Skarżysko-Kamienna Memorial Book

Zekhor

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Zekhor.
IMPRINT	880-02 Tel-Aviv : Irgun yotsʻe Sḳorz'isḳo Ḳamiyanah, 1997.
DESCRIPT	205 p. : ill., map, ports. ; 24 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Skarżysko-Kamienna. Skarżysko-Kamienna (Poland) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Skarżysko-Kamienna.
ADD'L NAME	Śiyar, Yeraḥmiʻel.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

זכור

זכור

זכור

יד לקהילת קדושי סקארז'יסקו קאמיינה

כינס וערך: **ירחמיאל שיאר**

בעזרתם הפעילה של **ברוריה ויוסף ארד**

עריכה: **לוי דרור**

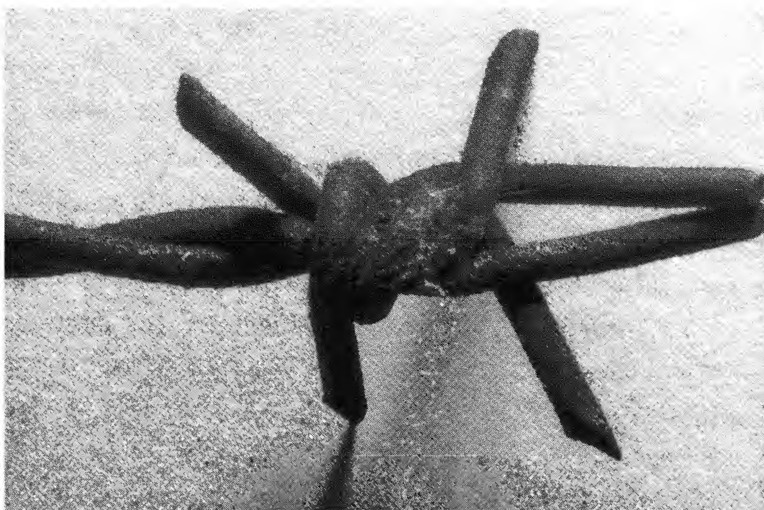
צילומים ועיצוב עטיפה: **יוסף ארד**

סדר, כריכה והפקה: **ע.נ.ע. בע"מ**

תל־אביב תשנ"ז 1997

תוכן העניינים

זכור

זכור

נפלה בחלקנו הזכות שהספר "זכור" – יד לקדושי קהילת סקארז'יסקו – נערך והוכשר לדפוס בידי מר לוי דרור ז"ל.

לוי דרור, עורך ותיק, עבד במשך שנים רבות בעיתון היומי "על המשמר" והיה מזכיר המערכת. בחמש־עשרה השנים האחרונות היה חבר מערכת בית־ההוצאה "מורשת" וערך עשרות ספרים בנושא השואה ואת כתב־העת "ילקוט מורשת" העוסק בחקר ובתיעוד קורות העם היהודי באירופה בתקופת השלטון הנאצי.

החומר שהוגש לעורך הספר על קהילת סקארז'יסקו כולל:

– כתבות ומאמרים על פעילותו של הארגון להנצחת זכרם של קדושי קהילת סקארז'יסקו שניספו בשואה בשנים שלאחר מלחמת העולם השניה.

– עדויות של ניצולי השואה, תלאותיהם במחנות הנאציים ושיקומם בארץ. העדויות חוברו על־ידי אנשי הקהילה, כל אחד בסגנונו ובשפתו המקורית. במקרים מסוימים הוכשר החומר לדפוס על־ידי תיקונים קלים, ובמקרים אחרים נערך מחדש תוך נאמנות לרוח הדברים שהעד הביע בלשונו (בדרך־כלל ביידיש).

הכתבות והמאמרים על פעולות הארגון ראו אור בתקופות שונות.

העורך חילק את החומר לארבעה מדורים בהתאם לתוכנו, נתן ביטוי לסבל, לכאב ולאכזריות של הנאצים במחנות ההשמדה מצד אחד, ולתיאור מציאותי של שיקום ניצולי השואה בארץ מצד שני.

לוי דרור, ותיק בארץ, לא ניתק את עצמו מגורל עמו בגולה וחש הזדהות עם סבל אחיו ואחיותיו בשנות האימה. המבנה, העריכה והסגנון של הספר שלפנינו הם עדות מובהקת לכך.

יד לקהילת קודשי סקארז'יסקו קאמיינה – פולין

זכות המדינה לענוש את הפושעים הנאציים

אכן, פשע זה נגע ונגע ב"אינטרסים היוניים" של מדינת ישראל, ולפי "עקרון החסות" רשאית מדינה זאת להעניש את הפושעים. אם תִמצי לומר, המעשים הנידונים בחוק זה של מדינת ישראל "נוגעים בה יותר מאשר במדינות אחרות" (Dahm), ולכן קיימת "נקודת־הסמוכין" גם אליבא דמחבר זה. הענשת הפושעים הנאציים אינה נובעת משרירות־לבה של מדינה "המשתמשת לרעה" בריבונותה, אלא זהו שימוש לגיטימי וסביר בסמכות בפלילים.

עם, שאפשר לרצחו ללא עונש – קיומו בסכנה, ואין צריך לומר – "כבודו וסמכותו" (גרוטיוס). והרי זו היתה קללת גלותו וחוסר ריבונותו של עם ישראל, שכל פושע יכול להתעלל בו ללא חשש שייענש על־ידי העם הנפגע. היטלר ועוזריו ניצלו את מצבו הבלתי־מוגן של העם היהודי בפיזוריו לשם רציחתו הטוטלית בדם קר. גם לשם תיקון־מעט של העוול האיום של השואה הוקמה, בהמלצות האומות המאוחדות, מדינת־היהודים הריבונית, המאפשרת לשארית הפליטה להגן באמצעים ממלכתיים על קיומה. אחד האמצעים לכך היא ענישת הרוצחים שעשו את מלאכתו הבזויה של היטלר. לשם כך נחקק החוק הנידון.

[מתוך פסק־הדין במשפט אדולף אייכמן]

זכור

חברי ועד
ארגון יוצאי סקארז'יסקו שביוזמתם ובעידודם
יצא לאור ספר זה:

צבי הרי נוגיל – יו"ר הארגון
יוסף ארד – גזבר הארגון
מנחם פרל – חבר ועד
חוה סלוצקי – חברת ועד
ירחמיאל שיאר – מזכיר הארגון

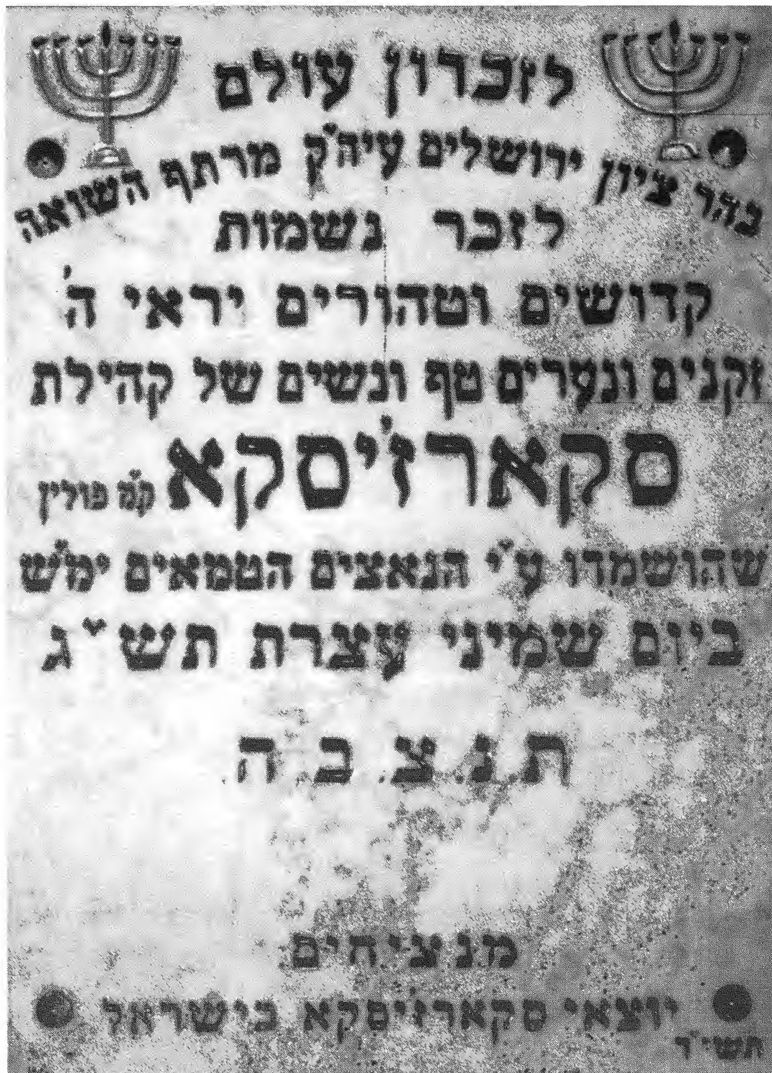
החברים נבחרו פה אחד באסיפה השנתית של הארגון, בשנים 1994–1995.
בשנת 1996 נבחרו שתי חברות נוספות – דור שני יוצאי סקארז'יסקו,
בנות לניצולי השואה:

צביה פרידמן – בת לפלה טרופר
רלי שפירא – בת חיה שפירא

הפרוטוקולים של הארגון נמצאים אצל רשם העמותות, משרד הפנים,
ירושלים. מספר העמותה 570־50019 – ארגון יוצאי סקארז'יסקו קאמיינה.

סקארז'יסקו קאמיינה

לוח הנצחה ראשון במרתף השואה בהר ציון – ירושלים,
ביוזמתו של הוועד דאז.

ז כ ו ר

ושיננת לבניך ודיברת בם

ירחמיאל שיאר
מזכיר ארגון יוצאי סקארז'יסקו קאמיינה בישראל

דברי מבוא

השנה מלאו חמישים שנה לגמר מלחמת־העולם השנייה. שרידי קהילת סקארז'יסקו, עיירה קטנה בפולין, כמנהגנו מדי שנה בשנה, מעלים את זכר קורבנות השואה שנרצחו על־ידי הגרמנים הנאצים ועוזריהם לפני חמישים ושלוש שנים.

החוב שאנו, שרידי השואה, פליטים בודדים ממשפחה ומעיר, חייבים לזכר הטבוחים הקדושים, אין לו שיעור ואין לו גבול. חוב של זיכרון הוא וככל שנרבה להעלות את שמותיהם ולתאר את חייהם ומעשיהם תמיד נהיה מצווים לבחון את עצמנו ולשאול האם עשינו די – האם התאמצנו ככל יכולתנו – כדי להוריש לבנינו ולבני־בנינו, לדורות הבאים אחרינו, את מורשת חייהם ומוראות אחריתם – האם למדנו ולימדנו את לקחי השואה.

אבותינו ואחינו שהובלו לגיא־צלמוות – שאולצו לכרות במו־ידיהם את בורות קבורתם, שנדחפו ל"מקלחת" הגזים, שגססו עם הנמקים בפרך במחנות "האסאג" בסקארז'יסקו – זעקות־שברם האחרונות, בין בקול ובין בדממה, הן כצו לדורות: **זכור ואל שכוח!** צוואתם לשרידי משפחותיהם וצוואתם לאומה כולה, ללא הבדל בין יוצאי אירופה לבין בני יבשות אחרות, היא אחת: **אין כפרה לרוצחי זקנים, נשים וטף, רק משום שהיו יהודים, אין מחילה לנאצים ועוזריהם!**
ספר "זכור" שלפנינו יש בו כדי להעיד על דבקותנו במטרות שהצבנו לעצמנו. נאמנותנו לא זו בלבד שלא נשחקה ולא נחלשה ברבות השנים, כי אם היא מתעשרת מדי־פעם ביוזמות מֵפרות חדשות. הספר שלפנינו מכיל שני פרקים. הפרק הראשון הריהו מבחר של מאמרים ורשימות מספר הזיכרון של קהילת סקארז'יסקו קאמיינה שיצא לאור בשנת תשל"ג (1973) ובינתיים אזל. כן מובאים

מידע ורשימות על הקשרים עם בית־הספר הרצל ביהוד הנמשכים מאז 1975 ועל אתרי הזיכרון שהקים ארגון לזכר קהילת סקארז'יסקו בבית־העלמין בחולון (מצבה בשׂדרת הקהילות), ביער הקדושים בדרך לירושלים ובמרתף השואה שעל הר־ציון.

הפרק השני מוקדש כולו לדברי־עדות אישיים של ניצולי השואה, על קורותיהם בגיטו סקארז'יסקו ובשלושת מחנות הכפייה של סקארז'יסקו ועל השתקמותם בישראל ובתפוצות. מובאים בו גם מקצת דברים של בני הדור השני והשלישי שגדלו בארץ.

כאמור, ארגון יוצאי קהילת סקארז'יסקו בחר בדרך משלו במימוש מצוות הזכירה, והיא אימוץ הדדי של הארגון ושל בית־הספר הרצל ביהוד. קשר זה, הנמשך זה יותר מעשרים שנה, הניב פרי־הילולים שמתברכים בו יוצאי סקארז'יסקו, מורים ותלמידים מחזור אחרי מחזור, וגם הורי הילדים. באמצעות המגע האישי־האנושי החי בין ניצול השואה ובין התלמיד למדו הילדים את השואה והטמיעו בנפשם ובתודעתם את קורותיה ואת לקחיה. סקארז'יסקו העיירה וסקארז'יסקו מחנה העבודה, שיהודים לאלפיהם הוכחדו בו בשיטות של הרעבה ו"סלקציות" שילוח למוות, פתחו להם אשנב לראייה חודרת ומקיפה של השואה כולה.

במדינת ישראל הריבונית מעלים את זכרם של קדושי השואה פעמיים בשנה: בכ"ז בניסן שהוא יום השואה והגבורה המעוגן בחוק הממלכתי ובעשרה בטבת, יום הקדיש הכללי לפי החלטת הרבנות הראשית. שרידי הקהילות הוסיפו יום זיכרון שלישי. הם מעלים את זכר קדושיהם גם בתאריך חיסול קהילתם.

הקהילה היהודית של סקארז'יסקו קאמיינה הוכחדה בשמיני־עצרת 1942. באותו יום הובילו הגרמנים ועוזריהם את יהודי העיר למחנה־המוות טרבלינקה ולמחנות השמדה אחרים.

הספר "זכור!" שלפנינו הרואה אור על־ידי ארגון יוצאי סקארז'יסקו ובהוצאת "מורשת" בית־עדות ע"ש מרדכי אנילביץ, הוא תמרור חשוב בדרך הורשת השואה שאנו הולכים בה בעקיבות זה עשרות שנים. תודתנו נתונה להוצאת "מורשת" שלא חסכה מאמצים בהדרכה, בעריכת החומר ובעיצוב הספר.

א.

קהילה צעירה שהוכחדה

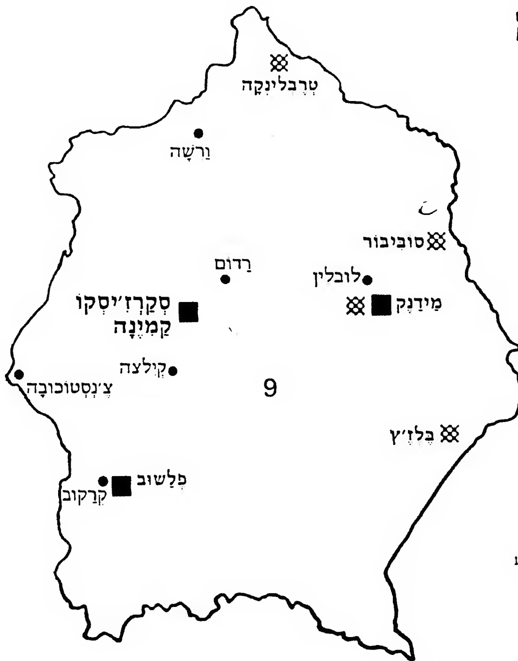
סְקַרְז'יסְקוֹ קַמִיֶנָה

חלוקה אדמיניסטרטיבית של פולין
מתקופת הכיבוש הגרמני, 1939-1945

1	פומרניה	6	וַרְטֶלַנְד
2	ברנדנבורג	7	דנציג
3	סקסוניה	8	פרוסיה המזרחית
4	שלזיה תחתית	9	גנרלגוברנמן
5	שלזיה עלית	10	איזור ביאליסטוק

מחנה
מרכז השמדה

המצבה

בבית־העלמין בחולון, בשדרת קהילות ישראל שנכחדו,
מתנוססת המצבה לזכר יהודי קהילת סקארז׳יסקו קאמיינה

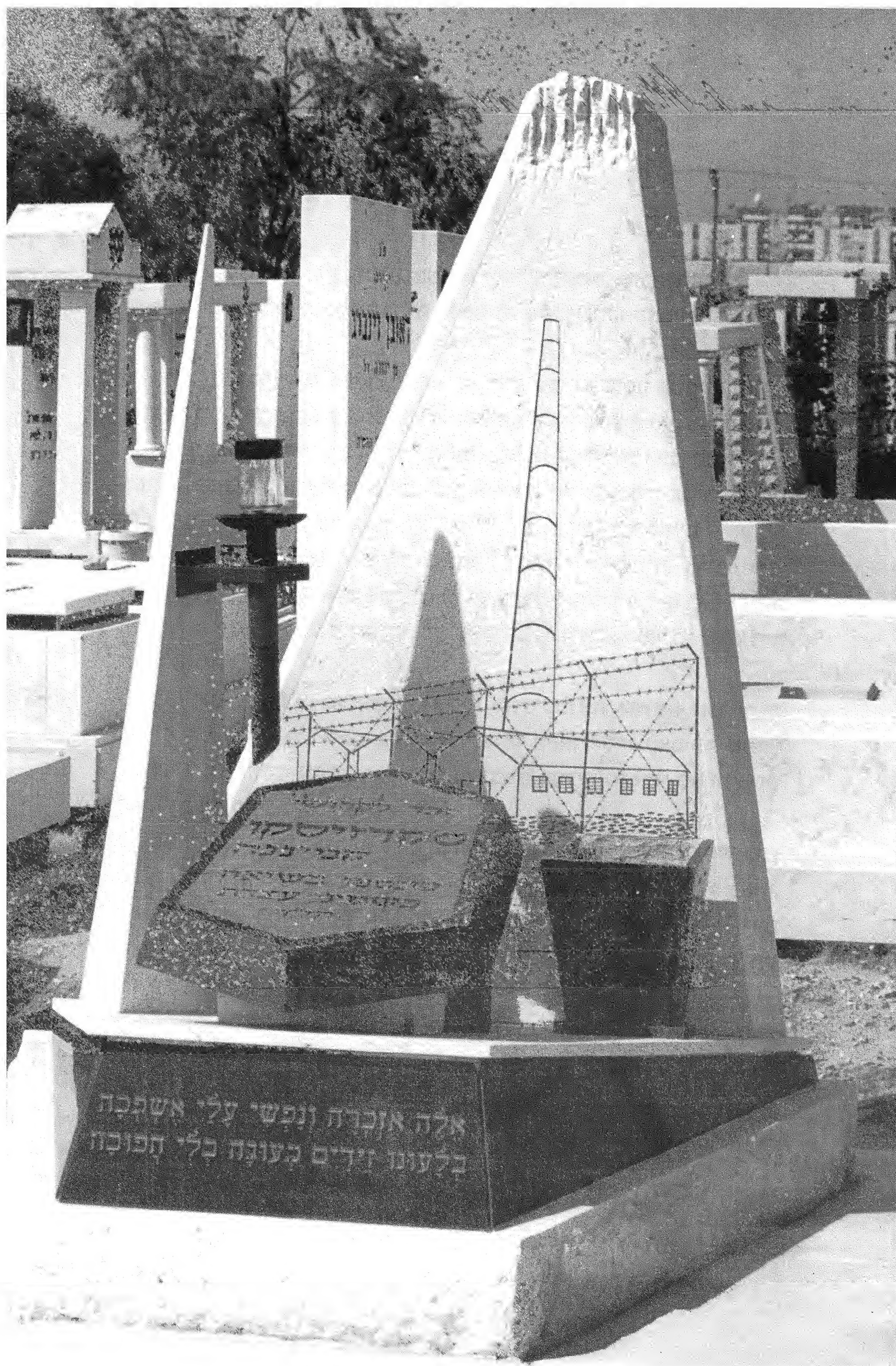
א. החלק המרכזי: אבן גדולה בצורת פירמידה מגלמת זעקה לשמיים, זעקת היהדות שהושמדה בשואה. הפירמידה קטומה וחרוצה בקציה העליון בחריצים עמוקים כפצע פתוח שלא יגליד לעולם. על המשטח הקדמי של האבן משורטטים בקווים מסוגננים, חדים וחסכניים, טור אינסופי של צריפים דבוקים זה בזה המוצבים מאחורי גדר גבוהה של תיל דוקרני כביטוי סמלי של החיים – או מה שקרוי היה חיים – בצל המוות, בגיטאות ובמחנות ההשמדה. ארובת עשן היוצאת מגוש הצריפים ומתנשאת כמעט עד לחלקה העליון של האבן ממחישה את המוות עצמו על כל מוראותיו. השרטוט הגרפי הוא פרי יצירתו של הצייר יצחק שוטלנד.

ב. ״כר״ המצבה הנשען אל האבן הראשית עוצב בתבנית משושה לזכר ששת מיליוני הטבוחים ועליו הכתובת: ״זכר לקדושי סקארז׳יסקו קאמיינה שנספו בשמיני עצרת הי״ד.״ שישה נרות־תמיד מבצבצים ועולים כל אחד מאחת משש האותיות של התיבה ״לקדושי״.

ג. משמאלה של האבן המרכזית עולה מן הקרקע כצמח רענן אבן צרה וחדה כחץ שלוח אל על והיא מסמלת את הדור שלאחר השואה, דור הבנים הגדל בארץ, מושרש בקרקע המולדת אך אינו מנותק ממורשת השואה והגבורה של העם בגולה. הכן של לפיד הזיכרון־בקורה המגולמת במתכת שחורה קושר בקצותיו את שתי האבנים – העבר עם ההווה.

ד. התשתית: ריבוע שיש שחור על אבן מסותתת לבנה נושא עליו את מלות הקינה על עשרת הרוגי מלכות הנאמרות בתפילת יום־הכיפורים: ״אלה אזכרה ונפשי עלי אשפכה בלעונו זדים כעוגה בלי הפוכה.״

המצבה היא פרי רוחו של **יוסף ארד** (אייזנברג), יליד סקארז׳יסקו וניצול השואה, בנו־בכורו של יעקב משה ואסתר אייזנברג.

אלה אזכרה ונפשי עלי אשפכה
בלעונו זדים כעוגה בלי הפוכה

אהרון ידלין

מפעל הנצחה ייחודי*

ספק אם מסוגלת לשון אנוש לתת ביטוי לכל מה שמתבטא במושג שואה. עניין לנו עם שואה ללא אח ודוגמה בתולדות ישראל ובקורות העמים, בהיקף הזוועה ובעוצמת האימה, שהרי אומה שלמה הופקרה למבקשי נפשה ונחנקה בדמיה. אינני יודע אם יקום אי־פעם המשורר שיהיה מסוגל לחבר מגילת איכה חדשה על השמדת עם – על שישה מיליונים של קורבנות ובתוכם מיליון ילדים, שהושמדו בדם קר, בתכנון שטני ובדרכים אכזריות.

אין לצמצם את הגבורה שנתגלתה בבני עמנו בימי השואה הנוראה לתחומם של לוחמי הגיטאות הגיבורים.

גם כשהובלו לטבח המוני בית ישראל בארצות הכיבוש הנאצי הם התגוננו. היתה זו אומנם התגוננות פסיבית, אך בכל האמצעים – בגמישות מפתיעה, בכוח המצאה ובעוז חיים שקשה לתארו – וזאת בהיותם מנותקים לא רק מן העולם, אלא גם ללא קשר בין קהילה לקהילה. ואכן, הגבורה העילאית והנועזת אינה רק בשימוש ברובה וברימון. אצורה היא בעצם העובדה שיהודים אומללים ומושפלים ידעו לשמור על צלם האדם בתנאים איומים ביותר – במחנה מגודר בגדר חשמלית, באורוות סוסים מחניקות שבהן שוכנו אנשים ועל דרגשים צרים וקשים אל מול תאי־הגזים והמשרפות. בתנאים נוראים ובלתי־נסבלים במחנות ובגיטאות לא חדלה אם יהודייה מלדאוג לילדה. צעירים לא נמלטו מהצריף הדחוס גופות אדם כדי לא לתת תואנה לרוצח הנאצי לקרב את קיצם של בני משפחותיהם.

---

* דברי אהרון ידלין, יושב־ראש ועדת החינוך והתרבות של הכנסת, ואחר־כך שר החינוך, הושמעו בבית־הספר הרצל ביהוד ביום הקדיש הכללי בעשרה בטבת תשל"ח.

הפעילות הרוחנית־תרבותית בגיטאות, בתי־הספר שהוקמו, התזמורת בטרזיינשטאט, ציורי מבוגרים וילדים במחנות ההשמדה – בכל אלה ניכרת גבורתם של בני עמנו. **הם נשארו אנושיים גם בשעה שכל העולם סביבם היה בלתי אנושי.**

להתייחדות עם קורבנות השואה יש תפקיד חינוכי מיוחד כלפי הדור שגדל בישראל, דור אשר לא הכיר את גולת אירופה ואשר לא חש את זוועת ההשמדה. לא די ביום של אמירת קדיש. דרוש לנו במערכת החינוך תהליך חינוכי ממושך של ידע־עם – תהליך המחזק את פתיל הקשר שבין הדור הצעיר הגדל בארץ עם אותה יהדות עסיסית ומפוארת של מזרח ומרכז אירופה שהושמדה.

יהדות אירופה היתה שורשית מאוד, גאה ודבקה במורשת יהודית רוחנית עשירה – תורה והלכה, פילוסופיה ומוסר, חסידות וקבלה. זו היתה גם יהדות ציונית, ספוגה אהבת ארץ־ישראל. זו היתה יהדות שהצמיחה את התנועות החלוציות ותנועות הנוער שבנו את תנועת העבודה וההתיישבות החלוצית בארץ.

על כן, ראוי בית־הספר ע"ש הרצל ביהוד לשבח ולהוקרה על מפעל ההנצחה שלו – הנצחת זכרה של קהילת סקארז'יסקו – אחת מקהילות היהודים המשגשגות בלב פולין שהנאצים ועושי דברם השמידו בשואה הנוראה.

יש למפעל ההנצחה חשיבות חינוכית גדולה. אנו איננו רק ישראלים. אנו יהודים. אנו חלק של העם היהודי ומדינת ישראל איננה רק מדינת הישראלים. היא מדינתו של העם היהודי כולו.

בימי השואה הנוראה, כתבה ילדה בת 12 מגרמניה על קיר של בית, בו מצאו מקלט לזמן קצר היא והוריה:

"אני מאמינה בשמש, אפילו כשהשמש לא זורחת למעני.
אני מאמינה באהבה, אם כי עד עתה טרם הכרתי אותה.
אני מאמינה באלוהים, אם כי לא הציל אותנו."

על אף השואה הנוראה שאין לה צידוק ואין לה הסבר הבה נאמין בשמש, באהבת אדם את זולתו, בצור ישראל ובנצח ישראל.

אהרון מגד

קדיש לגלויות

סקארז׳יסקו קאמיינה. שם עיר. שם שלא שמעתי מעולם. אבל קיבלתי ספר. פתחתי וקראתי: עיר בעמק של הנהר קאמיינה. 24 ק״מ צפונה מקיילצה. נקודת צומת חשובה של מסילת־הברזל מווארשה לקראקוב ומלודז׳ לצ׳ויזמיר. באמצע המאה ה־18 ניבנה שם תנור ענקי ועל־ידו הוקמו שני כורי היתוך למתכת. בראשית המאה ה־19 ניבנה סכר על הנהר והורחבו מפעלי המתכת. בשנת 1907 נוסד שם מפעל הפלדה של ויטוויצקי ואחר־כך בית־חרושת גדול לנשק.

בשנת 1939 עם פלישת הגרמנים היו בעיר 18,200 תושבים ובהם כ־600 משפחות יהודיות. היהודים הגיעו לעיר רק בראשית המאה העשרים, בעקבות גידולה ושגשוגה שבאו לה ממפעלי המתכת ומבית־הנתיבות הגדול. הם הגיעו משידלובצה הסמוכה שהיתה בה קהילה ותיקה ומפורסמת בזכות רבנים שהיו מצאצאי ״היהודי הקדוש״ מפשיסחה. הם הגיעו כדרך שיהודים מגיעים: מעמידים כמה דוכנים ליד תחנת הרכבת ומקימים חנויות, איטליז, בתי־מלאכה, בית־מרזח. בא השוחט, החזן, המלמד הראשון, הרב. בונים בית־מדרש, בית־מרחץ. אחר־כך מקדשים בית־עלמין ...

אני פותח מפה גדולה משורטטת ביד חובב. מצוירים בה: נהר, צומת מסילות־ברזל, יער. מצוינים בה מיטל־שולה והאנדלס־שולה על־יד הפלצל; פולקס־שולה על־יד השוק החדש; אלטר בית־מדרש ונייאר בית־מדרש; בית־עולם.

היו חיים, חיים.

בסך הכל 600 משפחות. אבל היו שם לא פחות משישה ״שטיבלאך״ לכיתות החסידים השונות, שני בתי־מדרש, שני ״חדרים״, הסתדרות ״אגודת ישראל״ והסתדרות ״החלוץ הצעיר״. עם מועדונים, מסים, תעמולה, בחירות, הרצאות,

חגיגות. היו חוגגים שם את חג החנוכה, ל"ג בעומר, וכ' בתמוז, גם אחד במאי. דגלי תכלת־לבן. ובמועדון החלוצי – גם דגל אדום.

היו הרצאות רבות על ביאליק, הרצל, מצב התנועה הציונית ומצב תנועת הפועלים.

עם בוא הגרמנים סוגרו היהודים בגיטו. כשנתיים התעללו בהם. היו מעבידים את הפחות חלשים שבהם במפעלי התחמושת, תחת סבל ורעב. לאחר הימים הנוראים של שנת תש"ב נערך "החיסול" שאחריו נותר רק קומץ. וזהו ספר הזיכרון לקהילת סקארז'יסקו קאמיינה. בדברי הפתיחה של ד"ר יוסף קרמיש, מנהל ארכיון "יד ושם", אני קורא שהופיעו עד עתה למעלה מארבע מאות ספרי זיכרון כאלה ומספרם עודנו הולך וגדל. "גדולה האמביציה בקרב השרידים להציב ספרי מצבות ליישוביהם שהושמדו – כותב ד"ר קרמיש – אף־אם היישוב הוא קטן ביותר ומספר ניצוליו נער יספרם ... הקאטאקליזם הגדול פגע עמוק בנפש העם והוא חי עד היום בנשמותינו, בעצבינו, במחשבותינו וברגשותינו. והוא מאלץ לרשום ומכריח לשוב ולהחיות את אשר הלך לאיבוד בצורה שלא שיערנו מעולם."

זהו ספר זכרונות. אין בו תעודות ומסמכים כי כאלה לא נותרו לאחר החורבן. נותרו כמה ניצולים והם זוכרים. הם מספרים על זה בעיקר. ירחמיאל **שיאר**, אליעזר **לוין** ואחרים כותבים (בעברית, בעוד רוב דפי הספר כתובים ביידיש) על עשרות דמויות מבני העיירה: בעלי עֲגלות, סבלים, חנוונים וסוחרים, חזנים ומלמדים, בעלי חנויות, פועלים, חלוצים, תלמידי־חכמים, ילדים. הרשימות מצטרפות לריקמת־חיים שלמה. כמו דפים מספר של מנדלי מוכר ספרים ודברים שאמר פרישמן על מנדלי – שאם ייחרבו החיים היהודיים במזרח־אירופה ולא יישאר להם שריד אפשר יהיה לשקמם על־פי הרשימות הכתובות. יש דפים רבים של תצלומים: דיוקנאות. ומלבד הדיוקנאות – מחזות מגיא־ההריגה, כפי שמכירים אלה שראו את הסרט "המכה ה־81". יהודי סקארז'יסקו הובלו מן הכיכר שבמרכז העיר – גברים לכאן, נשים לכאן, ילדים תחת אש – לטרבלינקה, ושם הושמדו. כשחזרו השרידים לעיירה עם תום המלחמה, ציפה להם טבח חדש, מידי הפולנים.

לפני ימים אחדים, בהרצאה שנשא סול בלו בקונגרס פא"ן בירושלים, אמר, שבדור זה שבו נהרגים המונים ונמנים במספרים, אחד מתפקידיה של הספרות הוא "לגאול את הקורבן היחיד", להעניק לו שוב חיים, להוציא אותו מן האלמוניות המספרית ולהחזיר לו את מלוא המשמעות והעושר של חייו.

בדרך אחרת עושים זאת גם ספרי הזיכרון האלה. גואלים קהילות, וגואלים את היחידים. משה, מרדכי, יוכבד, בלה, ישראל. אני חושב על התופעה המופלאה הזאת, המיוחדת במינה, שאין דומה לה, כמדומני, בשום עם אחר: קומץ של שרידים מקהילה קטנה נאספים יחד, בוחרים יחד ועד, ובמשך שלושים שנה מלקטים עדויות אחת לאחת, עצם אל עצמו, כדי לקרום שוב עור וגידים. באהבה ללא־גבול, במסירות נפש, הם מוציאים ספר גדול, מהודר. על נייר מבריק, עם תמונות רבות, ספר שמושקעים בו רבבות לירות, ושנועד רק להם עצמם ולבית־הגנזים. מצבה של אותיות ומלים.

יותר מארבע מאות ספרים כאלה עד היום.

ראיתי רבים מהם. בכולם מושקעים אהבה רבה, געגועים. שלא לדבר על הדמעות.

לאחר חורבן הבית השני היו היהודים על נהרות בבל ואחר־כך ביתר הגלויות, כותבים ספרים על ארץ־ישראל. כל מה שכתבו היה קשור בארץ הזאת, שהיתה שורשם. וכתבו עליה באהבה ובגעגועים. מלאחר השואה כותבים יהודים בארץ־ישראל מאות ספרים על הגולה החרבה, על ערים ועיירות שבה, כאילו היתה שורשם, ושוב באהבה ובגעגועים. הרציפות הזאת, ההימשכות הזאת של ההווה אל העבר, האמונה הזאת בכוחן המאגי של המלים להחיות מתים – אולי גם זה סוד הכוח היהודי. עם עולם. אני כותב על כך בערב העשירי בטבת, שהוא יום תענית על מצור ירושלים בימי צדקיהו, כשמלך בבל וכל חילו בנו עליה דייק מסביב; והוא יום הקדיש לחורבן הגולה. "ירח טבת מאוד לקיתי בו, ונשתנו עלי סדרי נתיבו" – אומר פיוט של סליחות לעשרה בטבת, שנכתב בימי הביניים.

לא כתבתי עדיין על ספרי הזיכרון לעיירות של אבי ואמי, שהופיעו לפני שנים מספר. ולא על ספר הזכרון לעיר שנולדתי בה אני, ואינני זוכר אותה אלא מסיפורים. אצטרך עוד לכתוב על כך אי פעם בדחילו ורחימו.

"דבר", 19.12.1974

אמירת קדיש ליד מצבת הזיכרון בבית העלמין בחולון, ישראל.

אמירת קדיש ליד מצבת הזיכרון בבית העלמין בחולון, ישראל.

ד"ר יוסף קרמיש
מנהל ארכיון יד ושם ירושלים

ייחודו של ספר*

הספרות של ארגוני הקהילות שלאחר שנות השואה עשירה היא הן בתוכנה וכן בצורתה; היא כוללת כבר למעלה מארבע מאות ספרי זיכרון ופנקסי קהילות – ומספרם עודנו הולך וגדל.

הספרות הזו כבר נתנה לנו דברי ערך למכביר ואין ספק שהיא עוד תפתיענו בחידושים שונים. מספרם הכולל של ספרי זיכרון ופנקסי קהילות בהם תוארו חיי הקהילות, הן בזמנים כתיקנם והן בתקופת השואה, כבר הגיע לממדים שקשה למצוא להם דוגמה בתולדות תרבותנו, וזאת אף־על־פי שגם בתקופות הקדומות ידענו משברים היסטוריים חמורים, שגרמו לתגובות רוחניות עמוקות ולמבע ספרותי רב־חשיבות (ועיין בספרי הכרוניקות: "שבט יהודה", "עמק הבכא", "מצולה" ואחרים).

המפעל רב־המידות של ספרי הזיכרון ופנקסי הקהילות – שהופיעו בעיקר בישראל ואשר נועדו לשמש מצבות לקהילות ישראל שנימחו מעל פני האדמה, ולחיים היהודיים שפעמו בהן בעוז – מעיד על תנועת־עם רחבה המחפשת דרך להנצחת עולם שנחרב.

גדולה האמביציה אצל השרידים להציב ספרי מצבות ליישוביהם שהושמדו, אף אם היישוב הוא קטן ביותר ומספר ניצוליו נער יספרם. יש ספרים ממין זה שהופיעו בהידור רב, והדבר מעיד על יראת־הכבוד של ארגוני יוצאי היישובים אל מלאכתם.

---

* ספר זיכרון לקהילת סקרז'יסקו קאמיינה 1973

הקאטאקליזם הגדול פגע עמוק בנפש והוא חי עד היום בנשמותינו, בעצבינו, במחשבותינו וברגשותינו. הוא מאלץ לרשום ומכריח לשוב ולהחיות את אשר הלך לאיבוד בצורה שלא שיערנוה מעולם. ספר סקארז'יסקו קאמיינה נימנה עם הספרים שבחלקם הארי אופיים אוטוביוגרפי וסובייקטיבי, ואף כי מועטות בהם העובדות המצטיינות בפרספקטיבה היסטורית, בניסוח ובתפיסה סינתטית של החומר, הם מבהירים הרבה סתומות בחקר ההיסטוריה שלנו. בלעדיהם לא היינו יודעים כמעט דבר על קורותיהן של קהילות רבות קטנות, על ההווי שלהן, על עיסוקם ופרנסתם של היהודים שם, על חיי התרבות שבהן, על יצירות־עם שקמו בתוכן ועל גורלם של אנשי־שם שלהן, פועלם ואובדנם; בלעדי המקורות הללו היה אובד לעולמים זכרם של קהילות ויישובים רבים, שאין למצוא כל תעודות רשמיות על מאבקם לחיים ועל היקף חורבנם.

ספר סקארז'יסקו חשיבותו היא בתיאור קורות הקהילה בעשרות השנים האחרונות, ובעיקר בעשרים השנים שבין שתי מלחמות העולם, שבהן התפתחו העיר והיישוב היהודי שבה הודות לצמיחתו של מפעל הנשק הגדול במקום. תקופה קצרה כזו לא היה בה כדי להניב מאגר של מסמכים רשמיים או ספרים וכתבי־עת מודפסים. משום כך מושתת התיאור ההיסטורי בעיקר על זכרונות. מסתבר איפוא שחשיבותו של הספר היא בעובדה שדברים שנמצא בו אולי אין למוצאם בשום מקום אחר.

העורך והמחברים כשבאו להרכיב מתוך זכרונותיהם ספר־מצבה מוקדש לקהילתם, תוך געגועים למקום היוולדם וחינוכם ותוך צער על אובדן קרובים וידידים, השתמשו בכל הפרטים והתיאורים שיצאו מפיותיהם של אנשי־עם. בנוקטם בנעימה ובלשון העממית ובמימרות עממיות שהן חלק עיקרי בספר שטבוע בו חותם של עבודה קולקטיבית מכיל איפוא הספר שפע של חומר להכרת רוח העם ואופיו – דברים שקשה למוצאם בספרות המקצועית. ערך גדול בספר הזה נודע לזכרונות ולעדויות של שארית הפליטה שעברה את התקופה הטראגית של הגיטאות ומחנות הריכוז. המידע שבספר מהווה תרומה חשובה לשחזור המאורעות, לקביעת עובדות ותופעות בעלות משמעות היסטורית.

הארכיון המרכזי לשואה ולגבורה יד ושם העמיד לרשות מערכת הספר את מכלול העדויות שנרשמו מפי אנשי שארית הפליטה, ובתוך זה עדויות שניגבו מיד לאחר גמר המלחמה. העדויות האלה הן מקור חשוב להכרת היחיד, היחסים

הפנימיים בחברה היהודית, התנהגותם של יחידים וקבוצות בימי השואה. בולטות בהן במיוחד תופעות של מסירות נפש לכל צורותיהן וגילוייהן ושל מרי, שבאו לידי ביטוי באותה התקופה הטראגית.

במלאכת החיסול שלהם התכוונו הגרמנים לא רק להשמדה הפיסית של היהודים, אלא גם להרס אוצרות התרבות שלהם (בית־המדרש, בית־הקברות וכו'). מבחינה זאת, בלי החומר התעודתי והזכרונות של שארית הפליטה אי אפשר היה לשחזר את היקף החורבן והגזל, הרדיפות והרציחות - את כל התחום של צער וייסורים - שרק עד־ראייה מסוגל היה להרגיש ולזכור.*

כמעט כמו בכל הארגונים של יוצאי קהילות נמצאו גם בארגון יוצאי סקארז'יסקו קאמיינה אנשים (ירחמיאל **שיאר** ואליעזר **לוין** ועמיתיהם), שהתמסרו בכל כוחותיהם להתקנת ספר יזכור והקדישו את מיטב זמנם ומרצם להנצחת זכר הקהילה שבה חיו חיים מלאים אבותיהם ואבות אבותיהם, ושבה בילו גם הם את מיטב שנות חייהם.

לבסוף מהווה החומר שנמצא בספר סקארז'יסק־קאמיינה מקור חשוב ולאחר בדיקתו ועיבודו עשוי הוא, לצד החומר הגנוז בארכיונים שהופיע בדפוס, להיות לתועלת רבה לשם כתיבת מונוגרפיה מתאימה על קורות **היישוב הנדון**.

---

* השווה גם חיבורה של רוז'ה באומינגר על מחנה עבודת כפייה בסקארז'יסקו שהופיע בשפה הפולנית בקראקוב בהוצאת הוועדה ההיסטורית היהודית:

Przy pillrynic trotylu (Oboz pracy przymusowej w Skarzysku Kamiennej) Krakow 1946, 62 ss.

בשנת תשנ"ד 1994 הוצא ספר בעברית פרי מחקרה של פליציה קראי על־ידי יד ושם ואוניברסיטת תל־אביב "המוות הצהוב", סיפור מחנה העבודה סקארז'יסקו קאמיינה.

ירחמיאל שיאר

פרקים בתולדות הקהילה והעיר

העיר שוכנת בעמק של הנהר קאמיינה צפונה מההרים "סוונטו־קז'יסקאיה" ("הצלב הקדוש") בגובה 230–250 מטר מעל פני הים, במרחק 24 ק"מ צפונה מהעיר קיילצה ומהווה נקודת צומת חשובה של מסילת־ברזל והדרך מווארשה לקראקוב ומלודז' לסנדמיז' (סאנרומייז'). בסביבה המהווה עתה את שטח העיר סקארז'יסקו קאמיינה שגשגו במשך מאות בשנים חיים פוריים. השטח המורכב מהכפרים קאמיינה, מיליצה, פוסאדה, מלודזאבי, ריוב ובזין, ביחד עם הכפרים הסמוכים סקארז'יסקו קושציאלנה, וסקארז'יסקו קסיונז'נצה, היה שייך לפנים בחלקו למיסדר הברנארדינים ובחלקו לנכסים של האצילים מבית שידלובסקי ואחר־כך של הרדזיווילים. מכאן החלוקה לסקארז'יסקו קושציאלנה, כלומר של הכנסייה וסקארז'יסקו קסיונז'נצה – של הנסיכים.

בתחילה גדולה היתה חשיבותו של הכפר בזין, שמצוי היה בו כבר בשנת 1440 כיבשן היתוך ומכרה של עפרות ברזל. בשנת 1754, בערך, ניבנה פה תנור ענק ועל־ידו הוקמו שני בתי־היתוך למתכת. שניים נוספים ניבנו באותו פרק־זמן בכפר קאמיינה. אחרי העברת שני הכפרים האלה לרשות האוצר של מלכות פולין (פולין הקונגרסאית – השטח של דוכסות וארשה שסופח למדינת רוסיה בתוקף החלטת הקונגרס הווינאי בשנת 1815) הורחבו המפעלים בשנת 1818 והוקם סכר להעלאת זרימת המים של הנהר קאמיינה הקיים עד היום הזה. מאז עלו חשיבותם של היישוב בזין, ותחנת הרכבת שניבנתה בשנת 1885 נשאה את שמו.

רק בשנת 1907, עם יסוד מפעל הפלדה של ויטוויצקי וחברת מניות

סקארז'יסקו, ניצח השם החדש על מערכת הכפרים, אשר נכללו בתחומי העיר.

סקארז'יסקו הוכרזה כעיר בשנת 1923. בשנת 1921 מנתה 8,163 תושבים, בשנת 1931 – 14,320 ובשנת 1939 – 18,200. התפתחותה המהירה בעשרת השנים שבין שתי מלחמות העולם באה לה הודות למפעל המקומי הגדול של ייצור נשק.

ניצני היישוב היהודי בעיר

תחילתו של היישוב היהודי בסקארז'יסקו קשורה עם הקמתה של תחנת הצומת של מסילת־הברזל בשלהי המאה הקודמת.

בבואי לתאר את תולדות היישוב היהודי בעיר, עלי להסתמך על משמע אוזני מימי הילדות והנעורים בעיר מולדתי ובעיקר על סיפוריו של השוחט הרצקה ("הרצקה שוחט"), אשר מספר היה בבואו להתארח אצל הורי. בהיעדר כל מסמך היסטורי אשר יעיד על תחילתה של הקהילה היהודית בעיירה ישמשו דבריו לשחזור, ולו במעט, של קורות ההתיישבות היהודית בעירנו.

הרצקה שוחט היה בין תושביה היהודים הראשונים של העיירה. הוא נתקבל כשוחט ראשון של הקהילה, בעוברו לגור לכאן מהעיר שידלובצה בנעוריו בשנים הראשונות של המאה ה־20. לפני כן היה בא פעם בשבוע לבזין – פרבר על־יד העיר – לשחיטת עופות ומביא איתו קצת בשר, אשר היה מוכר לתושבים היהודים של סקארז'יסקו, בזין והסביבה. בבזין הוקם גם המניין הראשון לתפילה בשבתות וחגים.

בגבור ההגירה היהודית לעיירה סקארז'יסקו עבר מרכז הכובד של החיים היהודיים לשם. כאשר נאספו ובאו לעיר כמה עשרות משפחות יהודיות, היה צורך בשוחט, שיהיה תושב מקומי והרצקה עבר לסקארז'יסקו. הוא שימש גם כמורה־הוראה בשאלות כשר וטריפה, כעין רב זוטר עד שהיה באפשרות הקהילה להחזיק בְּמָרָא דְאַתְרָא ואז נבחר כמנהיג הרוחני של היישוב הצעיר הרב שלום אריה רבינוביץ', אשר התייחס אל שושלת "היהודי הקדוש" מפשיסחה.

בשנת 1910 הוקם בית־המדרש הראשון ובמלחמת העולם הראשונה קידשו בעיירה את בית־העלמין. לפני כן היו מביאים את המתים לעיירה שידלובצה. יש

לציין שבעיני השלטונות נחשב במשך הרבה זמן היישוב היהודי בסקארז'יסקו כחלק אינטגרלי של קהילת שידלובצה. התפתחות הקהילה היהודית בעיר היתה מהירה מאוד. הפועלים והפקידים הפולנים של בית־החרושת הגדול לנשק ושל מפעלי הרכבת שימשו מקור פרנסה לא אכזב לבני־עמנו הפעלתנים ובעלי היוזמה וכאשר עלה הכורת על יהדות פולין נימנו בסקארז'יסקו כ־600 משפחות יהודיות.

סקארז'יסקו קאמיינה לא היתה מן הקהילות הידועות ביישוב היהודי בפולין. יחסית לקהילותיה העתיקות והמושרשות היה זה יישוב צעיר. לעומתה שידלובצה מפורסמת היתה גם הרחק מסביבתה בגלל רבניה מצאצאי "היהודי הקדוש" מפשיסחה. כאשר הוקמה בסקארז'יסקו תחנת הרכבת, הפכה שידלובצה לעיירה נידחת ורבים מיהודיה העתיקו את מקום מגוריהם לעיירתנו, אשר הפכה לעיר משגשגת בכלכלתה.

אנשי שידלובצה היו מספרים שבגלל אי־ראיית הנולד של פרנסי קהילתם הועתק נתיב מסילת־הברזל 8 קילומטר מעירם. מתהלכות היו שתי גירסאות בהקשר להתפתחות זו. האחת סיפרה שבגלל מתנה לא נאותה שקיבל הגוברנטור מראשי הקהל, נעלב המושל, נקם את נקמתו והורה להעתיק את תחנת הרכבת לסקארז'יסקו הכפר. הגירסה השנייה אמרה שבעלי העגלות והתלויים בהם ראו במעבר רכבת בשידלובצה אסון ושיחדו את המושל שיקבע את המסילה הרחק מעיירתם. אין אני בא לקבוע את מהימנותן של שתי הגירסאות האלו, ברם דבר אחד משתמע מהן – חשיבות בית־הנתיבות להתפתחות היישוב היהודי בסקארז'יסקו בסתימת מקורות הפרנסה בשידלובצה והגירת חלק נכבד מתושביה אל עיירתנו.

כשהרצקה־שוחט היה מעלה את זכרונותיו על היהודים הראשונים בבזין וסקארז'יסקו, היה מספר בהלצה ששני המתיישבים הראשונים היו שני הירחמיאלים משידלובצה – ירחמיאל הגדול וירחמיאל הקטן – ומשום כך היה רב מספרם בעיר של בעלי השם ירחמיאל. המפורסם בהם היה בנו של ירחמיאל פלדמן – ר' מנדל פלדמן, תעשיין, אשר התעשר עוד בימי הצאר ולמעשה התרכז סביבו היישוב היהודי בתחילת התפתחותו.*

---

* עד כאן פורסם בספר הזיכרון לקהילת סקארז'יסקו קאמיינה.

"שרפו הכול ..."

מבין האישים הבולטים בתולדות הקהילה היהודית מן הראוי להזכיר את רבה של העיר ר' מרדכי מורגנשטרן וכן את יחזקאל שוחט, משה שוחט ואברהם ליטואק־פלסצקי. מקום נכבד בשורת המנהיגים נועד למורה־ההוראה המקומי ר' בונם בריש אברמוביץ, שנפטר שנים אחדות לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. ר' בונם בריש שימעו יצא למרחקים כלמדן מופלג בעל מוח חריף שרבים מרבני פולין נזקקו לתשובותיו בשאלות הלכתיות שונות, בייחוד בהיתר עגונות.

דירתו של ר' בונים בריש ודירתנו היו באותו בניין ונוצרו בינינו קשרי שכנות. לאחר פטירתו הביאה אלמנתו אלינו כפיקדון חבילה של "שאלות ותשובות", שר' בונם בריש היה מחברן על בסיס הפניות המרובות אליו מכל קצווי פולין. זכור לי עוד שסניף אגודת ישראל בעיירה התכוון להוציא לאור אותו עיזבון וכעורך נקבע אברהם פלסצקי אך הדברים לא נסתייעו בעטיה של המלחמה שפרצה. יש אומרים שגם לרבני ישראל שבימינו, היה מה ללמוד מפסיקותיו המבריקות לקולא. ב־1956 ביקרתי בסקארז'יסקו וסרתי כמובן לבית־הורי שבו גדלתי. שאלתי את האשה הפולנייה שפלשה לדירתנו, האם ידוע לה משהו על ארגז הספרים והניירות שהשארנו שם ושבו גם היה עזבונו של ר' בונם בריש. היא ענתה בשוויון־נפש: "היתה מלחמה והגרמנים שרפו הכול – את היהודים ואת ספריהם..."

"המוות בצהוב"

תולדותיה של קהילת סקארז'יסקו בימי השואה שלובות עם קורותיו של מחנה העבודה ליהודים "האסאג־סקארז'יסקו". ההיסטוריה של המחנה מופיעה בספר "המוות בצהוב" פרי עטה של ד"ר פליציה קראי, שראה אור באפריל 1994 בהוצאת יד ושם ואוניברסיטת תל־אביב.* בחלק הראשון של ספרה מגוללת המחברת –

* ב־1996 הופיעה הגירסה האנגלית של הספר בהוצאת Harwood Academic Publishers תחת השם: Slave Labor Camp Skarzysko Kamienna Death Comes in Yellow.

שבעצמה היתה אסירת מחנה סקארז'יסקו – את קורותיו המרתקים של קונצרן האסאג המיסתורי, שעקבותיו נעלמו כמעט לחלוטין אפילו מההיסטוריוגרפיה הגרמנית. קונצרן זה, שמרכזו היה בלייפציג בגרמניה (Hugo Schneider Aktiengesellschaft, Leipzig) הצליח להשיג מונופול על ייצור תחמושת בגנרל־גוברנמן והשתלט על ששה מיפעלים שלידם הקים מחנות לעבודת כפייה של יהודים. הראשון והגדול בכולם היה מחנה סקארז'יסקו, שהתקיים יותר משנתיים ודרכו עברו לפחות 25 אלף יהודים. כשני שלישים ניספו ברעב ובמחלות או הוצאו להורג ביער אחרי כל סלקציה.

בחלקו השני עוסק הספר ב"היסטוריה החיצונית" של המחנה. זהו סיפור התככים שאיפיינו את מערכת היחסים בין הרשויות הגרמניות השונות שהיו מופקדות על עבודת הכפייה של היהודים. זו היתה למקור של רווחים עצומים שזרמו לכיסיהם של בעלי התפקידים. בהתגוששות ניצח האסאג שהצליח להחזיק את המחנה עד הרגע האחרון בקיץ 1944. בצל המאבק על גורל המחנה מתוארת התפתחותו: לכאן הובאו רובם של צעירי קהילת סקארז'יסקו, לכאן זרמו משלוחים בלתי־פוסקים של יהודים ממחוז ראדום וממחנות מיידאנק ופלאשוב.

בהתאמה לחלוקתם הארגונית של מפעלי סקארז'יסקו לשלושה סקטורים, הוקמו גם בקירבת כל אחד מהם שלוש שלוחות של המחנה: Werk A, Werk B, Werk C. לציון מיוחד ראוי החלק השלישי של הספר, המתאר את "ההיסטוריה הפנימית" של כל אחד משלושת המחנות בנפרד. הראשונים שהפכו ל"שפני ניסיון" של האסאג היו יהודי סקארז'יסקו. הם סבלו מתנאי החיים המחרידים – הרעב, הזוהמה והמגיפות. אבל הם היו גם הראשונים שלמדו את דרכי המאבק על החיים ומהם למדו יהודים שהובאו ממקומות אחרים. כאן בא תיאור מערכת היחסים עם הגרמנים והפולנים במפעל, מעשי חבלה ובריחה, חיי חברה במחנה, צורות ה"פרנסה", עזרה הדדית ופרשיות אהבה, חיי דת ופעילות תרבותית. אלה היו חיי יום־יום בצל אימת הסלקציה והמוות – וכל זה תואר על סמך מאות עדויות, יומנים, זכרונות, תעודות וספרים. לנוכח שירי המחאה של אנשי פיקרין הצהובים – כלומר כלואי Werk C, שעורם הצהיב ממגע עם חומר כימי רעיל וחייהם ועבודתם הפכו לגסיסה איטית – יעמוד הקורא משתאה: מנין שאבו יהודי המחנה כוח לחיות ולהיאבק?

על המחקר של פ' קראי כתב פרופ' יהודה באואר: "זו היא עבודה מעולה

המטפלת בבעיה שהיא מצד אחד ייחודית במסגרת תולדות השואה ומן הצד האחר יש לה השלכות על הבנת השואה בכלל. הנושא הוא ייחודי, כי אין לנו עבודות על מחנות אלה בכלל... והוא כללי בכך שהוא מטפל ביחסים הסבוכים הגרמניים־פולניים־יהודיים במקומה של תעשיית הנשק הגרמנית בפולין הכבושה וביחסים הפנימיים בתוך המחנות היהודיים... ספר זה יתרום תרומה חשובה ביותר לידיעתנו ולחינוך הדורות בנושא השואה".

תמונות מפסליו של בן העיירה ליאון (אליעזר) וולובסקי

דמויות מהעיירה לפי זכרונו של המפסל

הזגג

הסבל

המסגר

יענקל קוסטק, שוטה העיר

נושא המים

השדכן בפעולה

העיוור ונכדו

ה"חדר"

המגיד

החלבן

הכנר

סופר סת"ם

צבי פלסיצקי

נוער ציוני־חלוצי

הסתדרות "החלוץ הצעיר" בפולין היתה ביסודה הסתדרות נוער בלתי־מפלגתית, שזיקתה לתנועת העבודה בארץ־ישראל, אולם לא קשורה לשום מפלגה ציונית. מטרתה היתה להכשיר את הנוער היהודי להגשמה, כלומר: עלייה ובניין הארץ וחיים במסגרת שיתופית בקיבוץ, הקניית הלשון העברית פעילות בקרנות הציוניות.

לא היה זה מן הדברים הקלים לייסד בסקארז'יסקו סניף של "החלוץ הצעיר", בעיירה שהיישוב היהודי היה רק בתחילת צמיחתו וצביונו היה דתי. אולם בשנת 1929 קם והיה הדבר. אותה שנה פרצו מאורעות־דמים בארץ־ישראל ובפולין נראו ניצנים ראשונים של משבר כלכלי. הנוער היהודי שהתבגר חיפש מקורות תעסוקה אחרים מאלו של הוריו, פרודוקטיביים ממסחר ותיווך, כאלו שכמעט לא היו בנמצא בעיר. בית־החרושת הממשלתי לנשק היה סגור ליהודים וכמוהו מפעלי הרכבת שבתחנת הצומת הגדולה. מחנק, מעגל סגור שאין ממנו מוצא – זו היתה הרגשתנו. ניגוד בולט לאורך־החיים שלנו היוו הבחורים והבחורות בקיבוץ ההכשרה בסוחדניוב הסמוכה, אשר לא מאסו בשום מלאכה.

היוזמים להקמת "החלוץ הצעיר" בעיירה היו מרדכי פיש, יחיאל זלוטה, פישל בינשטוק וכותב שורות אלה. המוכשר והמשכיל מכולם היה מרדכי פיש. אביו היה אדוק בדתו, בעל חנות למימכר סיד, אבל הבן מרדכי עזב את בית־המדרש ובחר בדרך חדשה.

כשהתארגננו, עזרו לנו חברי ההכשרה וקשרו אותנו עם המרכז בוורשה. בתקופה הראשונה היו בסניף כ־40 חברים בני 18–21. אני הייתי הצעיר שבכולם

– בן 17. כעבור זמן מה כבר היו לנו כמאה חברים. ניהלנו פעולה תרבותית צנועה, אירגננו הרצאות והמרצה היה מרדכי פיש, שסקר את הבעיות הפוליטיות בעם היהודי ובעולם. לרוב היו ההתכנסויות בשבת אחרי־הצהריים או לפנות ערב, אבל גם באמצע השבוע נערכו אסיפות.

בשנת 1933, כשחזרתי מההכשרה, עשינו מאמץ גדול ושכרנו דירה מרווחת עם אולם ליד פסי הרכבת. יסדנו גם ספרייה שרובה ככולה הכילה ספרי יידיש. לייסוד הספרייה תרמו חברים שעבדו והשתכרו. לתשלום שכר־הדירה לא תמיד הספיקו מסי החברים.

בשנת 1931 יסדנו קורס לעברית. המדריך היה מורה, שהזדמן לעיר ושכתב גם שירים בעברית. הוא עזר לנו גם לארגן גן־ילדים עברי. הגננת היתה בתו של שמואל פרידמן. שכר הלימוד היה סמלי. בסקארז'יסקו היתה קיימת הסתדרות ציונית שפעולתה לא הורגשה. הפעיל היחיד היה יעקב לנדאו והוא גם שהביא את בשורת הציונות לעיר. עזרו לו בפעולתו, בעיקר במגביות של קרן הקיימת וקרן היסוד, החברים שלנו – ירחמיאל ליברבוים, יואל רובינשטיין, יצחק ברל גלברט וכותב שורות אלו.

היינו גם פעילים בעיר למען קפא"י (קרן פועלי ארץ־ישראל). עזרנו לאנשי קיבוץ־ההכשרה מסוחדניוב למצוא מקומות עבודה בעיר. בשנים 1932–1933 התחילו החברים בגיל 20 ומעלה לצאת להכשרה. הראשון היה ירחמיאל ורטהיים, אחריו יצא ירחמיאל ליברבוים לקיבוץ שהיה בוולין, אחותו רבקה יצאה לקונין, משה אברמוביץ' לקיבוץ "תל־חי" ואני לקיבוץ בורוכוב בלודז'.

בשנת 1933 חזרתי הביתה, כדי להתכונן לעלייה והייתי שוב פעיל ב"החלוץ הצעיר" בסקארז'יסקו. באחד הימים לפנות ערב, בשנת 1935, נכנסו לביתנו אנשי משטרה וביקשו אותי להילוות אליהם אל הסניף. בדרך לקחו גם את ירחמיאל ליברבוים. ערכו חיפוש ולא מצאו דבר חשוד. בכל זאת לקחו שם שני ספרים של קרל מרקס ואנרי בארביס, את הדגל האדום של הסניף ואת סמל הסתדרותנו. למחרת הזמינו אותי שוב, ואחרי חיפוש נוסף הודיעו לי על סגירת הסניף. התלוננתי אצל קצין הביטחון במחוז והוא השיב: "אנו יודעים שאתם ציונים, אך רשום אצלנו שאתם שמאל".

סגירת האולם היתה בשבילנו מהלומה קשה. נאלצנו לפעול כמו במחתרת. את המסמכים ואת החוברות חילקנו בבתי החברים ולקראת פעולה היינו

מתקשרים עם כל אחד בנפרד. כך המשכנו ואפילו גילינו עירנות לבעיות מקומיות. כשבשנת 1936 התקיימו בחירות לעיריית סקארז׳יסקו, נקטנו עמדה ברורה לטובת המועמדים של פ.פ.ס., אשר לפי הכרתנו היוותה מחסום נגד כוחות הריאקציה האנטישמיים, ה״אנדקים״ (דמוקרטים לאומיים) וה״סאנאציה״. בצעד זה יצאנו בגלוי נגד הבלוק היהודי של המעמד הבינוני בעיר. לפי מיטב הבנתנו פעלנו לפי תודעה מעמדית ולא לאומנית והיה זה כאילו המשך טבעי לבחירות לקונגרס הציוני, שבהן הצביעו חברינו בעד הליגה למען ארץ־ישראל העובדת ונגד הציונות הבורגנית... ואומנם הפ.פ.ס. השיגה רוב ונציגה בובובסקי נבחר לראשות העיר. הסתבר ששיקולנו היה נכון. ראש העיר גילה יחס של שוויון לכל האוכלוסייה בעיר, תמך בנצרכים בלי הבדלי דת וגזע. הרוב הסוציאליסטי במועצה היווה מחסום יעיל נגד נחשולי האנטישמיות.

בשנת 1935 נסעתי שוב לקיבוץ־הכשרה וחזרתי לעיירה בשנת 1937. הסכמתי להצעה לעלות ארצה באופן בלתי־לגאלי וישבתי בבית בציפייה לאות. רק ב־11 במאי 1938 קיבלתי מברק להתייצב בוורשה ביום ו׳, כי בשבת בבוקר עוזבים את עיר הבירה ברכבת. באותו יום ישב אבי אצל הרב. הלכתי אליו והודעתי לו על הנסיעה בשבת. כשהרב התרעם ענה לו אבי: ״הציונים לא עושים דבר להכעיס. אם החליטו על נסיעה בשבת, יש סיבה לדבר.״ בניגוד לאחרים היה לאבי יחס אוהד לציונות ודן אותנו תמיד לכף זכות. הוא רק הצטער על שלא יכול ללוות אותי לדרך. בוורשה נודע לי שהיציאה נקבעה לשבת מתוך חישובים של עקיפת סוכני הבולשת הבריטית שעקבו אחרי נתיבי העלייה הבלתי־לגאלית. נסענו 65 בחורים ובחורות בקרונות סגורים עד גבול צ׳כיה. משם להונגריה ומשם ליוגוסלביה והמשכנו ליוון. מיוון הגענו באונייה קטנה אל חופי הארץ.

מאנשי ״החלוץ הצעיר״ בסקארז׳יסקו עלו ארצה ירחמיאל ורטהיים, אפרים פרייטג־דרור, עזריאל זילברברג, רבקה ליברבאום, משה אברמוביץ׳ ואנוכי.

אנשי ״החלוץ הצעיר״ בעיר היו פעילים עד פרוץ מלחמת העולם השנייה. קורותיהם בשואה היו כקורות יתר בני סקארז׳יסקו היהודים. להט נעוריהם, שאיפותיהם העזות לתחיית האומה במולדתנו היו לעפר ואפר.

יוסף בריקס

ארגון יוצאי סקארז'יסקו

הוועד הראשון של יוצאי סקארז'יסקו קאמיינה נוצר בטירקנהיים שבגרמניה ב־1946 על־ידי ניצולי השואה אייזיק וייצהנדלר, וולפוויץ' והרשל נוגיל. גם האזכרה הראשונה ליהודי סקארז'יסקו שנטבחו על־ידי הנאצים נערכה בטירקנהיים, שכן ניצולי העיר רובם ככולם התרכזו מאז 1945 באותה עיר גרמנית.

ב־1950 – היה זה שבועיים לפני ראש־השנה ואני אז חייל משוחרר מהשרות בצה"ל – פנו אלי אליעזר לוין ז"ל וירחמיאל גינזבורג ז"ל בהצעה שניזום יחד הקמת ועד יוצאי סקארז'יסקו בישראל. הרעיון נראה לי. ידענו כי בארץ מפוזרים במקומות שונים רבים מבני עיירתנו והיה צורך למצוא את כתובותיהם וכמובן להשיג כספים לפעולה. לאחר שבועיים של פעילות מסורה ובעקבות מודעות שפירסמנו בעתון היידי "לעצטע נייס" כבר היתה בידינו רשימה נכבדה של כתובות וגם בקופה נצטבר קצת כסף הודות לנדבת־לבם של הוזברים.

שכרנו אולם בית־כנסת ברחוב הרצל בתל־אביב וקיימנו לאחר שמחת־תורה אזכרה בנוכחות יוצאי העיר מכל יישובי הארץ. התחייבויותיהם הכספיות של הנאספים היו נדיבות עד כדי כך שלאחר כיסוי ההוצאות עוד נשאר סכום כסף ניכר להמשכת הפעילות. ב־1952 העברנו את מקום האזכרה השנתית להר־ציון בירושלים. שם, במרתף השואה, גם הקימונו מצבה. מצבה דומה בצורתה, לעילוי נשמתם של קדושינו, הוקמה גם ביד ושם, בעמק המצבות.

ב־1956 יסדנו "קופת גמילות חסדים" ליוצאי עירנו הנזקקים ואכן כל הפונים נעזרו ונעזרים עד היום.

נצמדנו לעבר העצוב, אך בשלב מסוים אמרנו לעצמנו כי החיים עושים את

שלהם ודור חדש צומח, ולא נחטא לזכרם של היקרים אם נמהל את חיינו גם בטיפה של שמחה. כך נולד הרעיון לחוג את חג הפורים במסגרת הארגון שלנו. מסיבת הפורים הראשונה שלנו נערכה ב־1970. הרעיון להוציא ספר לזכר קהילת סקארז'יסקו קרם עור וגידים בשנות השבעים הראשונות. בנסיעתי לארצות־הברית הוטל עלי לערוך מגבית בין יוצאי עירנו שם. הסכום שנאסף התאים פחות או יותר לתחזיותינו. מכל מקום, עובדה היא שהספר הופיע ואף מילא תפקיד חשוב בחיזוק הזיקה אל העבר העשיר של קהילת סקארז'יסקו ובחינוך הדור הצעיר לכיבוד מורשת האבות.

דחיפה חשובה בקידום הפעילות של ארגון יוצאי סקארז'יסקו ניתנה בעצרת־הזיכרון לטבוחי הקהילה שנערכה בתל־אביב בשמיני־עצרת 1972, לציון 30 השנים שחלפו מאז אותו יום שמיני־עצרת מר ונמהר. את הביטוי לכאבם של הנאספים הרבים – כמעט כל יוצאי העיירה שבישראל, רובם ניצולי השואה – נתן יוסף ארד (אייזנברג) שתיאר כיצד "חג של שמחה נהפך על־ידי הרוצחים הנאצים הגרמנים ועוזריהם ליום איום ונורא" וכיצד הובלו "יהודי סקארז'יסקו על זקניהם וטפם למחנות ההשמדה, לחנק ולשריפה" ועל־אף השנים הרבות שחלפו מאז "עדיין אנו בוכים מרה, כאילו זה קרה רק אתמול".

ואכן, אותה אסיפה מרשימה שימשה פתיחה לפעילות האינטנסיבית רבת־השנים של הארגון שלא נפסקה אלא התפרסה על תחומים רבים ושונים אחרים.

אירוע מרגש ומזעזע בחשיבותו הסמלית בחייהם של ילידי סקארז'יסקו שעדיין בחיים התרחש ב־29 באפריל 1984. עצם מעצמות הקבורים בבית־העלמין בסקארז'יסקו שנשלפה מאדמת המקום המחולל הובאה לקבורה מתחת לאנדרטה לזכרם של יהודי העיר שבשדרת מצבות הקהילות בבית־הקברות בחולון. הטקס עבר באווירה של חרדת קודש ונחרת עמוקות בלבבות הנוכחים.

וורשאור שולֶק

הבאת העצם היתה פרשה לעצמה. מר ורשאוור, מילידי סקארז'יסקו המתגורר כיום בפאריס, ערך ביקור בעיר הולדתו וכאשר הגיע לבית־הקברות להשתטח על קברי המתים ולחפש עקבות של בני משפחתו צץ במוחו הרעיון להביא

מזכרת. באצבעותיו הוא חפר בשלג ובאדמה הקפואה ואת העצם שגילה מסר לידינו כדי להביאה לקבר ישראל בישראל. במאמציו אלה סייעו סאלה שטרן ורשאוור החיה כיום בשווייץ וכן הרשל קריס.

קבר האחים הסמלי שבחולון הוא יד־זיכרון חשובה לבני קהילתנו הטבוחים אך מעיני רוחנו לא מש גיא־ההריגה העיקרי של יהודי עירנו והוא מחנה ההשמדה הנודע לשימצה טרבלינקה. שם, ליד תחנת הרכבת הנידחת של מאלקיניה, בדרך מביאליסטוק לווארשה, בכפר קטן שעל אדמה חולית־יערית הם נשנקו בגזים וגוויותיהם עלו בעשן המשרפות. ומי יודע – אולי בין חברי המחתרת היהודית שהתקוממה במחנה ההשמדה ב־2 באוגוסט 1943 היו גם צעירי העיירה שלנו?

הלוית העצמות מבית הקברות בסקארז'יסקו לשדרת המצבות בחולון

ב.

אימוץ

באמצע שנות השבעים אומץ בית־הספר היסודי "הרצל" ביהוד על־ידי אנשי קהילת סקראז'יסקו קאמיינה. שיתוף הפעולה היה פורה, אנשי הקהילה הקדישו מזמנם ומרצם על־מנת להעמיק את הידע על עברם של ניצולים.

המפגשים העיקריים נערכו בי' בטבת, יום הקדיש הכללי וביום השואה, מדי שנה בשנה עד שבית־הספר התפצל, והפך שש־שנתי בלבד והכיתות העליונות עברו לחטיבת־הביניים. אז אומץ בית־הספר תיכון חדש ע"ש יצחק רבין ז"ל.

ברוריה ארד

לאה דויטש
מנהלת לשעבר של בית־הספר הרצל, יהוד

סיפור של קהילה כחוויה של תלמידים

תקופת השואה עברה עלי בגיטו ברומניה ובאוקראינה, במוגילב פודולסקי, אך רק עם בואי לישראל ב־1951 התחלתי ללמוד ולהבין את גודל האסון של עמנו. ככל שרבו הידיעות על השואה, גמלה בי ההחלטה לקרב את הנושא לילדי ישראל ולהשרישו בתודעתם. לימוד השואה ולקחיה הם בסיס איתן לקיום היהודי־הלאומי במדינת ישראל.

אוכלוסיית בית־הספר ע"ש ב"ז הרצל ביהוד שאותו ניהלתי, היתה חתך נאמן של קיבוץ גלויות והמפגש עם שרידי השואה תרם להרגשה של שותפות גורל עם העם היהודי באשר הוא שם. ב־1975 הפגיש אותנו מר אורני, מפקח מטעם משרד החינוך, עם נציגי קהילה סקארז'יסקו, והקשר הפך לאימוץ הדדי, לשותפות מחנכת של ילדי בית־הספר.

האימוץ מצא את ביטויו במפגשים עם שרידי הקהילה ביום הקדיש הכללי, ביום השואה, באזכרה לקהילה ובאירועים שונים בבית־הספר.

תודה מיוחדת שמורה בלבי למר ירחמיאל שיאר – אז יו"ר ארגון יוצאי סקארז'יסקו, לגב' לונקה ליפשיץ ולמר צבי אברמוביץ' שלא נילאו מלבוא מדי שנה בשנה ולספר במשך שעות את אשר עבר עליהם בשואה. היה זה מאמץ נפשי קשה וכבד והם עמדו בו למען המטרה המקודשת – ללמד את ילדי ישראל לזכור ולא לשכוח, להיות קשורים לעמם ומושרשים במולדת.

בוגרי כיתות ח' כתבו עבודות־גמר שנושאיהם היו תולדות סקארז'יסקו ושרידיה או נושאים שבתולדות המשפחה ועם ישראל בדור האחרון.

המילגה שניתנה על־ידי הקהילה היתה אמצעי ולא מטרה. התחקירים, המפגשים עם הסיפור האישי של שרידי הקהילה היו מרגשים והטביעו חותם

עמוק וחשוב בילדים ואף בהוריהם.

הקשר הלך ונתהדק וסיפורה של סקארז'יסקו קמיינה הפך לחלק בלתי־נפרד מן החוויה והמסורת של בית־הספר. התרומה היתה הדדית והאימוץ נטע אומץ בכולנו, האיר את דרכנו וסייע בידינו לשאת בעול החינוך, הלימוד וההשתלבות במאמץ של בניית עם במולדתו.

כל עוד נשמה באפנו, חובה עלינו להמשיך ולספר, להמשיך וללמד את הדור הצעיר על השואה ולקחיה.

יבורכו העושים במלאכה!

רות כהן
מנהלת בית־הספר הרצל, יהוד, בשנים 1986 -1994

הקשר המופלא

מצווה עלינו לספר אודות הימים ההם, ימים של שואה, ימים של גבורה, בבחינת "והגדת לבנך", כדי שאימי הימים הנוראים ההם, בהם השתוללה האנטישמיות הברברית, הבלתי־נתפסת, לא ישובו עוד.

"בכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו", עמלקים צצים ומרימים ראש במקומות שונים בעולם. אם נדע זאת, נעמוד בשער להגן על נפשנו, בתינו ואדמתנו. הנחלת השואה לבני הנוער בבית־הספר "הרצל" ביהוד קיבלה זה שנים רבות צביון מיוחד וייחודי. זה החל בפרוייקט חשוב של משרד החינוך, בו עודדו בתי־ספר בארץ לאמץ שרידי קהילות שהושמדו בשואה. היום אינני יודעת מי המאמץ ומי המאומץ.

מערכת של יחסים שנוצרה בין בית־הספר לקהילת סקארז'יסקו קאמיינה נושאת אופי מופלא. יראת־כבוד וכובד־ראש מלווים תמיד את אזכור שם הקהילה בקרב תלמידנו.

אני הצברית, בתו של יליד פולין, התקשיתי ללמוד לבטא נכון את שמה של העיר. תלמידי בית־הספר אינם טועים בהגיית השם, הקשה לשפתיים צבריות, כבר בגיל צעיר.

במרוצת השנים השם "סקארז'יסקו קאמיינה" היה בקרב תלמידנו למושג נרדף לעמידת גבורה, לסמל של שמירה על צלם אנוש ולערך החשוב של שמירה על הזהות היהודית. אלה נרכשו בסמיכות לסקארז'יסקו ולאנשיה.

פעמיים בשנה פוקדים נציגי הקהילה את בית־ספרנו: ביום הקדיש הכללי וביום השואה. פעם נוספת אנו נפגשים בתל־אביב, באזכרה לבני העיר שניספו בשואה.

התלמידים הצעירים של בית־הספר לומדים להכיר את אנשי הקהילה ואת אשר הם מייצגים מן הטקסים המתקיימים לכלל התלמידים, כאשר אנו מדליקים נר לזכרם של קורבנות השואה מסקארז׳יסקו קאמיינה. הבוגרים שבתלמידים זוכים אף לשמוע את קורותיהם של הניצולים. הגברת לונקה ליפשיץ וד״ר צבי אברמוביץ׳ הינם חלק בלתי־נפרד מהנוף הבית־ספרי. באמצעותם לומדים תלמידנו ממקור ראשון את קורותיהם בתקופת השואה. התלמידים מגלים עניין ושואלים שאלות. המפגשים הללו מגרים את סקרנותם וחלקם מבקש אף לדעת עוד ועוד באמצעות קריאה במקורות שונים.

אין ספק בלבי כי הקשר המופלא בין אנשי הקהילה לתלמידינו מוסיף להם ידע רב, תורם ומסייע בעיצוב השקפת עולמם כבני־אדם, כיהודים וכאזרחי מדינת ישראל. כמי שביקרה במחנות ההשמדה בפולין ובצ׳כוסלובקיה בנערותה אני משוכנעת בחשיבות המפגשים הבלתי־אמצעיים הללו לעיצוב השקפת עולם. בשובי ממחנות ההשמדה הייתי יותר יהודייה במהותי הפנימית וזהותי כישראלית היתה איתנה, מגובשת ובוגרת יותר. חלק מתחושותי אלה הביא המשורר אהוד מנור בשירו ״אין לי ארץ אחרת / גם אם אדמתי בוערת״.

מסורת היא בבית־ספרנו שתלמידי כיתות ח׳ כותבים עבודות־גמר בנושאים שונים הקשורים בשואה. בדרך־כלל משקיעים התלמידים מחשבה רצינית בעבודותיהם. עלי לציין בסיפוק ובגאווה (גאווה שהיא גם נחלת של אנשי קהילה סקארז׳יסקו), כי בשנת הלימודים תשנ״ה התקיימה תחרות ארצית לכתיבת עבודות בנושא השואה, ותלמידה מבית־הספר הרצל, אפרת פוניס, זכתה במקום הראשון מבין כל התלמידים מכל רחבי הארץ.

אין ספק, כי עובדה זו מצביעה על הרצינות המושקעת בעבודות הללו ועל ההתייחסות המיוחדת של תלמידינו לנושא השואה, בעקבות העבודה החינוכית החשובה כל־כך של יוצאי סקארז׳יסקו עמהם.

אנו מודים מקרב־לב על המילגות הניתנות על־ידי ארגון יוצאי סקארז׳יסקו לתלמידינו. במהלך השנים בהן ניהלתי את בית־הספר נקטנו, בעצה אחת עמהם, בשתי דרכים לשימוש המילגות. שנים אחדות קיבלו כל בוגרי כיתות ח׳ ספר בנושא השואה, שנבחר בהתייעצות עם ״יד ושם״ או עם בית לוחמי הגיטאות. חשבנו, כי מכיוון שכל התלמידים כתבו עבודות בנושא, הם ראויים לקבל ספר כשי מן הקהילה. בשנים האחרונות זוכים במילגה לרכישת ספרי־לימוד עשרה

תלמידים, אשר הצטיינו בכתיבת העבודה.

תלמידי בית־הספר הרצל ביהוד וגם המורים ואנוכי, כולנו זכינו. הצו הלאומי "לזכור ולא לשכוח", המחויבות האישית של כל אחד מאיתנו להפיק לקחים מן השואה הנוראה ההיא, הערך המוסרי של "להיות אדם באשר הינך" – אלה העיקרים שאנשי קהילה סקארז'יסקו קאמיינה היקרים ניסו ומנסים להנחיל לתלמידנו, בתקווה שיהוו להם נכסי צאן־ברזל בבגרותם.

תודה מקרב לב. זכיתי בחברים טובים בהכירי את אנשי סקארז'יסקו, ואני פונה אליהם בקריאה: המשיכו במפעלכם הנאצל הזה, אנא, אל תרפו. איחולי כי תמשיכו בשליחותכם הנשגבת עוד שנים רבות, בבריאות טובה.

היו ברוכים, חברים יקרים!

רות ברק
מנהלת בית־הספר הרצל, יהוד

תחושת כבוד ויראה

בשנים האחרונות החלו בני נוער רבים בישראל לבקר בפולין במחנות ההשמדה. ביקורים אלה הינם חלק ממדיניות משרד החינוך והתרבות, ומטרתם להנחיל את העבר, בבחינת "לזכור ולא לשכוח".

הקשר בין בית־ספרנו לבין קהילת סקארז'יסקו קאמיינה מהווה אף הוא זיכרון לאשר חוללו אויבי האנושות, כאשר פגיעתם היתה קשה וכואבת לעמנו בתקופת מלחמת העולם השנייה.

קשר אמיץ, זה הקיים שנים בין בית־ספרנו לקהילה הוא גורם חשוב בהחדרת המודעות וידיעת הדברים בקרב הנוער הישראלי משתי בחינות:

הבחינה האחת: "זכור את אשר עשה לך עמלק".

הבחינה השנייה: יצירת קשר חיובי ופורה ליהדות הגולה. מערכת יחסים זו בין יוצאי הקהילה לבין בית־ספרנו יצרה תחושת כבוד ויראה לקהילה. הסיפורים המופלאים המועברים אל תלמידינו ממקור ראשון מוסרים להם ידע ואפשרות למתוח ביקורת, לנתח ולהביע דעה עצמאית כשווים עם שווים. הם חושבים, תוהים, שואלים שאלות ומקבלים מהם תשובות לכל עניין המטריד אותם. תלמידי בית־הספר, המורים וההנהלה, רובם ככולם נולדו בארץ - אינם יודעים גולה מהי. אך גם אם לא נשכיל להבין הכול, חשוב לנו לדעת את אשר עבר על הקהילות ועל יהודי הגולה.

בית־ספרנו - ובמיוחד צוות מורות כיתות ח' - רואה בקשר אמיץ הקיים בינינו זה שנים חוט המקשר בין דור השואה לבין דור ההמשך, דור בני הארץ. הקשר הזה תרם ותורם גם לנו וגם לשרידי הקהילה - ועל כך יבורכו.

מן ההדים בעיתונות

מה בין בית־ספר ביהוד לקהילת סקארז'יסקו

יהוד הוא יישוב לא גדול בבקעת אונו השוכן כ־11 ק"מ דרומית־מזרחית מתל־אביב. סקארז'יסק היא עיירה קטנה בלב פולין ליד נחל קאמיינה. עד מלחמת העולם השניה היתה בסקארז'יסק קהילה יהודית משגשגת שהגרמנים הנאצים ועוזריהם השמידוה. גדולה השאיפה אצל שרידי הקהילה הזו להציב מצבות־זיכרון שינציחו את קדושי הקהילה שנעלמה. ... ותיקי מחנכים בארץ, מורים ומפקחים, יזמו את הנצחת זכרן של קהילות יהודיות שהושמדו, בבתי־הספר במדינת ישראל. ואכן, בית־הספר "הרצל" ביהוד הנציח את זכרה של קהילת סקארז'יסק. יבוא על הברכה מר יהודה **ארצי**, המפקח בגימלאות של משרד החינוך שבאמצעותו התקשרנו עם בית־הספר "הרצל". חובה עלינו לציין את יחס ההבנה שגילו הגב' לאה **דויטש**, מנהלת בית־הספר, מר חיים **הבר**, המורה והמחנך וכל סגל המורים וההנהלה. תלמידי בית־הספר "הרצל", רובם יוצאי עדות המזרח, לומדים את קורות הקהילה שהושמדה כשלנגד עיניהם הסיסמה: "עם אחד – גורל אחד".

("מעריב", 1976)

* * *

... חברי סגל המורים העריכו את המפעל כאמצעי חינוכי יעיל בהעמקת התודעה היהודית שיסודה בעבר שלנו ובעיקר את האלמנט של מיזוג גלויות ממשי ומוחשי ... באמצעות קורות עיירה יהודית שבניה הושמדו.

("דבר", 30.12.1976)

* * *

ביום שלישי כ"ב בסיוון, 27.6.78, השתתפנו אנו שרידי קהילת סקארז'יסקו שבפולין בטקס סיום שנת הלימודים בבית־הספר "הרצל" ביהוד. הטקס עמד בסימן שנת השלושים למדינת ישראל. אנו מדגישים: השתתפנו. לא היינו כמשקיפים ונוכחנו, אלא השתתפנו יחד עם כל הנוכחים, תלמידים צברים, הורים, מורים – מהם ותיקים, מהם עולים, מהם ילידי הארץ.

מתוך התוכנית ראויות לציון מיוחד ההצגה "גבעה 131 – גבורת הפלמ"ח" שבוצעה בכישרון על־ידי תלמידי כיתה ח' וחלוקת המילגות לשישה תלמידים שהכינו עבודות על השואה והתקומה, לא רק בראיית העדות ממזרח אירופה אלא של כל העדות שבמדינת ישראל. המילגות נתרמו על־ידי האחיות **לוין** שאמן חנה לוין נרצחה בשואה בגיל 42 והבנות רבקה ומאשה היו אז בגיל התלמידות שכתבו את החיבורים.

("דבר", 11.4.1978; "מעריב", 6.7.1978)

תמר גורדון
מנהלת בית־ספר תיכון חדש ע"ש יצחק רבין, ת"א

בני נוער חייבים לצאת למסע לפולין

לאחדים מן הקוראים תיראה אולי הכותרת טריוויאלית משהו, או מובנת מאליה; אך לאור העובדה שבבתי־ספר מסוימים נערכות בחינות־מיון מוקדמות ו/או ההיענות להצטרף למסע היא נמוכה, דומני שצריך להעלות מחדש את חשיבותו ומשמעותו של העניין. אודה ואתוודה שעד אוקטובר 1995 היתה בי איזו התנגדות בלתי רציונלית כלפי "מסע הכיף" הזה שעורכים תלמידינו באמצע שנת הלימודים. נדמה היה לי שאדמת פולין הופכת לתירוץ לטעום קצת חו"ל לא בזמן ולא במקום. השנה החלטתי לבדוק את העניין מקרוב, אספתי כוחות והצטרפתי למשלחת התלמידים שלנו שיצאה לפולין. שבתי משם הלומת־כאב ושמחה גם יחד. משהו בי נפתח ולפתע הבנתי שעלינו לעשות הכול על מנת שכל ילד וילדה מישראל יוכלו לקחת חלק במסע הזה. מחנות ההשמדה בפולין ובמקומות אחרים הפכו לאתרי הנצחה למיליונים שניספו בשואה ומקום קבורתם לא נודע.

אם לא נפקוד אתרים אלה מי יכבד בנוכחותו את זכרם של המיליונים? הילדים הפולנים המסתובבים שם בהבעות פנים עליזות? שיעורי ההיסטוריה וטקסי יום השואה לעולם לא יוכלו להשתוות לעוצמת הריגוש המתעוררת לאחר ביקור במחנות ההשמדה. זוהי חוויה נפשית אשר מותירה אותותיה אצל כל נער ונערה, שלא יוכלו עוד להישאר אדישים כלפי עברו של העם היהודי כמו גם כלפי עתידו.

ערימות הנעליים, המשקפיים והמזוודות; תמונות הילדים המפוחדים שצולמו עם "קליטתם" במחנות; מבני המגורים ותאי הכליאה – כל אלה חוברים יחד לתמונה קשה המלמדת את הנוער העומד מולה את הסיפור הנורא, באורח בלתי־אמצעי. ההליכה בשבילי־העפר בינות לצריפי־המחנות נותנת לילדים תחושה של

הליכה בעקבות גיבורים שמתו מות־קדושים וציוו להם את החיים, את הגאולה ואת הזהות הלאומית. ילדינו חוזרים זקופים יותר, יהודים יותר ונחושים יותר בכל הנוגע לסולם הערכים שלהם ולמשמעותם של גזענות ושנאת־חינם מחד, והומניזם, שלום ואחווה בין אנשים ועמים – מאידך. זהותם כישראלים ומשמעות חייהם בארץ הזאת נעשים ברורים ובהירים יותר וכן גם תכלית קיומנו כעם וכמדינה. משהו קורה להם שם והם שבים לכאן אחרים: בוגרים יותר, עצובים יותר ובוטחים יותר בעצמם ובנו.

צליל צחוקם וקולות בכיים של ילדי ישראל המדליקים נרות נשמה בפתחי המשרפות ומניחים זרי־פרחים על האנדרטות בלב וארשה ובתוככי המחנות, הוא נצחונם הגדול של ששת המיליונים שזרעם לא נכחד מעל פני־האדמה אלא רב ופורה.

קטעי קריאה, שירה ונגינה של צברים זקופים, יפים וגאים מול ערימות־העפר במאידאנק ובירקנאו מהדהדים באוויר הפולני הקר והפתוח אל מעבר להררי חושך, ומסמלים עבורם ועבורנו את נצח ישראל. שעות הערב בבית־מלון זה או אחר בפולין, בהם משיחים הילדים את נפשם אלו בפני אלו או יושבים בחברותא ומזמזמים שירים ישראליים לנחמה, שואלים ומקשים, מנסים להבין, לקלוט, להישען זה על זה ועל המלווים המבוגרים; הביקורים שעורכים הילדים בבתי אבות־אבותיהם שלא הכירו; המגע עם המקומיים שתפסו את בתי־היהודים; הביקור בבתי־העלמין רחבי־הידיים הממחישים את גודל הקהילה וממדי האובדן והחורבן – כל אלה הופכים חלק פעיל במאבק הישרדותם של הדור השני והשלישי לשואה והתמודדותם של דורות אלה עם ההיסטוריה הנוראה הזו. אפילו הקניות המעטות שעורכים הילדים בפולין של היום – מזכרות ומלאכת־יד מקומית – אפילו להן חלק בהתקרבותם של הילדים אל התרבות הפולנית, זו שלקחה חלק פעיל ונתנה הרשאה והשראה להשמדת היהודים על אדמתם.

ועל־כן, אנו כמנהלים חייבים לעשות הכול כדי שכל נער ונערה ייצאו למסע ללא מבחנים מוקדמים, ללא מיון, רק עם הכנה נכונה. ואפילו כשישובו ויאמרו "היה כיף" לא יהיה כל רע בכך. בתוך המעטה החיצוני של "היה כיף" עומדים בני נוער שחוו חוויה קשה, חד־פעמית ובלתי־נשכחת.

בית-ספר תיכון חדש ת"א ע"ש יצחק רבין תל-אביב, דרך נמיר 81, טל:6041917

אמנה - הסכם התקשרות

שנערך ונחתם בתל-אביב, ביום ד' י"ב בתשרי תשנ"ז 25.9.1996.

ב י ן : "תיכון חדש" תל-אביב ע"ש יצחק רבין.

ל ב י ן: ארגון יוצאי סקרז'יסקו קמיננא בישראל.

ה ו א י ל ו"תיכון חדש" מלמד ומחנך את הלומדים בו לערכים חברתיים תרבותיים וכן עוסק בלימודי הסטוריה שבו משולב עברו הגלותי של העם היהודי בתקופת השואה וקורות שלשה וחצי מיליון יהודי פולין שהושמדו על ידי הגרמנים הנאצים ועוזריהם, בטוי מובהק לדבר - סיור תלמידי י"ב ברחבי פולין כחלק ממסורת ביה"ס;

ו ה ו א י ל וארגון יוצאי סקרז'יסקו הרשום כעמותה אצל רשם עמותות משרד הפנים מדינת ישראל, ומספרה 58019-570-9, שמטרותיו העיקריות הן להנציח זכרם של יהודי סקרז'יסקו שנספו בשואה, ולרשות העמותה קרן מלגות למטרה זו.

לכן הוצהר והוסכם בין הצדדים כדלקמן:-

1. ביה"ס תיכון חדש במסגרת לימודי "השואה" בחטיבה העליונה יעודד ויטפח כתיבת עבודות גמר על ידי התלמידים כשאחת מהן לפחות תתיחס לקהילת סקרז'יסקו. ועדה מטעם ביה"ס תמליץ על עבודות מצטיינות.

2. ארגון יוצאי סקרז'יסקו מתחייב להעניק מלגות לימודים בסך -.3,000 ש"ח בשנה צמוד לדולר לרשות "תיכון חדש" לחלוקת מלגות לתלמידים שעבודותיהן נמצאו ראויות ושאחת מהן, כאמור, עוסקת בקהילה יהודי סקרז'יסקו.

העתקי העבודות הנבחרות יועברו ל"מורשת" לשם פרסומן בחוברת מיוחדת שתופץ בבתי ספר בארץ.

באנו על החתום:

(חותמת: בית ספר תיכון חדש ע"ש יצחק רבין תל-אביב)

תמר גורדון
מנהלת בי"ס "תיכון חדש" ת"א
ע"ש יצחק רבין.

25.9.96

(חותמת: יוצאי סקרז'יסקו בישראל, THE SKARZYSKO)

ירחמיאל שיאר
מזכיר ארגון
יוצאי סקרז'יסקו

תאריך: י"ב בתשרי תשנ"ז

קובץ: (שונות)ה-ה C:

ג.

וזאת לעדות

איש וסיפורו

ספרות השואה על ענפיה המרובים - בכתבי העדויות והזכרונות, במחקר ובפולמוס, בסיפורת ובשירה - מלווה זה יותר מיובל שנים את עם ישראל לדורותיו בזרם גובר־והולך ובכוח גורף. אין פינה בחיי העם ובחיי מדינת ישראל על כל גילויהם, בתחושה, בתודעה ובמעשים, שלא נטבעה בחותם האסון הנורא ההוא.

החשוב שבכל ענפי הכתיבה והיצירה הוא התיעוד - תיאור העובדות כהווייתן שנרשמו בידי השרידים או ניגבו מפי האנשים שחיו את הימים וחשו על בשרם את אימיהם; אשר על־כן זכרונותיהם מפרנסים את ענפי הכתיבה, היצירה וההגות האחרים. בני הדור שחוו ושנחלצו במקרה ובדרך נס, אחרוני עדי הראייה האותנטים - עתידים להינטל מעולמנו במוקדם או במאוחר וליטול עימהם את סיפוריהם. יש מהם הנוצרים את לשונם, אולי מתוך רתיעה מחוויה אישית חוזרת של הזוועה. על־פי הגיוננו אין חובה קדושה יותר מאשר לדובב גם אותם. יש לגלות עוד פרט ולהאיר עוד פינה. ומי יודע? אולי על־ידי כך ישתחררו הם עצמם מהמשא הכבד המעיק עליהם שנים כה מרובות ויקל להם... ברבות השנים גוברת סכנה שהשואה תיתפס כהכללה, ייבלעו בה לבלי־הכר כל העובדות הלא־אנושיות המקוממות כהווייתן וכל הפרטים הזעירים ה"לא־חשובים" והיא תיגרס בקהל "כמושג בין שאר מושגים". אסור שדבר זה יקרה. משום כך אין לשקוט ואין לומר די. וברוך המוסיף עוד עדות ועוד סיפור.

השואה בכללותה אינה אלא צירוף של שואות "קטנות" וגדולות - קהילה קהילה ושואתה, משפחה ומשפחה ושואתה ושישה מיליון שואות פרטיות. כל זוועה התרחשה בזמן, בתנאים ובנסיבות שהיו מיוחדים לה בלבד.

התמונה כולה – פסיפס הדמים הנורא – לא תשוחזר לעולם ועל כן יקרה כל־כך כל עדות אישית, כמאמר חז"ל וכדברי ר' ישמעאל: "כל דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד, לא ללמד על עצמו יצא אלא ללמד על הכלל כולו יצא."

בעצרת ארגון האומות המאוחדות בספטמבר 1995, במלאת חמישים שנה לגמר מלחמת העולם השנייה, אמר יצחק רבין ז"ל, ראש ממשלת ישראל: "אני בא הנה היום בשמם של ששת המיליונים שהיו לאפר. לא נרשה לעולם כי יישכחו."

שרידי קהילת סקארז'יסקו קאמיינה שעדיין חיים עימנו עושים בכל מאודם שזכר אלפי אחיהם הטבוחים לא יישכח.

כל שנות הכיבוש וכל יום מ־365 ימי כל שנה היו יפים בעיני הגרמנים לחבול, להתעלל, להשמיד ולרצוח ועם זאת היו להם בלוח־השנה "העדפות". בשוקדם על ההשמדה הפיסית של העם היהודי לא הזניחו את ההתעללות בנכסי הרוח שלו. לעריכת "אקציות", "סלקציות" וטבח המוני בחרו הם על הרוב את חגי ישראל ומועדיו. לא במקרה "ימי זיכרון" של הקהילות חופפים ימי חג ומועד.

ב**"ימים הנוראים"** של שנת תש"ג הגיעו לסקארז'יסקו בשורות מסמרות־שיער מהעיירות שבסביבה, אלפים מיהודיהן גורשו מבתיהם והובלו לסקארז'יסקו, כביכול לעבודה במחנות־כפייה שבה ולמעשה, בגלל נתיב הרכבת שבעיר, להסעה למחנות המוות. רובם הובלו לטרבלינקה.

ביום הכיפורים חוסלה הקהילה היהודית בת מאות השנים בשידלובצה, אחותה הבכורה של סקארז'יסקו.

בשמיני עצרת של אותה שנה חוסלו יהודי סקארז'יסקו יחד עם שרידי הקהילות שבאזור שהובאו לפני־כן למקום. לאחר חיסולה של קהילת סקארז'יסקו הפך כל אותו האזור של מרכז פולין ל"נקי מיהודים" (יודנריין).

אין בנמצא קולמוס אנושי לתאר את הימים הנוראים של שנת תש"ג בסקארז'יסקו ובסביבתה.

ניצולי סקארז'יסקו קאמיינה מציינים מדי־שנה־בשנה את יום־הזיכרון של עירם מיד אחרי שמיני־עצרת.

ירחמיאל שיאר

התיחדות על־יד מצבת הזיכרון בחולון

ליד המצבה:
מימין לשמאל: ירחמיאל שיאר – מזכיר הארגון, הרי נוגיל – יו"ר, יוסף ארד – גזבר הארגון

אברהם איזנברג, תל־אביב

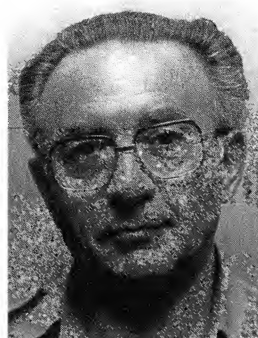

נולדתי בסקארז'יסקו ב־20.1.1936 להורי אסתר ויעקב איזנברג. היינו ארבעה אחים: יוסף, דוד, שלמה ואני.

הייתי הבן השלישי ובגלל גילי לא נשארו לי זכרונות רבים מימי השואה. עברתי עם המשפחה את תלאות הגיטו ואחרי טלטולים וסבל רב מצא אותנו השחרור ב־1945 במחנה בוכנוואלד. אמי ואחי שלמה הקטן ממני, ניספו בשואה.

מבוכנוואלד עברנו לשווייץ. שם הייתי בבית־יתומים ובשנת 1950 עלינו, אבי ואני לישראל. שני אחי הגדולים, יוסף ודוד ארד, הקדימו אותנו בעלייתם והגיעו בספינות מעפילים בטרם קום המדינה. גרנו בירושלים שבה קיבלתי את ראשית לימודי והשכלתי. ביקרתי בבית־ספר והשתלמתי בטכנאות שיניים ב"אורט". לאחר גמר הלימודים התגייסתי לצה"ל ובשנת שרותי האחרונה הכרתי את רינה, אשתי־לעתיד. טקס החתונה התקיים לאחר שחרורי מהצבא. הריני עובד כעצמאי בעל מעבדת שיניים בתל־אביב. שתי בנותי, אסתר ושרונה, ובני אלון וכן ארבעת נכדינו מהווים את חוג המשפחה החיה בטוב ובאושר.

דוד ארד (אייזנברג), קריית אליעזר, חיפה

השתחררנו ממחנה בוכנוואלד ב־11.4.1945 ואז הועברנו לידי הצלב האדום והאמריקנים לשווייץ. קראו לנו "ילדי בוכנוואלד". היינו שלושה אחים ואבא. בשווייץ הגענו לטרוואנו ליד לוגאנו. עברנו בדיקות רפואיות וכל אחד קיבל עזרה לפי הדרוש. בטרוואנו למדנו חצי יום וחצי יום עבדנו. כעבור שנה בערך גנבנו אחי הגדול יוסף ואני את הגבול לאיטליה. תחנתנו הראשונה היתה מילאנו ומשם עברנו דרך רומא למֶטַה־פּוֹנְטֶה, נקודת הפלגה של עלייה ב'. אחרי זמן קצר הגיעה האונייה "שבתאי לוז'ינסקי" שעגנה בריחוק־מה מהחוף. העלייה לאונייה התבצעה בעזרת כבל שקצהו האחד היה קשור לחוף וקצהו השני לאונייה. ירדנו לסירות גומי, אחזנו בידינו בכבל ומשכנו את סירותינו אל האונייה. לא הפעילו סירות־מנוע שרעשן עלול היה להגיע לאוזניהם של אנשי האינטליג'נס הבריטי.

היה אז חורף והים רגש, וסירות הגומי התנפצו אל דופן האונייה, נקרעו ושקעו במים בגלל דליפת האוויר. כתוצאה מזה נפלו האנשים למים כשתרמיליהם על גבם. מלח איטלקי קפץ למים ובידיו סכין וחבל. הוא חתך את רצועות התרמילים כדי לשחרר את האנשים מהמשא הכבד והגיש להם קצה־חבל כדי שיוכלו להיצמד לאונייה ולעלות עליה. "שבתאי לוז'ינסקי" היתה אוניית דייגים בנויה עץ. בבטנה היה אולם גדול אחד שבו הצטופפו 600 נפשות. כעבור 3 או 4 ימי הפלגה התברר שיש חור באונייה. ניסו ללא הצלחה לסתום אותו. הים היה סוער והאונייה ניטלטלה.

מפקד האונייה, איש הפלמ"ח, ראה את המצב ונתן הוראה לחזור לאיטליה, למקום שיצאנו ממנו. הנוסעים לא היו מודעים למצב כי הפיקוד לא רצה ליצור בהלה. מקץ שבוע ימים היינו שוב במקום ממנו יצאנו. האכזבה היתה גדולה כי כולנו חשבנו שהנה הגענו לארץ־ישראל. להפתעתנו קיבלנו בחזרה את התרמילים שאיבדנו בדרך לאונייה. הים פלט אותם. צריך היה לייבשם ולהציל את המעט שנשאר בהם.

האווירה בקרב המעפילים היתה קשה והובטח לנו שהאונייה הראשונה שתבוא תקלוט אותנו כראשונים בתור. ואכן כך היה. כעבור זמן־מה הגיעה האונייה "חיים ארלוזורוב" שהיתה בדרכה לארץ עם 600 בחורות יהודיות משבדיה. בדרך הם קיבלו הוראה להגיע לחוף איטליה ולאסוף גם אותנו. שטנו בים עד שהאנגלים גילו אותנו ורצו למנוע את כניסתנו לנמל חיפה. היתה התנגשות בינינו ובין האנגלים, ובסטייה מהדרך הגענו לבת־גלים.

רב־החובל פתח ברזים והמים הציפו את חדר המכונות כדי שהאנגלים לא יוכלו לגרור את האונייה עם המטען האנושי לקפריסין. לבסוף העבירו אותנו למשחתות בריטיות והשיטו אותנו לקפריסין, למחנה החורף 66, ושם פגשתי את אחי הבכור יוסף.

מקפריסין עליתי ארצה בעליית־הנוער. הגענו למחנה מעבר בעתלית. כעבור שבוע ימים, בדצמבר 1947, העבירו אותנו לקבוצת אלומות. הייתי שם שנה ואז פרצה מלחמת השחרור. גויסתי לגדוד עמק־הירדן. בגמר המלחמה חזרתי לאלומות.

התגייסתי לחיל־הים בחיפה. ב־1950 התחתנתי. עברנו לגור במשק־הפועלות בחדרה, כי אשתי עבדה שם כמטפלת נוער. כעבור שלוש שנים עברנו לשיכון עממי א' בקריית־אליעזר, חיפה, שם נולדו שלושת ילדינו ואני המשכתי לעבוד כאזרח במספנת חיל־הים. הועסקתי כמנהל עבודה ראשי במחלק ניווט. בגיל 40 התחלתי ללמוד בערבים אלקטרוניקה והמשכתי בכך 4 שנים. הייתי ארבע פעמים בחוץ־לארץ, באנגליה, גרמניה ונורבגיה לצורך השתלמות במקצוע. מקץ 44 שנות עבודה פרשתי לגימלאות. כיום יש לי האפשרות להתמסר לתחביבי בפיסול באבן, בציור ובמוסיקה. ויש גם נחת מהילדים ומארבעת הנכדים.

יוסף ארד (איזנברג), תל-אביב

שנים רבות הייתי בין מפנימי העבר. ביתי, בית ישראלי לכל דבר, הודות לאשתי, צברית ילידת ירושלים בת למשפחה שבחלקה מושרשת שנים רבות בארץ ובחלקה נספתה בשואה. מטבעי מבטי הופנה תמיד לעתיד. השתדלתי שלא לחיות על זוועות העבר, עד כדי כך שבנותי לא הרגישו שאני אחד מניצולי התופת באירופה.

כשהחלה להתפשט בעולם ה"אופנה" של הכחשת השואה מצד "מדענים", כאילו לא היו דברים מעולם ורצח שישה מיליון יהודים הוא "המצאה יהודית", החלה לכרסם בי התחושה שהננו חוטאים לעצמנו ולהיסטוריה כולה ונותנים יד להשכחת הדברים, לאחר שהדור שלנו יעבור מן העולם. התעורר בי דחף להעלות על הכתב את פרשות חיי וחיי־אחי, שיחד היינו בעמק־הבכא ולו רק למען משפחותינו שיקראו ויזכרו ויוכלו לומר: "סבינו היו שם וחוו את כל הזוועות ועדותם היא עדות אמת שלא תימחה לעולם."

* * *

בימי ספטמבר הראשונים של שנת 1939, מיד עם פרוץ המלחמה, הופצצה עירנו, סקארז'יסקו קאמיינה, על־ידי הגרמנים. העיר היתה במרכז פולין על צומת רכבות מרכזי שהצטלבו בו עורקי התחבורה של פולין כולה.

מפאת ההפצצות נאלצנו, אמי אסתר לבית רוזנפלד וארבעת ילדיה, לברוח

לעיר השכנה שידלוביץ, במרחק 12 ק"מ. את הדרך עשינו ברגל כשאני נושא על גבי את אחי אברהם. את אחי הקטן ממנו שלמ'לה נשאה אמי. אבינו יעקב משה איזנברג שגויס להגנה האזרחית נשאר בעיר. דודתי, אחות אמי שרה הינדה חיתה איתנו ועברה יחד איתנו את מוראות המלחמה. הגרמנים נכנסו לשידלוביץ ומלאכתם הראשונה היתה שריפת בית־הכנסת היפה והעתיק. לאחר מכן חזרנו עם כל היהודים האחרים לסקארז'יסקו.

הגרמנים הטילו על היהודים עבודות כפיה: פינוי ההריסות של ההפצצות ופריקת פחם מקרונות הרכבת. הלכתי לפרוק פחם במקום אבי. נוצרו קשיי פרנסה. לאבי היתה סנדלרייה וכיוון שהתמחותו היתה עשיית מגפיים, והגרמנים הזמינו אותן אצלו. את העורות הם סיפקו לו, כי את כל העורות שהיו בידי היהודים הם החרימו קודם־לכן. את התמורה בעד המגפיים שילמו הגרמנים בטבק ובמצרכי מזון שונים, נדירים באותה תקופה. מהטבק ייצרנו סיגריות שהייתי מוכר לפועלים הלא־יהודים שעבדו בבתי־המלאכה של הרכבת.

ב־1940 סגרו את כל היהודים בגיטו בתנאי דיור קשים וצפופים. אבי המשיך בעבודתו. מזמיני המגפיים היו מפקדים גרמנים ממחנה עבודה "האסאג" בשולי העיר, מחנה ריכוז שהיה צמוד לבית־החרושת לתחמושת. ב־1941 הופיע לפתע בבית־מלאכתו של אבי סמל גרמני, העמיס את בית־המלאכה על עגלה והעביר אותו ואת אבי לאחד הצריפים ("באראקים" בגרמנית) שבמחנה. מעתה היה עליו לייצר מגפיים רק לגרמנים. זמן־מה לא ידענו דבר על גורלו של אבינו, עד שבמקרה ראתה אותו שכנה מבעד לגדר המחנה וסיפרה לנו.

נשארנו בגיטו, כשדאגת הפרנסה רובצת עלינו, על אמי, עלי, נער בן 16 ועל אחי דוד, בן ה־13. שני אחי האחרים היו עדיין ילדים קטנים. אמי היתה תופרת, אחי דוד עשה סנדלי־עץ עם רצועות עור ואני עסקתי במסחר מזדמן: מכירת סיגריות וחוטי תפירה שנהגי הקטרים הפולנים היו מבריחים מהשטח שסופח לגרמניה.

כליאת אבינו במחנה בישרה רעות. הגיטו חי בהרגשה של חיסול מתקרב. היינו בטוחים שבאבינו, שעבד בשביל הגרמנים לא יפגעו. השמועות על העברת יהודים למחנות עבודה במזרח פולין רבו והלכו. עדיין לא ידענו שהמטרה האמיתית של ההעברה היא השמדה. אבינו שלא רצה שנועבר מזרחה, פנה אל המפקד קראוזה בתחנונים שירשה לצרף אותנו אליו למחנה. מאחר שלא קיבל הסכמה,

החליט אבי לגלות יוזמה: הוא שכר עגלה, העמיס את כולנו ואת מעט המטלטלין, וכך הגענו עד שער המחנה. הואיל ובידי השומרים לא היה אישור לכניסתנו, היפנה אבי את השומרים אל קראוזה האחראי על השמירה, שאישר לינת לילה אחד במחנה. למחרת בבוקר, כשהודה אבינו לקראוזה על המחווה הוא השיב בשאלה מי בכלל הירשה לו להביאנו למחנה. על כך ענה אבינו: ״אני בידך, תחליט מה שתחליט – אני לא נפרד ממשפחתי.״

לבסוף הירשה לנו קראוזה להישאר במחנה, ואז צצה בעיית הילדים שאסור היה להם להימצא במחנה. בכל ביקורת היינו חייבים להחביא את שני אחי הקטנים. אבל החשוב ביותר היה שהמשפחה התאחדה והתקיימה במחנה הריכוז ״הסאג״.

בצריף הסנדלרייה היה גם בית־מלאכה לחייטות, וכאשר כעבור שנה הוחלט להעביר את בתי־המלאכה אל־מחוץ למחנה הצריפים ל״קונסום״ (צרכניה) התחלתי גם אני לעבוד בבית־המלאכה לחייטות. בינתיים רוכזו כל יהודי הגיטו במגרש גדול, ״דיאמנט־פלאץ״, לסלקציה. הצעירים ובעלי המקצוע השונים, לפי צרכי הגרמנים, הועברו למחנות ריכוז שונים. כל האחרים גורשו למזרח פולין ״בכיוון בלתי־ידוע״ שממנו לא חזרו עוד...

אחי דוד חלה בטיפוס – ״פשע״ שהעונש עליו היה מוות מידי ביריה. כדי להצילו מגזר־הדין דיברנו על לבו שיאמר כי יש לו כאבים בגרון. הרופא לא איבחן את הטיפוס והנער ניצל, בו בזמן שאחרים (וביניהם בן־דוד שלנו) הוצאו להורג. היתה זאת מלחמת קיום שנמשכה יום־יום – לחיים ולמוות.

את מחנה הצריפים חיסלו, ואנו הועברנו עם עוד שתי משפחות לצריף באותו המחנה בשם ״אקונומיה״ ובמינוח הגרמני הכללי ״וֶרק A״ והמשכנו במלאכותינו.

כאשר הרוסים בהתקדמותם מערבה איימו על האזור התחילו הגרמנים בחיסול המחנה על־ידי העברת חלק מהאנשים למפעלים בצ׳נסטוחוב. כל האחרים, לאחר הפרדה בין נשים וגברים, הועברו לגרמניה. בהפרדה זו רצתה אמי לקחת איתה את שני הילדים הקטנים, את אברהם ואת שלמה. בסופי של דבר, על מנת להקל עליה הצטרף אליה רק שלמה הקטן, ואברהם נשאר איתנו. הודות לכך ניצל.

הרכבות נסעו כשעליהן הנשים מופרדות מהגברים. בלייפציג הורדו הנשים, שגם שם הועסקו במפעלי ״הסאג״. אנחנו עוד הצלחנו להעיף בהן מבט אחרון מהרכבת שהמשיכה בדרכה לבוכנוואלד. באותו זמן ידענו כבר על גורל אותם אנשים שהועברו מזרחה: הגזים.

הגענו למחנה בוכנוואלד, אבי ושלושת בניו. נלקחנו למקלחות וחששנו שזו דרכנו האחרונה. המומים הסתכלנו זה בזה ובלבנו תהייה: המקלחות שלפנינו מיועדות באמת לרחיצה או חס וחלילה למוות בחנק ובהרעלה. הפחדים שלנו נתמוססו הודות ליהודי אחד מ"ותיקי" בוכנוואלד שהרגיע אותנו. אותו איש יקר, שמאוחר יותר נתוודע אלינו בשם וינר, עשה רבות למען יהודי המחנה.

את המקלחות עברנו בשלום. בגדינו ונעלינו נלקחו וקיבלנו אחרים במקומם ונעלי־עץ. את שיער ראשינו גילחו. חוטאנו בדי־די־טי והועברנו לאוהל ב"מחנה הקטן", כעבור ימים אחדים לצריף ב"מחנה הגדול".

בבוכנוואלד נכלאו אסירים פוליטיים והיה בו מעין "שלטון עצמי" שאירגנו ותיקי האסירים. ההתארגנות היתה לפי הארצות. היתה הירארכיה כלשהי והיו בתי־דין ששפטו את משתפי הפעולה עם הגרמנים. כאלה היו גם בין אנשי הטרנספורט שלנו. אותם משתפי פעולה התעללו ביהודים והם הומתו במכות.

אבי ואחי דוד הועסקו בסנדלרייה של המחנה ואני במתפרה יחד עם אחי אברהם בן ה־7, שנרשם כעובד. סידור זה הושג הודות לאסירים פוליטיים ותיקים. לא היה קל לאבי לשאת את עול המשפחה, ושוב באו לעזרתנו בתחומים שונים האסירים הפוליטיים. בשלב מסוים הוציאו את אבינו מהסנדלרייה לעבודות־חוץ. הוא עבד בחציבת אבנים במחצבה. דוד נשאר בסנדלרייה ואני במתפרה עם אברהם.

מחנה בוכנוואלד לא היה מיועד לילדים, היו בו בסך־הכל 3 ילדים. כשהיו מגלים ילד במחנה היו מצרפים אותו למשלוח שיצא לאושוויץ. האחראי על הבלוק, קארל זיגמאייר, הצליח פעמיים להוציא את אברהם מרשימת המשולחים. בפעם השלישית נכשל. לא נראתה דרך להוציאו מהרשימה, וקארל זיגמאייר הורה לאבינו להביאו בבוקר למסדר. המצב היה קריטי, אבא החליט ללכת יחד עם אברהם לכל מקום שיגורש. ברגע האחרון צץ רעיון בראשו של קארל שאהב מאוד את אברהם: לאשפזו בבית־החולים של המחנה. בית־החולים נוהל על־ידי צוות רפואי מבין אסירי המחנה שידע על הילד הנשלח לאשפוז, והוא טופל בהתאם. העלו את חומו בזריקה.

בבוקר במסדר כשקראו את מספרו של אברהם דיווח זיגמאייר שהוא מאושפז עם חום גבוה. לפי התקנות אסור היה לצרף למשלוחים אנשים עם חום. איש אס־אס נשלח לבדוק אם דברי קארל זיגמאייר נכונים. הטרנספורט יצא וחומו

של אברהם ירד. מבית־החולים הודיעו שהוא נפטר ומספרו הועבר לקרמטוריום. מעכשיו צריך היה להחביאו. אברהם ידע, שעליו להתחבא, כי הוא כבר לא היה ״בין החיים״... בהתקרב האמריקנים התחילו הגרמנים להוציא באופן שיטתי אנשים מהבלוקים אחד אחר השני ולחסל בהדרגה את המחנה. הגיע תורו של הבלוק שלנו. יצאנו למגרש המסדרים ואז חשכו עינינו. האנשים הנאספים היו באפיסת כוחות ונראו כרוחות רפאים. הבנו שעם אנשים אלה אנחנו אבודים. אבינו היה בעל תושייה: הוא לא התעכב במגרש כי־אם המשיך בדרכו בנימוק מוכן־מראש שעדיין לא קראו לאנשי הבלוק שלנו ואנחנו רק במקרה במגרש. אנו ״המשכנו בדרכנו״ וירדנו מהמגרש. הטרנספורט יצא בשעות הבוקר. אחרי הצהריים באותו היום התקרבו טנקי הצבא האמריקני ומחנה בוכנוואלד שוחרר.

עם כניסת האמריקנים הוזרמה למחנה עזרה כלכלית. האנשים שניצלו – מספרם 20,000 מתוך 60,000 שהיו שם בתחילת החיסול – לא היו רגילים לאוכל. רבים חלו ומתו כתוצאה מכך. אבינו חלה בטיפוס ולמזלנו החלים.

הרב הרשל שכטר מצבא ארצות־הברית החל בעזרת האונרר״א לאסוף ילדים יהודים ניצולי השואה, במגמה להוציאם מגרמניה. ביולי 1945 יצאנו אבי, שני אחי ואנוכי בקבוצת נוער ניצולי מחנות ההשמדה לשווייץ. שם פוזרנו: אנו הילדים – מי למוסדות הבראה מסיבות בריאות ומי לבתי־חינוך שבהם אירגן ״החלוץ״ הכשרות נוער לקראת העלייה ארצה. אחי דוד ואני הצטרפנו להכשרת ״החלוץ״. אחי אברהם הקטן מכולנו סודר בבית־חינוך לילדים, ואבינו התגורר במחנה פליטים בלוגאנו, שווייץ.

שנינו, דוד ואנוכי נכללנו ברשימת העולים בעלייה הבלתי־לגאלית. את הגבול בין שווייץ לאיטליה עברנו בחשאי בעזרת מבריח שהוביל את הקבוצה בלילה סוער וגשום. הגענו למרכז איסוף במילאנו. ומשם עברנו לדרום איטליה, למֶטַה־פּוֹנְטֶה ליד עיר־החוף בארי. חיכינו לאונייה על מנת להגיע לארץ המובטחת בהזדמנות הראשונה. זו באה במארס 1946. היתה זאת ספינת דייגים בנויה מעץ. לאחר כמה ימי שיט חילחלו לתוכה מים והוחזרנו למֶטַה־פּוֹנְטֶה בהסתר, מחשש התגלות על־ידי הבריטים. האונייה תוקנה ובהפלגתה הבאה בלעדינו נקראה ״שבתאי לוז׳ינסקי״ והגיעה לחוף נהריה בלי שנתגלתה על־ידי הבריטים. אותנו אספו בשנית לאונייה ״חיים ארלוזורוב״ עם עולים משבדיה. בדרך התגלתה האונייה. הבריטים ניסו לעצור בעדנו, אבל תוך התנגדותנו הגענו עד חולות חוף

בת־גלים. האונייה נתפסה על־ידי הבריטים שעלו עליה והעבירו אותנו לקפריסין באוניית הגירוש הבריטית "אושן ויגר".

בקפריסין שהינו תשעה חודשים. הצטרפתי לפעילי "שורת המגינים" מטעם ה"הגנה" והושבעתי בה כחבר. השתתפתי בקורס הראשון של מדריכים ועסקתי בהדרכת מגויסים במחנות קפריסין, ביניהם היה גם אחי דוד.

מלבד ההדרכה הייתי פעיל גם בארגון ערבי תרבות ו"עונג שבת". לצד השתתפותי בהדרכה נטלתי חלק בסיורים מחוץ למחנה שמגמתם היתה למצוא דרכים להברחת כלי־נשק לאי לצורך הדרכת מגויסים לקראת עלייתם ארצה. באחד מסיורינו הליליים התגלתה החוליה על־ידי הבריטים ושלושתינו נעצרנו. הועברנו לבית־הסוהר בלארנאקה. לאחר עשרה ימי מעצר נשפטנו. שילמנו את הקנס הכספי שהוטל עלינו והוחזרנו למחנות. אחי דוד עלה ארצה מקפריסין עם קבוצת נוער בפברואר 1948 והצטרף לקבוצת אלומות בעמק־הירדן. כעבור חודש עליתי גם אני, בזהות זרה בשם בכר. השם שלי ניתן למלח יהודי אמריקני שהיה בין מובילי האונייה "חיים ארלוזורוב".

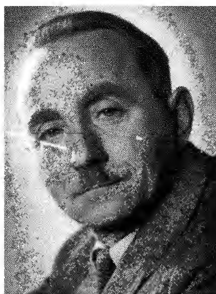
הגעתי ארצה ב־23 במארס 1948 כבר מגויס לפלמ"ח. שרתתי בגדוד הרביעי. לאחר פירוק הפלמ"ח הועברתי למודיעין.

שרתתי בצבא שנה נוספת ב"קבע", וגם אחרי גמר שרותי הצבאי המשכתי כאזרח במערכת הביטחון שהפכה למקום עבודתי הקבוע לאורך ימים. בשנת 1951 הועברתי בתוקף תפקידי לירושלים. שם הכרתי את אשתי. בירושלים נולדו שתי בנותינו. ב־1959 נשלחתי לתפקיד באירופה. חזרנו ארצה ב־1962 והועברתי לתפקיד מרכזי יותר בו המשכתי עד פרישתי בשנת 1991.

כל חיי זכרתי מאין באתי ותמיד ידעתי להעריך את מולדתי, אף־כי לא נולדתי בה. הודות לאשתי הצברית שררה בביתנו אווירה ישראלית מובהקת. תמיד "ראיתי קדימה" ועם זאת הקפדתי שלא לשכוח את העבר. את בנותי גידלתי באותה רוח.

היום אני סבא לשישה נכדים. הנכד הבכור הוא קצין בצה"ל, והנכדה הבאה אחריו אף היא במדים. כל האחרים עדיין תלמידים מהמניין. אין ספק שאנו רווים נחת מדור ההמשך הגדל בארץ וממשיך את דרכי. לא אכחיש שבגמר קורס הקצינים של נכדי התרגשתי מעצם המעמד וכל עברי עבר נגד עיני. היתה זאת התרוממות רוח של ניצול שואה שזכה לראות את נכדו בשורות המגן של מדינת היהודים.

לא אוכל לסיים את דברי בלי שהעליתי את זכר אבי ז"ל, וכבְנוֹ הבכור אהיה לו לפה.

יעקב משה איזנברג

אבי, יעקב משה איזנברג, נשאר בשווייץ עם אחי אברהם ונישא שם שנית. בשנת 1950 לאחר השתלמות במקצוע ההנעלה האורטופדית, עלה אף הוא ארצה עם אשתו ועם אברהם. אחרי חבלי הקליטה הוא התיישב בירושלים, פתח בית־מלאכה לנעליים אורטופדיות וראה ברכה בעמלו. הבת שנולדה להם היא כיום בעצמה אם ל־4 ילדים. ב־1972 ניספה אבינו ז"ל בתאונת־דרכים במרכזה של ירושלים, והוא בן 67.

* * *

כיצד הלכה אמנו אל מותה סיפרה אחותה שרה הינדה שניצלה ונשארה בפולין לאחר המלחמה. היא נישאה שם ליהודי ניצול שואה גם הוא והם חיו בליגניץ. נולדו להם שתי בנות ובן. באמצע שנות ה־80 הצלחנו להביאה ארצה. שמענו את סיפורה. היא ראתה את אמנו הולכת לקראת מותה, כאשר החליטה להצטרף אל אחינו שלמה. היא לא הסכימה ששלמה יילך לבד עם טרנספורט הילדים לאושוויץ.

לפי עדותה היה זה בחנוכה. נאספו הילדים, מי עם אמהות ומי בלעדיהן והוכנסו לרכבת. מאותו מסע כבר לא חזרו...

* * *

כל שנה אנחנו מתאספים ביום הזיכרון לחללי עירנו. יהודים מציינים ימי זיכרון כדי להעלות את זכר הנפטרים, שלא יאמרו "מת ונשכח מהלב". ולנו, ליהודים, יש כמה ימי זיכרון בשנה שבהם אומרים את תפילת יזכור. הרי זה בעיקר כדי להפיק לקחים מהשואה, ובראש ובראשונה להבטיח ששואה לא תפקוד אותנו שנית, ושעתידנו יהיה בטוח. יש להשליך את לקחי העבר על העתיד. לזכור את הטוב שהיה בקהילות ישראל – והיה הרבה טוב – ולטפח אותו ולא לתת מקום לרע.

כל שנה אנחנו מאירים אספקט מסוים של חיים יהודיים, שנראה אקטואלי ועומד על סדר יומנו. השנה, לצערנו, עומדים על הפרק המחלוקת וריב האחים שבעבר גרמו לנו אסונות כבדים, שהרי נאמר כי "על קמצא ובר־קמצא חרבה ירושלים". גם בגולה היינו מפולגים לפלגים שונים, דתיים וחילונים וכו', ואפילו בשעת הצרה הגדולה לא תמיד עמדנו מאוחדים. לעומת הטוענים שכוונת הגרמנים להשמידנו, קמו "מרגיעים" שראו את ההצלה במה שנתקרא "מחנות עבודה". והדברים ידועים. ומי יודע, אילו היינו מלוכדים בדעותינו נגד האויב, כפי שאנחנו מתלכדים כאן בישראל בשעת צרה, אולי היה פוחת מספר קורבנותינו? חבל שרק בעת צרה אנחנו מתאחדים.

זכר השואה צריך לדרבן אותנו לעשייה גדולה – לביסוס הקיים ולחיזוקו, להגדלת מספרנו ולהבראת חברתנו שתדע ללחום בגבורה לא רק נגד אויב חיצוני כי אם גם נגד החולשות המתגלות בפנים. הקריאה צריכה להיות: הבה נתלכד לא רק כדי שחיינו יהיו בטוחים אלא גם שיהיו נעימים, שתיבנה חברה שהצדק והיושר יכוונו את צעדיה.

רבקה ארליך לבית גנצ'רסקה, תל-אביב

נולדתי בסקארז'יסקו קאמיינה ב־1929. אבי מנחם גנצ'ירסקי ואמי גולדה לבית וייצהנדלר שניהם נולדו בסקארז'יסקו. הם נישאו ב־1926 והקימו את ביתם בעיר הולדתם. אבי היה נהג בעל אוטובוס ובנסיעותיו הבינעירוניות הארוכות היה נאלץ להיעדר ימים שלמים מהבית.

הייתי הבת הבכורה והיו לי ארבעה אחים: יצחק־מאיר, לייזר־פסח, משה־מלך, הרשל־לייב.

פרצה המלחמה ואני אז בת 11. ב־1940 לקחו אותי הגרמנים מביתה של סבתי שרה וייצהנדלר לעבוד במחנה הפתוח סקארז'יסקו בבית־חרושת לנשק. אותנו, את קבוצת הילדים היהודים, העבידו בגינת־הירק וברפת שליד המפעל. בערב היינו חוזרים הביתה. כעבור זמן מה העבירו אותנו למחנה "וֶרְק B" שהיה מחנה סגור. הורי הילדים פנו ליודנראט בצעקות, ויום אחד הביאו למחנה עגלה עמוסה במזון.

במחנה הסגור עבדתי אצל לסקוסקי שבעבר היה קליינט של אבי. היה עלי להשגיח על הפרות. בערבי החגים קיבלו הורי רשות לבקר אותי במחנה. אחי יצחק רצה להישאר איתי במחנה. לא הסכמתי ושלחתי אותו חזרה הביתה.

בחול־המועד סוכות קיבלנו הודעה שהבנות יוצאות לביקור בבתי הוריהן. היתה פגישה נרגשת בבית סבתי. אמי הלכה איתי למכרים גויים שאצלם החביאה חפצי ערך. היא רצתה שאדע גם אני איפה כל דבר מוסתר. אחרי כמה שעות הייתי צריכה לחזור למחנה והפרידה הפעם היתה קשה ביותר. שוב עברו מספר

ימים ונודע שהורי יבקרו שנית. חזרתי מהעבודה כרגיל ופתאום ראיתי בכניסה למחנה את אבי. כנראה שמשהו במראהו הפחיד אותי. התעלפתי מפחד בו במקום. כשהתאוששתי סיפר לי אבי שערב שמחת־תורה נקראו כל היהודים לכיכר העיר ונערכה סלקציה. גויים שהכירו את אבי הצליחו להכניס אותו ואת אחי יצחק לשורת הנשלחים לעבודה. גרמני הבחין בנעשה והחזיר את אחי למגרש אל האחרים ואל אמי. מנהל העבודה לסקוסקי הביא את אבי למחנה "B". אמי ואחי הובלו למקום שממנו כבר לא היו חוזרים. עקבותיהם נעלמו.

במחנה ABC הועסקתי בעבודות שונות. עבדתי בבית־חרושת לתפוחי־אדמה (פלטקי) וגם הייתי רועת פרות. אבי עבד כצבע וכזגג במחנה B. כך זה נמשך כמה שנים. עבדנו בהסבת בית־ספר תיכון בסקארז'יסקו לבית־חולים לגרמנים בלבד.

לפי הסיפורים ששמעתי מיהודים שחיים בארץ אירגן אבי באותה תקופה בית־כנסת במחנה הגברים. אובדן אמי ואחי גרמו לי זעזוע קשה. אם התגברתי על המשבר הרי זה הודות לאבי.

תחילה הפרידו בינינו. את אבי שלחו מסקארז'יסקי לסיליאוק וזמן מה הייתי לבדי, אף כי היו איתי בנות־דוד שלי רוזיה ומאנזיה וייצהנדלר. אחרי תקופה הביאו את אבי ובן־דודו אברמק לצ'נסטוחוב בויאנקה, שם היינו ביחד עד 15.1.45.

ב־1944 הועברתי לצ'נסטוחוב למחנה "פלצרי". המפקד שאל לשמי ועניתי "גנצ'רסקה". הוא העמיד אותי בצד. פחדתי מאוד. לאחר מכן הסבירו לי שהמפקד גר ברחוב גנצ'רסקי ובגלל זה סודרתי בעבודה נוחה יחסית. אחרי זמן מה ביקש המייסטר לסקוסקי להעביר את הקבוצה לצ'נסטוחוב בויאנקה. שם עבדנו אבי ואני בבית־חרושת לתפוחי־אדמה (פלטקי). ב־15 בינואר 1945 העבירו את הגברים למחנה בוכנוואלד. למחרת היום לקחו גם את הבנות יחד עם בחורים אחרים שנשארו, לבוכנוואלד. בדרך היו הפצצות של הרוסים, אבל אנחנו צעדנו כמו עדר אל קרונות הרכבת כדי להיות יחד עם הבחורים. את הגברים הורידו בבוכנוואלד ואותנו הסיעו לברגן־בלזן.

בברגן־בלזן קיבלנו סבון (פאשקי), חלוקי אסירים ונעלי־עץ. כל בוקר בשעה 4 עשו לנו מסדר. עמדנו עירומות בשלג 4 שעות. רבות מן הבנות לא החזיקו מעמד ומתו. כל האחרות חלו מאוד. גם אני חליתי. התגברתי הודות לחברותי לקבוצה ששמרו עלי. שהינו בצריף בלי חלונות ודלתות. היינו שוכבות מכורבלות

אחת בתוך השנייה כדי להתחמם קצת. לאחר תקופה הצעידו אותנו ברגל מברגן־בלזן למקום לא ידוע. בדרך היו הגרמנים יורים עלינו ומפילים מתוכנו קורבנות רבים. הגענו לתחנת הרכבת שאותה הפציצו האמריקנים. שישה ימים היינו ללא מזון. התחננו לפני הגרמנים שיתנו לנו אוכל, הם זרקו לנו עשב מהשדה ומים משלוליות. לבסוף הגענו למחנה בורגאו.

עבדתי במטבח המחנה תקופה קצרה בלבד. לגרמנים נודע כי בקבוצה מצויים כמה חולי טיפוס, ועל כן העבירו אותי לעבוד בחברה ליצור מטוסי "מסרשמידט". לאחר שהאמריקנים הפציצו את המפעל העבירו אותנו לטירקהיים. שם עבדנו בכריתת יערות יחד עם הונגרים ויוונים. משם הריצו אותנו לדאכאו. בצעדה הזאת לדאכאו ברחתי ליער. הייתי לבדי. התחבאתי כמה ימים בלי אוכל ומים עד שהגעתי למתבן. שם הסתתרתי ימים אחדים עד שאשה גרמנייה מצאה אותי ולקחה אותי לביתה. הצגתי את עצמי כגרמנייה. גרתי שם כמה ימים ובזכותה נשארתי בחיים. בעת הבריחה ליער שברתי ברך. אושפזתי בבית־חולים בעקבות פגישה עם אחות גרמנייה. לאחר שבועיים של אשפוז עברתי לגור אצל משפחה גרמנית בשם זייצר. בחוסר שקט חיפשתי את אבי – תחילה במחנה לנדסברג, אחר־כך הגעתי עד מינכן. מפי אנשים נודע לי שאבי מחפש אותי. האמת היתה שהוא כבר לא היה בין החיים. שרידי השואה מסרו לי שבדרך מבוכנוואלד לצ'כיה השומרים הגרמנים ירו בו

במינכן אספה אותי הבריגדה היהודית. לאחר תקופה עברנו לאוסטריה ומשם לאיטליה. היינו בבולוניה, מודנה, רומא וסנטו־מאריה. בפנימייה לימדו אותנו עברית, הייתי בערך כבת 15–16 כאשר הגעתי לישראל. היה זה ב־1945.

בנמל חיפה הפתיע אותי בן־דודי אריה גנצ'רסקי שעבד בנמל כמנהל וזיהה את שמי ברשימת העולים החדשים. הוא חשב שהשם שברשימה הוא של אמו. שמה היה כשמי. כשהסתבר שאינני אמו הוא תיחקר אותי על שמות קרובי אבי ואמי, האחים, הסבים וכו'. לבסוף הוברר שהוא בן־דודי. אביו ואבי היו אחים. כך נוצר הקשר עם כל בני משפחתי ששרדו. התחנה הראשונה היתה עתלית. משם עברנו לקיבוץ רמת־הכובש ואחר־כך למושב מולדת. שם הייתי כשנתיים בעליית הנוער.

עזבתי לתל־אביב וגרתי עם בני משפחתי. את בעלי הכרתי בחתונה של חברה ב־1947. ב־14 בינואר 1948 התחתנתי.

זכינו לגדל בארץ בן ובת ולשְׂבּוֹע מהם נחת. בני מנחם – ע"ש אבי ז"ל – נולד ב־1949, שירת בצה"ל בחיל האוויר. והוא אב לבן, נכדי, המתגייס גם הוא לחיל האוויר.

בתי זהבה – ע"ש אמי ז"ל – אם לשני בנים, אחד מהם לפני גיוסו לצה"ל. זהבה עצמה שרתה בחיל הנדסה במלחמת יום הכיפורים. קורות משפחתי הם ביטוי מובהק למושג – משוֹאָה לתקומה.

רחל גולדברג לבית טננבוים, חיפה

נולדתי ב־1925 בסקארז'יסקו. כשהייתי בת שמונה עברה משפחתנו לגור בקראקוב, אך עם פרוץ המלחמה חזרנו לסקארז'יסקו להיות עם אחי שמעון שגר שם.

ב־1940 הוכנסנו יחד עם כל יהודי המקום לגיטו. מקץ שנה, כשהוחל בחיסול הגיטו הייתי כבת 15. הוכנסתי לעבודה במפעלי הנשק של הגרמנים במחנה האסאג. עבדתי עם כמה מחברותי במחלקה A ולאחר זמן מה הועברתי ל־C. התנאים היו קשים ביותר. סבלנו רעב תמידי וההיגיינה היתה ירודה. חליתי בטיפוס הבטן ומצבי היה כלאחר יאוש. ידעתי שהגרמנים מחסלים את כל חולי הטיפוס. עשיתי מאמץ עילאי ובכוחותי האחרונים התייצבתי כל בוקר בשעה 4 למיפקד והלכתי לעבוד. כך המשכתי כמה שבועות בחום גבוה ובכאבי ראש בקור החורפי העז עד שהבראתי. ניצלתי ממוות בטוח.

הייתי במחנה עד ינואר 1945 כשהרוסים כבר היו קרובים אלינו. הגרמנים, אף־על־פי שידעו כי מפלתם קרובה, הוציאו את רוב היהודים מהמחנה והעבירו אותם בצעדת־מוות וברכבות למקומות אחרים. אני הושארתי עם קבוצה של יהודים במחנה לשם "ניקוי" המחנה, כלומר טשטוש עקבות הפשעים של הגרמנים. יום אחד, ממש לפני כניסת הצבא הרוסי, ברחו הגרמנים ונשארנו ללא פיקוח. הרוסים נכנסו למחנה והיינו חופשים.

הועברנו לעיר צ'נסטוחוב. שם התגוררנו חצי שנה. ואז החלטתי עם עוד קבוצת ניצולים לצאת לדרך כדי להגיע לארץ־ישראל. עברנו באוסטריה, צ'כוסלובקיה, גרמניה וצרפת ומשם הפלגנו בעלייה ב'. בספטמבר 1948 הגעתי

סוף־סוף לנמל חיפה והועברתי לגור במעברה בפרדס־חנה. שם התגייסתי לצה"ל והוצבתי כאחות מעשית בבית־החולים הצבאי 10.

רניה גרבש לבית הלפרין, תל־אביב

הנני ניצולת השואה. שרדתי עם אחותי גניה לידרמן ועם אחותנו הבכורה פלה (פסיה) ברי.

הורי דבורה ויחיאל, אחותנו האמצעית יוכבד (ג'יגה) ומשפחתנו המורחבת - כולם ניספו בשואה. אחותי גניה תיעדה* את קורות חיינו בעיר הולדתנו סקארז'יסקו קאמיינה ואת האושר והעושר שהיו מנת חלקנו עד פרוץ המלחמה.

מאז ועד סיומה של המלחמה עברנו תלאות וייסורים קשים ועצם הישרדותנו הינה נס בפני עצמו. במשך כל זמן המלחמה חיינו אחת למען השנייה ואחותנו הבכורה פלה היתה לנו למשענת ולעזר כשהבנו כי דבר נורא קרה לאמא ולאחותנו יוכבד (ג'יג'ה) וזאת לאחר שכבר בתחילת המלחמה איבדנו את אבא.

עם סיום המלחמה ושחרורנו ממחנה האסאג שבצ'נסטוחוב שבו עברנו ימים קשים, אם מבחינה פיסית ואם מבחינה נפשית, ידענו שהחמור מכל כבר היה מאחורינו אחרי מחנה סקארז'יסקו שהיה קשה מנשוא. במחנה האסאג בצ'נסטוחוב עבדנו בתעשיית הנשק שהיתה ייחודית לאותו המקום. ייצרנו חלקי חילוף נשקיים. עבדנו במשמרות בימים ובלילות ולא היתה התחשבות בגיל או במצב אחר.

ב־1945 עם שחרורנו בסיום המלחמה הגענו באפיסת כוחות ללודז' לבני משפחה מהיחידים ששרדו שם. שם אף הכרנו את בעלינו לעתיד. אחותי גניה הכירה את שמואל לידרמן, שהיה פרטיזן, ואני הכרתי את זאב (ולוולה ולאדק)

---

* ראו להלן עדותה של גניה לידרמן.

גרבש, יליד העיירה מורדי, גם הוא פרטיזן, ניצול יחיד ממשפחתו הענפה ובה שמונה אחים מלבדו שכולם ניספו. בעלי, אוד מוצל ערירי, נלחם על חייו ולא נכנע. תאוותו לחיים ולקיום ניצחה. מפולין עברנו לגרמניה וכעבור ימים מעטים הגענו לאיטליה. ברומא נישאנו בחתונה משותפת, אחותי התאומה גניה ואני. ב־1947 נפרדו דרכינו – שלי ושל אחותי האהובה ובעלה. אנו הגענו בדרך־לא־דרך לארץ־ישראל. בארץ התבסס מעמדנו והקמנו משפחה לתפארת. ילדתי ארבעה ילדים שברבות הימים נישאו והקימו משפחות. כיום יש לי 9 נכדים.

אחותנו פלה, שנישאה לראובן ברי, ניצול ממחנה אוושוויץ, היתה לנו כל חייה כאם מגוננת. לצערנו הרב היא נפטרה במקום מגוריה בארצות־הברית, בשנת 1985, ונקברה בישראל.

בעלי היקר והאהוב נפטר בשנת 1987 לאחר שהעניק לכל בני המשפחה אושר ואהבה אין קץ, הרחבת הדעת וביסוס המעמד, למרות כל הכאב שנשא בליבו.

הבית בו נולדו התאומות לבית הלפרין

תמיד דאגנו ליידע את האחרים בכל הקורות אותנו במהלך המלחמה והשואה, ולספר על הסבל והעצב שנשאנו עימנו ועוד נושאים כל יום מחדש. אך גם שמרנו מכל משמר על צלם האנוש שבנו. ילדינו ונכדינו, דור שני ושלישי לשואה, ביקרו במחוזות ילדותנו בפולין ועברו בתנאים משופרים את דרכי חיינו הפתלתלות ממקום הולדנו ועד למחנות העבודה־ההשמדה הנוראים.

בחיינו אנו מקיימים את המשפט "לזכור ולא לשכוח", שלנו הוא לא מלים סתם אלא תמצית חיינו!

לעולם לא לשכוח, לעולם להתגאות בעצם השתייכותנו לעם היהודי שחי בארץ הקודש, ארץ־ישראל.

יוסף וייסברוט, דאון־קולו, ארצות־הברית

הנני בן למשפחה חסידית. אבי יהושוע וייסברוט היה בעל עסק מכובד וניהל חיים נאים עד פרוץ המלחמה.

בגיטו הלכנו לעבודה בכוח הפקודות. בקיץ 1942 עבדנו אני ואחי לייבוש־בר בתחנת הרכבת של סקארז'יסקו. בהושענא־רבה הודיע לנו מפקד המחנה שנחזור לצריפים לישון כי ביום הבא אמור לצאת לפועל הגירוש של יהודי סקארז'יסקו, וכך קרה. בליל הושענא־רבה עוד התפללנו בביתנו ברחוב פאבריצ'נה 23 ואחרי הארוחה הלכנו לישון בצריף. בבוקר הצעתי לאחי לחזור הביתה ולהתפלל וגם לאכול ארוחה חטופה ולצאת לעבודה. בדרכנו הביתה כבר ראינו אנשי משטרה פולנית וגרמנים המוצבים סביב הגיטו, אבל אנחנו המשכנו בדרכנו. עוד הספקנו להתפלל ולפני צאתנו לעבודה הזהרנו את האנשים שגרו בבניין שלנו שיש לחפש דרכים להצלה.

באמצע היום החלטתי לחזור לגיטו ולראות את הקורה שם. בדרך פגשה אותי מכרה נוצריה שאמרה לי: "אל תלך, הפולנים יהרגו אותך. את הוריך ואת אחיותיך ראיתי בדרכם אל הטרנספורט."

אני ואחי נשארנו בעבודה בתחנת הרכבת עד אמצע דצמבר, כאשר לקחו את כל הקבוצה שלנו לשידלובצה. שם היינו עד ה־13 בינואר 1943. באותו יום גירשו את כולנו לטרבלינקה. היינו בקרון עשרים איש. הפרידו ביני ובין אחי שהיה בקרון אחר. בקרון שלנו היה מנדל פלדמן הצבע. הוא אמר לי: "קח את חיים שלי ותקפוץ איתו החוצה ותלך לסוסנובצה. שם, כפי שנודע לי מאחותי,

עדיין גיטו מלא יהודים." קפצנו שנינו. היה זה לפני עלות השחר ואנשי המשמר ישנו. אחרי הקפיצה נפגשנו שוב. קפאנו מקור. חיכינו קצת עד שראינו אור באחד הבתים. דפקנו בשער והאיש שיצא אלינו אמר כי איננו רחוקים מסוקולוב פודלאסק. והוא הוסיף: "נדמה לי שעדיין נמצאים יהודים במקום ואולי תוכלו להישאר שם."

בסוקולוב לא התירו לנו להישאר, כי לכולם היו שם כרטיסי עבודה. ידינו היו ריקות. נשארנו עד 8 בבוקר והתכוונו לנסוע ברכבת. בתחנת הרכבת פנה אלי בחור פולני: "אתה יהודי וכבר אני הולך להודיע למשטרה הגרמנית!". ברחנו ותוך כך איבדנו זה את זה. מאז לא פגשתי עוד את חיים פלדמן. ביום הבא באתי שוב לתחנת הרכבת ונסעתי בחזרה לסקארז'יסקו. ביום הסתתרתי ורק בלילה נכנסתי לביתה של משפחת פולנים, מכרים טובים, בשם יאנקבסקי. הם הכניסו אותי לביתם והשכיבוני לישון. ישנתי 36 שעות ללא הפסקה.

כשהתעוררתי משנתי רצתה בעלת הבית לשלוח אותי למפעלי האסאג עם כרטיס העבודה של בנה, והיה עלי, כשאהיה בפנים, להחזיר להם את הכרטיס באמצעות דודנו שגם הוא עבד בהאסאג.

לא הסכמתי, כי הדבר היה מסוכן. ואז היא נתנה לי את כובע השרד ואת מעיל השרד של בעלה, עובד הרכבת, כדי שאוכל לנוע חופשי כפולני. בלילה יצאתי בלוויית הבן לתחנה. קניתי כרטיס לקראקוב ומשם התכוונתי להגיע לסוסנובצה. הדבר לא היה קל, כי סוסנובייץ כבר היתה חלק מהרייך וביקורת הדרכים היתה חמורה מאוד.

נשארתי בקראקוב. שמעתי שעדיין היה שם גיטו. לאחר שעות ארוכות נכנסתי לגיטו. פגשתי ברחוב את הרשל נוגיל. היה לו חום גבוה. הוא אמר לי, כי הוא מחפש איש בשם יהושוע גנזל, כי נודע לו שהוא בעל "קשרים טובים" במחנה העבודה ואני עניתי לו כי רק אתמול דיברתי עם אותו איש. ואומנם כתבתי לו מלים מספר וביום המחרת הגיע יהושע גנזל ויחד איתו נסענו לפרוקאצ'ין, כמובן בזהויות מושאלות ומשם לבז'שן ואחר־כך לפלאשוב ולפלאשוב־ירוזאלימסקה אל המנוול גט. לאחר כמה ימים אמרתי להרשל נוגיל: "אסור להישאר פה. אנחנו נמצאים לאורך כל הימים בפיקוחו של איש אס־אס."

נודע לי כי עומד לצאת טרנספורט לצ'נסטוחוב והתייצבתי לנסוע. הגענו למחנה האסאג בצ'נסטוחוב. שם היה גרוע עוד יותר. לא היו מים, אפילו לרחיצת

הידיים. מפקד המחנה לא היה אחר מאשר המנוול ממחנה סקארז'יסקו.

במחנה צ'נסטוחוב עבדנו עד ה־17 בינואר 1945. יום לפני ששוחררה צ'נסטוחוב על־ידי הצבא הרוסי גירשו אותנו לבוכנוואלד, משם לביסינגן וכך טורטרנו ברגל ממקום למקום. בלילות רבצנו ובימים צעדנו. כך זה נמשך עד ה־20 באפריל 1945, כשהגענו לכפר נידח שבו הכניסו אותנו ללילה לדיר, כולו רטוב ומטונף. אחד הכלואים הציץ החוצה ולא ראה שומרים. התברר שהגרמנים ברחו והשאירו אותנו לגורלנו.

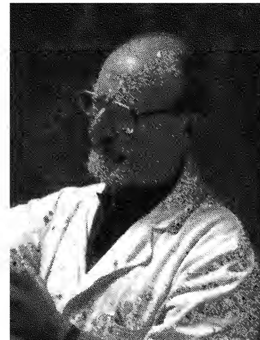
לאחר ציפייה של שעות מספר הגיע למקום צבא צרפתי. הסתבר שנקלענו לאזור הכיבוש הצרפתי.

הצרפתים הכניסו אותנו למחנות של הפולנים. עשרה מהמשוחררים, ואני ביניהם, התעקשו לעבור באזור הכיבוש האמריקני. ייחלנו לתנאים משופרים יותר. שם פגשני גרמני במדי הצבא האמריקני. היינו היהודים הראשונים שהוא פגש בגרמניה והוא עזר לנו בלבוש ובמזון וגם הביא לנו כמה זוגות תפילין.

שוב היינו אנשים!

נשארנו בגרמניה עד אפריל 1949. שם נישאתי לאשתי. בעזרת הג'וינט הגענו לארצות־הברית והתיישבתי בדובר קולו, קהילה יהודית נחמדה. נולדו לנו שני ילדים שהחזירו לי את העניין בחיים ואלה הביאו לנו שישה נכדים. אנו רואים נחת בחיינו. הנכדים לומדים בישיבות באמריקה ובישראל ואני מאמין שאזכה ואהיה נוכח בחתונותיהם.

ליאון (אליעזר) וולובסקי – אוסטרליה

נולדתי ב־1918, הצעיר מבין ששת ילדי משפחת וולובסקי. אבי, צבי פסח וולובסקי, גידל אותנו לבדו, כי אמנו רחל לבית ווסטר נפטרה ב־1920, בהיותה בת 36 בלבד.

אבי היה חייט ידוע בעיירה סקארז'יסקו ובנוסף לכך התמסר גם לעבודה צבורית בקהילה.

אחי אברהם נולד ב־1906, אחותי רייזל נולדה ב־1908, בנימין נולד ב־1910, מנדל נולד ב־1911 ויעקב נולד ב־1914.

במלחמת העולם השנייה אַחי אברהם, מנדל ויעקב ז"ל נרצחו על־ידי הצורר הנאצי.

בגמר המלחמה נשארו בחיים לאחר התופת הנאצית אבי, אחותי רייזל, אחי בנימין ואנוכי.

אבי נפטר ב־1948, רייזל ב־1985 ובנימין ב־1994 ועכשו נותרתי אנוכי היחיד מכל משפחתי.

את מלחמת העולם השנייה עברתי בעבודות כפייה בגרמניה, כשבידי ניירות אריים.

בחיפוש אחר מקום שקט ומרוחק מזכרונות ההשמדה של יהדות אירופה, הגעתי ב־1949 לאוסטרליה, בלי פרוטה ועם אשה ושני ילדים.

זו לא היה החלטה קלה, בדיעבד היום איני יודע אם זו היתה גבורה או יאוש מצדי.

במקצועי כטכנאי שיניים, לא יכולתי לעבוד, בגלל אי ידיעת השפה האנגלית.

יעקב וולובסקי

צבי פסח וולובסקי

בכדי להתפרנס עבדתי בכל מיני עבודות. לימים למדתי לתפור במכונת תפירה – הפרדוקס היה שאני בן לחייט, לא ידעתי כלל לתפור.

תפירתי הטובה וידי הטובות הביאוני לשליטה מלאה במקצוע ומצבי הכלכלי הוטב, מה שאיפשר לי לעמוד על רגלי.

במשך השנים מצבי השתפר ואִפשר לי לפנות לכיוונים שונים ולעיסוקים שונים.

12 שנים הייתי בעל מלון, אחר־כך הפכתי לקבלן בניין. שנות העבודה הרבות איפשרו לי להשיג את מטרותי ושאיפתי בחיים, לחנך את שני ילדי ולהעניק להם השכלה.

בהיותי בן 55 פרשתי מעסקי וסוף סוף התגשם חלומי להתמסר לפיסול. שאיפתי היתה להנציח את יהדות מזרח־אירופה שנכחדה, להמחיש את חיי היהודים בעיירתי כפי שזכרתי. כך נוצרו פסלוני הדמויות השונות מהעבר.

פיסלתי 40 פסלונים היסטוריים על נושא יהודי בשם "דאס שטעטל" (העיירה) – MEMORIES OF THE SHTETL. בשנת 1969 אורגנו תערוכות מעבודות הפיסול שלי במלבורן ובסידני. זכיתי להכרה מלאה על הצד האמנותי והביצוע הטכני של פסליי.

האוסף השני המונה 37 פסלים, הוקדש לעולם האבוד במאה ה־19 באוסטרליה.

משני האוספים יצאו לאור שני אלבומים מצולמים בלוויית הסברים היסטוריים. הוצאת האלבומים לוו בפרסום רב בעתונות וזכו להכרה רבה, במיוחד פסלו של המושל־לשעבר של אוסטרליה סר זלמן קוון.

רוב האלבומים הוענקו לבתי־ספר יהודיים ואוסטרליים, המאפשרים לתלמידים להכיר באופן מוחשי את הדמויות ההיסטוריות מהעבר דרך האמנות.

תרגום מאידית: ברוריה ארד

בנימין ורייזל וולובסקי

מנדל וולובסקי ואשתו

ואנשל וייצהנדלר, נתניה

שמי אנשל וייצהנדלר. נולדתי ב־21 באפריל 1919 בסקארז'יסקו. עד 11 בנובמבר 1939 נשארתי שם ולאחר־מכן ברחתי לצד הרוסי עם דודי שולק ורשוור. היה לי שם רע מאוד והתגעגעתי הביתה, וכאשר השלטון הסובייטי הכריז על הרשמה לחזור הביתה, נרשמתי ללא היסוס. ואז במקום לקיים את ההבטחה האשימו אותי בריגול, ובמקום להישלח לסקארז'יסקו שבאזור הכיבוש הגרמני היגלו אותי לסיביר. נסענו שלושה שבועות ברכבת ושבועיים באונייה.

היו לי שם חיים קשים מאוד. עבדתי ביערות. הייתי אסיר והעבידו אותי בעבודות פרך יחד עם פושעים.

כששיחררו אותנו מסיביר חזרנו ברכבת עד לאונייה, אבל האונייה טבעה ואנחנו נשארנו בסיביר בחורף, עירומים לגמרי, בלי בגד על הגוף. אשה ריחמה עלינו ונתנה לכל אחד מאיתנו שק שהיה לנו לבוש. משם נסענו לאוזבקיסטן והיינו בקולחוז. היינו 180 איש ומתוכם 100 מתו מרעב. הדוד שלי הרביץ לי כדי שאוכל את מנת הלחם שלו... לאחר־מכן גייסו אותי לגדוד עבודה בגרוזיה. בנינו מסילת־רכבת עד הגבול הסיני. שם פרצה מגיפת טיפוס. גם אני נדבקתי. המגיפה היתה כל כך חזקה שלא היה מקום לשים את החולים, ושמו אותם על הריצפה. היינו 3 חולים במיטה אחת, ואני באמצע. בלילה מת אחד ובבוקר מת השני, ואני ירדתי על ארבע ואכלתי את האוכל שלהם.

נתנו לי חופשה של חודש ימים ונסעתי אל הדוד שלי שולק. הוא לא יכל

לקחת אותי אליו מפני שהייתי צריך לחזור לגדוד העבודה שלי, שאם לא כן היו לוקחים אותי ואותו לבית־הסוהר. רציתי לעבוד שם ככורה פחם, אבל לא רצו לקבל אותי ושלחו אותי בחזרה לעבודה בסלילת קו הרכבת.

שם נשארתי עד ששיחררו אותי בשנת 1946. נסענו לפולין. בדרך עברנו בסקארז'יסקו. שם פגשתי את דודי שולק ונסענו לשצ'צין. צריך היה לשלם 30,000 זלוטים למבריחי גבול שיעבירו אותי לפולין. לדודי שולק היה מספיק כסף בשבילו ובשביל אשתו ולי לא היה כסף, ולכן הוא מכר את שעונו ואת הכסף שקיבל עבורו שילם כדי להעביר אותי. בשנת 1946 הגעתי לברלין. שם הכרתי את אשתי אירנה כהן (היום אירקה וייצהנדלר). בינואר 1949 הגענו ארצה. כעבור שנה נולד לנו בננו היחיד מנחם לידור.

מאז אנחנו חיים בישראל. בננו התחתן והוליד שתי בנות. אני הייתי האח הבכור ובביתי בסקארז'יסקו השארתי את הורי מנדל ואסתר וייצהנדלר ואת שלושת אחי: שייע, משה ושמואל. הם היו בסקארז'יסקו וכמו כל הכלואים האחרים הוסעו למחנה המוות טרבלינקה. היתה לי משפחה גדולה: מצד אמא 5 דודים, 2 דודות וסבתא; מצד אבא 3 דודים וסבתא. איש מהם לא נשאר בחיים.

יפה (שיינדל) וליגורה לבית פלדמן, כרמיאל

נולדתי בווארשה ב־29 בנובמבר 1924 להורי חנה ודב פלדמן. הייתי הבת הבכורה ואחרי נולדו שתי אחיותי חוה ויוכבד ושני אחי יוסף ולייב.

בהיותי בת שש עברה משפחתנו למקום מגורים חדש, לסקארז'יסקו קאמיינה, עיר הולדתו של אבי ז"ל. אבי שנקרא בפי כל ברל'ה פלדמן אהב לעזור לאנשים מחוסרי־בית בלי שמונה על־ידי מישהו לתפקיד הזה. הוא פעל על־דעת עצמו ולא על מנת לקבל פרס. דאגתו היתה נתונה לאנשים שהגיעו לעיר, אביונים ללא אמצעים ומקבצי נדבות. אבי היה דואג להם למקום לינה. הוא היה הולך לבתי־הגבירים ומבקש תרומות כדי לשלם את שכר הדירה לנצרכים. גם להכנסת־כלות עניות לחופה אסף כספים מהעשירים. ואני גאה בו עד עצם היום הזה, בו ובמעשיו שהיו ראויים לשבח.

סיימתי את בית־הספר העממי ביוני 1939 וכעבור חודשיים פרצה המלחמה. ביומיים הראשונים של המלחמה עדיין בילינו ביער, כי היתה שבת. הנסיעה ביום הראשון לשבוע היתה אסורה. נסענו בעגלה רתומה לסוס לשידלובצה, שם חי דודי יעקב עם משפחתו. העיר היתה מרוחקת מהרכבת וגם לא היו בה בתי־חרושת ועל כן לא הותקפה מהאוויר והאנשים הניחו שהשקט שם יישמר. לאחר שבוע חזרנו הביתה לסקארז'יסקו. באותם הימים חלה אחי הקטן שהיה בן עשרה חודשים בדיזנטריה ולאחר שבועיים נפטר. אני כיבסתי את חיתוליו ונדבקתי במחלה. רק בזכות טיפולה המסור של דודת אבי ז"ל, שטיפלה בי במשך ששת שבועות מחלתי, ניצלתי. אחרי שקמתי ממיטת חוליי היה עלי ללמוד מחדש

ללכת, כי הייתי תשושה לגמרי.

בסוף שנת 1939 פגעה בנו שוב מחלה, הפעם טיפוס. כל המשפחה נפלה למשכב. רק הסבתא ואני נשארנו בריאות. אסור היה להיכנס לביתנו ועל הדלת נתלתה מודעת אזהרה: "אסור להיכנס – מחלה." הדודה מינדל, אחותו של אבי, באה כל יום, ומחשש של הידבקות היתה מעבירה דרך החלון אוכל ומים מהבאר בלי מגע ישיר איתנו.

בינואר 1940 כלאו את כל יהודי העיר בגיטו. לפני־כן גרנו בסביבה פולנית ליד תחנת הרכבת.

בגיטו צופפו אותנו בחדר אחד מעל לבניין ה"מקווה". באותו זמן פירנסתי את משפחתנו. עוד בילדותי חלמתי שבבגרותי אהיה מורה. מאחר שבגיטו נאסר קיומם של בתי־ספר וההורים לא רצו לוותר על לימודי בניהם, נעשיתי "מורה". לימדתי בחדרנו הקטן 30 ילדים בארבע קבוצות, שישה ילדים בכל קבוצה ועוד שישה ילדים לימדתי בבתיהם. הייתי עסוקה מ־8 בבוקר ועד 7 בערב, זמן התחלת העוצר. הייתי חוזרת בחיפזון הביתה לפני תחילת העוצר.

הגיטו שלנו היה "פתוח": היציאה ממנו היתה אסורה על היהודים, אבל הכניסה לתוכו הותרה לגויים. חנויות היהודים ננעלו בפקודת הגרמנים, אבל מאגרי סחורות נשמרו אצל בעליהן והגויים היו באים לקנות. הואיל והדירה היתה גם החנות לא היה קושי בעשיית עסקים. הקונים שילמו בכסף או בדברי מזון.

המורה הנוצרייה שלי מלפני הגיטו היתה מגיעה אלינו כל בוקר ומביאה לי ספרים ותוכניות לימודים בשביל כל כיתה וכיתה שבהן לימדתי. כך נהפכה נערה, שעדיין לא הגיעה לפרקה למורה בכיתות א'–ד'.

נצטווינו לענוד על השרוול מגן־דוד צהוב. היה סיכון גדול ביציאתי עם שתי תלמידות שלי לרובע ה"ארי" כדי שיוכלו לעבור בחינה אצל מורה מקצועית. בכל זאת הלכתי איתן בשעות העוצר. המורה בחנה את שתיהן והן עברו את המבחנים בהצלחה. היא העטירה עלי שבחים והביעה תקווה כי בבוא היום נצא מהגיטו, ועתידי הטוב כמורה יהיה מובטח. עבדתי עם הילדים כשנתיים וחצי והם התקדמו יפה בלימודים. בהתאם להישגיהם חילקתי להם תעודות שהכנתי על־פי הדוגמה של תעודתי. הייתי עסוקה עם תלמידי כל הימים. וכל זה נעשה בסתר. לימדתי מבוקר עד ערב. שמחתי שיכולתי לפרנס את משפחתי בת שבע הנפשות. היה לי

אתגר להיות מורה. הייתי מאושרת בעבודתי עד כדי כך שלא שמתי לב לכל המתרחש בגיטו. ויש להדגיש: הייתי בסך־הכול נערה בת 15. העיסוק בתלמידים הדחיק בעיות. לא רציתי לחשוב על שום דבר אחר. בשנת 1942 נפטרה אחותי בת העשר מדלקת־ריאות. לא היו תרופות והיא מתה ביום התשיעי למחלתה. ברגעי גסיסתה, בעוד כולה נשרפת בחומה הגבוה, מילמלה באוזני מלים שלעולם לא אשכח: "נכון, שיינדל, אהיה בריאה ואלבש שמלה לבנה?"

באחד מימי חודש יוני, ביום שישי אחר־הצהריים, שהיתי אצל התלמידה הנכה שלי, כאשר אנשי אס־אס פשטו על בתי הגיטו כדי לצוד צעירות וצעירים לעבודה בבית־החרושת לנשק. מתוך שלוש הנוכחות בחדר – הילדה הנכה, אחותה הגדולה מאנדיז'ה ואני – בחרו הם בי. נשלחתי למחנה העבודה שליד העיר. ההורים שחיו עדיין את חייהם בבתיהם שלחו לנחטפים שמיכות וכל שבוע היו מעבירים בעגלה רתומה לסוסה חבילות עם בגדים מכובסים ודברי אוכל.

יום אחד – היה זה בסוף חג הסוכות 1942 – ניתנה לנו פקודה לצאת מהמחנה ולצעוד בחזרה אל סקארז'יסקו מהלך 4 ק"מ ולהתרכז בכיכר העיר. לא ידענו את פשר הדבר. פגשנו שם בני עיר והתערבנו בתוכם. התחילה סלקציה. לא ידעתי שגם הורי היו שם. רק לאחר זמן נודע לי מגויים כי כולם גורשו לטרבלינקה.

בחודשים הראשונים שלי במחנה סקארז'יסקו עבדתי יחד עם בחורות אחרות במיון כדורי רובה. בגרמנית קראו לפעולה זאת "אבנאמה". תפקידם של הבחורים היה ייצור הכדורים במכונות ועלינו היה לבדוק את טיב המוצרים. הראויים לשימוש לחוד והפסולים לחוד. האחרונים נועדו ל"שמלץ", היינו להתכה בשביל ייצור חוזר. הבחורים היו סופגים מכות, אם בגלל אחוז גבוה של "שמלץ" ואם בגלל הספק נמוך. תמיד נמצאו תירוצים טובים להכאות.

גם הבחורות לא יצאו נקיות מחמתם של המפקחים, ואכן ספגתי מכות לא פעם ולא פעמיים. פעם אחת "שלא באשמתי". לפני עבדה נערה במכשיר לבדיקת עומק ועשתה טעויות. האשמה נתגלגלה עלי. פעם אחרת ספגנו מכות נמרצות, אני ואשה כבת ארבעים, שותפתי לעבודה, כי מצאו אצלנו תוצרת פגומה.

היה שם חדר מיוחד להחטפת המכות שבפינו היה קרוי "חדר המוסיקה". שם היה עלינו לרכון מעל משענת של כיסא כדי שהקאפו הפולני יוכל להצליף על

האחוריים באלָה עשויה עץ או גומי. שותפתי הבוגרת ספגה ארבע מלקות ואני כובדתי בחמש. זכיתי ב"תוספת" בזכות גילי הצעיר... עבדנו 12 שעות ביום, שבועיים בימים ושבועיים בלילות, בחילופי משמרות. "שכרנו" היומי היה 100 גרם לחם ופעמיים "מרק" שרובו ככולו מים. "החומר המוצק" הנדיר שבו די היה בו כדי לגרום צרבת בקיבה. לשותפתי בעבודה לא היתה שמיכה ונתתי לה אחת מהשתיים שלי ובתמורה קיבלתי ממנה לחם פעמיים בשבוע, לא חלילה ממנת הלחם היומית שלה, כי אם מהתוספת שהיתה קונה בהסתר מפולנים שהיו בסביבה. אין לתאר את הרעב ללחם שהציק לנו.

בסקארז'יסקו היו שלושה מחנות: A, B ו־C. אני הייתי במחנה B במשך שישה חודשים עד לסגירתו. כשנסגר, עברו שוכניו סלקציה. וכן נראתה הסלקציה אצלנו: 30 בחורות הועמדו בשני טורים מול מנהל העבודה הגרמני שהיה פוסק מי ל־Werk A ומי ל־Werk C. הוא לא הכיר אותי, וכל פעם התגנבתי לשורות של נבדקות חדשות, ובמר לי, בכל שלוש הבדיקות החוזרות סיווג אותי ל־C. אילו הייתי נתפסת, גורלי היה נגזר כהרף־עין. לא היה לי מה לאבד ועל־כן כדאי היה לי להסתכן. בוורק C ייצרו את הגז פוקרין שהרעיל את העובדות. ראיתי את הבחורות משם בעת הרחיצה. גופיהן היו צהובים. אחרי שלושה חודשים הן היו מוצאות להורג בירייה. הברירה היתה בין שלושת חודשי חיים ומוות בטוח בסופם, לבין הסתכנות של התגנבות מטור אל טור עם סיכוי של חיים. והמזל שיחק לי. בת־דוד שלי עבדה אז כפקידה במשרדו של אותו גרמני, ופקידה אחרת ששמה לב לתרגילי ההתחמקות שלי (שלוש פעמים!) רצה לספר זאת לבת־הדוד שלי והבטיחה לרשום אותי בוורק A.

במחנה ייצרו כדורי רובים. עבדנו במשמרות משבע בבוקר עד שבע בערב או משבע בערב עד שבע בבוקר. כל בחורה היתה אחראית לשלוש מכונות והיה עליה למלא את המיכסה בכמות וגם באיכות. היה עליה להפסיק מכונה שהחלה להוציא מוצרים לא תקינים, לתקן את התקלה ולהפעילה מחדש. במקרה של קלקול במכונה היו קוראים לטכנאי היהודי. בדרך־כלל הוא הירבה לעמוד לידי ובמשמרת לילה היה שולח אותי פעמים אחדות להביא מי־שתייה רותחים והיה תופס את מקומי בהשגחה על המכונות. לי היתה זאת הזדמנות להתבטל ולהתמהמה קצת בחוץ, להשתחרר מלחץ העבודה. לכך יש להוסיף את ה"הליכה לשרותים" שניצלתי פעם או פעמיים מעל לזמן המותר. ואכן, פעם בערה בו

חמתו להשחית וחטפתי ממיטיבי סטירת־לחי שאת טעמה לא שכחתי זמן רב. נעלבתי עד־כדי כך שביקשתי העברה למקום אחר.

ואכן הועברתי למכונות אחרות בהשגחת מנהל לא־יהודי. שם ייצרו שלוש מכונותי עופרת לכדורי רובים.

ב־1944 חוסלו המחנות של סקארז'יסקו. הרוסים היו קרובים לנהר בוג. העבירו אותנו בקרונות של בהמות למחנה בצ'נסטוחוב. הנסיעה ארכה שלושה ימים בצפיפות איומה. לא היתה אפשרות להזיז איבר. את צרכינו עשינו בבגדינו בעמידה.

במחנה צ'נסטוחוב נדחקנו לאולם גדול מעל לבית־החרושת. על־אף הצפיפות ניתוספו כל פעם מובאים חדשים מגיטו וארשה. היו שם בחורות שקיבלו לחם ומצרכי מזון אחרים מפולנים. הוריהן השאירו אצלם כסף והם היו מבריחים להן את המצרכים. אני עבדתי בבית־החרושת בלילות, ובימים הייתי מכבסת ומבשלת לאותן בחורות ובתמורה נהניתי גם אני ממזונן.

בעבודתי הלילית קרה פעם שבניסיון להדליק מנורת־חשמל קיבלתי זרם ו"נדבקתי" למנורה. העובדים במקום הצילו אותי ממוות בטוח. אותו לילה קיבלתי "חופשת מחלה" והורשיתי ללכת לישון. זמן רב לא שכחתי את השמחה על ש"זכיתי" בשינה ארוכה ללא הפרעות. העובדה שבנס ניצלתי ממוות נשכחה מלבי לגמרי.

בתחילת ינואר 1945 נפוצו שמועות שהרוסים מתקרבים והולכים וחיינו בציפייה דרוכה. יומיים לפני כניסת הרוסים לצ'נסטוחוב הוציאו את כל הגברים מהמחנה ושילחו אותם לגרמניה. ביניהם היו דודי ובעלה של בת־דודי יוסף רוזנצווייג, שהצליח להישרד. כל האחרים ניספו.

ב־16 בינואר 1945 היתה סלקציה בין הנשים וחלק מהן נשלחו לגרמניה יחד עם הגברים. ראשי היה מגולח ודודתי שמה כובע על "קרחתי". כך ניצלתי מהגירוש.

ב־17 בינואר, השכם בבוקר, הוציאו אותנו מאולם מגורינו. הוצעדנו אל מחנה שהיו בו רק יהודים. עמדנו שם בחוץ בקור איום. בשעה 11 בלילה שמענו צעקות: "יהודים אחים, אנחנו חופשים! הרוסים כבר בעיר!"

לא היה גבול לשמחתנו. היינו כמאה אנשים. יצאנו לחופש, אך לא ידענו לאן ללכת. היו מעטים שהלכו אל ידידיהם הפולנים. הלכנו ולא ידענו לאן. הגענו לכיכר גדולה. לפתע ראינו גרמני עם רובה מכוון אלינו. הוא שאל: "לאן?" הדודה

השיבה בחוכמה שהמחנה שלנו נשרף ונמלטנו כדי למצוא לעצמנו קורת־גג. הוא שאל, אם מגמת פנינו לגרמנים או לרוסים. ענינו כמובן "לגרמנים!" והוא הורה לנו לפנות ימינה. נכנסנו לאיזה בית של פולני וירדנו למרתף שבו התגורר השוער. בראותו אותנו נבהל ממראנו ופחד שהגרמנים יהרגו אותנו ואותו. ענינו לו, שאכן הגרמנים יהרגו את כולנו, אבל אם הרוסים יבואו הם יהרגו רק אותו. הוא הבין שלא כדאי לו לגרש אותנו ונשארנו. השכם בבוקר עלינו מהמרתף ואשה פולנייה יצאה לקראתנו עם כד מלא תה. אשה אחרת יעצה לנו ללכת לקנטינה של גרמנים לא הרחק משם ובוודאי נמצא שם אוכל. דודניתי רצה לשם. המקום נעזב. היא מצאה שק ומילאה אותו בחמש כיכרות לחם וכן בנקניק שמצאה שם והביאה את כל השלל אלינו.

לאחר שאכלנו לשובע סיפר לנו מישהו מהנוכחים, כי ברחוב הגרבדיגו, שבעבר היה רחוב של יהודים, גרו לאחרונה גרמנים ובוודאי נמצא בית שננטש בחיפזון ונוכל להשתכן בו. שמענו לעצתם ואכן מצאנו בית מלא באנשים כמונו. ושוב עבר עלינו לילה בלי מקום להניח את הראש. בבוקר רצה דודניתי בת התשע אל הבית שממול ומצאה שם חדר ריק בקומה השנייה וכולנו הסתדרנו בו. נשארנו באותו חדר במשך שנה שלמה. בינואר 1946 הגיע אלינו הביתה שליח של ה"בריחה", מדריך שאסף בני נוער לקיבוץ. נעניתי לקריאתו וסודרתי בקיבוץ בעיר ואלבז'יך. כעבור חודש ימים שמו אותי כמדריכה בבית־ילדים בעיירה גשיצה־פוסטה בריחוק 8 ק"מ מהקיבוץ שלי.

בית־הילדים על 70 ילדיו היה מאוכסן בבניין ארוך וניהלו אותו בעל ואשה מבוגרים ממני ואני. השניים לימדו עברית בשעות שלפני הצהריים והשעות המאוחרות יותר הוקדשו לפעילויות שונות. אני הייתי אחראית לקבוצה של שלושים ילדים. לאחר שישה חודשים יצאתי עם 15 ילדים לשצ'צ'ין ושם צורפנו לקבוצה גדולה של מבוגרים וילדים, הפלגנו בביטנה של ספינה וכך עברנו את הגבול מפולין לגרמניה. עלינו על החוף ויצאנו ברכבת לברלין. האחראיים לשיירה אסרו עלינו לבוא במגע עם נוסעי הרכבת האחרים. היינו צריכים להעמיד פנים שאיננו מבינים את דברי הפונים אלינו. בינינו לבין עצמנו השתמשנו במלים עבריות ועשינו רושם של פליטי עם זר.

בברלין הייתי עם הקבוצה שלי שלושה חודשים. גרמניה הכנועה היתה אז מבותרת לארבעה אזורי כיבוש של בעלות־הברית ואנחנו עברנו לאזור האמריקני

למקום פרטן 1 שבו הוקם בית־ילדים של עקורים יהודים, בעיקר משארית הפליטה הפולנית. בעבר היה זה מחנה צבאי. התרכזנו בו כ־450 ילדים ונוער בגילים 5–18. היינו שם מראשיתה ועד מחציתה של שנת 1947. בטיפולי הישיר, יחד עם עוד שתי מדריכות, היתה הקבוצה הצעירה ביותר. הוקם שם בית־ספר שלימדו בו בעיקר עברית ואחר־הצהריים היינו מעסיקים את הילדים בפעילויות שונות, משחקים, טיולים וכו׳.

האירוע החשוב ביותר בחיי היו נישואי לבן־זוגי דוד, שהיה פעיל ב״בריחה״. בפעילותו נתפס לא־אחת על הגבולות, ישב בבית־כלא וגם ספג מכות. לאחר מה שעבר עליו היה זקוק למנוחה והבראה ונשלח לשם כך אלינו. כך היכרנו זה את זו.

רבים מנערי בית־הילדים העפילו ארצה באונייה ״אקסודוס״ ואיתם גם דוד. אני נשארתי במקום עם קבוצת הילדים שלי. איתי יחד נשארה דבורה גרוס, שהיתה אחראית לקבוצת ילדים מהונגריה וגם בעלה הפליג ב״אקסודוס״ כמדריך נערים מבוגרים יותר. מבחינה זו חלקנו גורל משותף ואכן לא ארכו הימים ושתינו, יחד עם הילדים שבטיפוחנו, עברנו לברגן־בלזן שבאזור הכיבוש הבריטי ומשם לבלאנקנזה, מקום יפהפה במיוחד, שבו התרכזו קבוצות ילדים נוספות בהמתנה לעלייה לגאלית. שם שמענו על החלטת עצרת האו״ם בדבר הקמת מדינת ישראל. ליל ה־29 בנובמבר 1947 היה לנו ליל השתוללות של שמחה. משום מה פחדנו לגלות את רגשי האושר והשמחה כלפי חוץ. היינו באזור כיבוש בריטי והרי היה זה זמן קצר לאחר שמעפילי אוניית המעפילים ״אקסודוס״ הוחזרו בכוח על־ידי הצי הבריטי מנמל חיפה לגרמניה. 4,500 המעפילים ראו את הארץ מקרוב ואליה לא באו. הם הגיעו מותשים לגרמניה ונכלאו במחנה ריכוז בריטי.

אני וחברתי דבורה נסענו לבקר את הבעלים שלנו. דוד הצליח להשתחרר מהמחנה וחזרנו יחד לבלאנקנזה. זמן מה נשארנו יחד. וכאן קרו דברים מוזרים. הגיע תורם של הילדים לעלות, ואותי השאירו. שנתיים הייתי צמודה אליהם והייתי איתם בכל המעברים הקשים, ועכשיו לקחו במקומי את בעלה של דבורה ולמעשה גם אותו ניתקו מהילדים הגדולים שאיתם עשה את הדרך לארץ ובחזרה ב״אקסודוס״. הם נשארו במחנה והוא עלה. נעשה לי עוול והפרידה מהילדים קשתה עלי מאוד, כאילו לקחו ממני את ילדי. היה עצוב.

דוד היה קשור למפלגה וקיים את הוראותיה. הוטלה עליו שליחות ונאלצנו להיפרד שוב לתקופה מסוימת. בינואר 1948 עזבתי את בלאנקנזה וחזרתי לברגן־בלזן.

ב־15 באוקטובר 1948 נולדה לנו בת. ההריון היה מלווה בקשיים ושכבתי בבית־חולים בחודשים האחרונים. עלינו ארצה בתעודות מזויפות כיוון שניירותינו נשארו באזור האמריקני.

הגענו לארץ ב־20 בדצמבר 1949, כשבתנו כבר היתה בת 14 חודשים. בנמל חיפה חיטאו אותנו באבקה לבנה בשם די־די־טי. חמישה שבועות היינו במחנה המעבר "סינטלוקס" ליד חיפה. משם עברנו למחנה העולים בעתלית שבו שהינו חמישה חודשים. התגוררנו בצריף עם עוד 40 נפשות. משם הוליכה אותנו דרכנו למחנה אוהלים ברמת־ישי. עשרה חודשים, ממאי 1950 ועד מארס 1951, עברו חיינו באוהל.

כסף לא היה בנמצא ולא קיבלנו עזרה משום מקור. יחד עם כל העולים האחרים היינו מחפשי עבודה. דוד בעלי עבד בכל עבודה שנמצאה – בניקוי ברפת, בחפירת בורות וכדומה. לא תמיד נמצאה עבודה – יום כן ועשרה ימים לא. מול האוהלים שלנו גרו ותיקים ומשפחה אחת הזמינה אותי עם הילדים לארוחות־צהריים מדי יום. גם הם סבלו מחסור – היתה זאת תקופת ה"צנע" של ראשית המדינה ואת המצרכים המעטים קנינו ב"תלושים". יום אחד, בצאתי מבית המשפחה הידידה, נפלתי על האבנים כשהילדה בזרועותי. קודם כל שמרתי מכל משמר עליה ואני עצמי נפצעתי בברכי ונזקקתי לחמישה תפרים.

האוהל שלנו עמד במקום גבוה, פתוח לרוחות. בערב היינו מותחים את החבלים. באחד הלילות ירד טל כבד על האוהל ובשעה חמש לפנות בוקר, כאשר דוד חזר משמירה, נשבר לפתע התורן והאוהל התמוטט על ראשינו. הרעש היה גדול, צרחותי הגיעו עד למרחוק. דרי האוהלים השכנים התעוררו ובאו במרוצה. הכול נפל על מיטתי. חשבתי שאיבדתי את בתי. למזלנו הגדול יצאה ילדתי בריאה ושלמה.

במארס 1951 נכנסנו לדירת־חדר בבניין, 7 מ' על 3 מ' בלי שרותים וללא ריצפה. מקלחת היתה בפינת החדר והשרותים בחוץ. התברר שהקבלן שבנה את ה"שיכון" גנב את הכסף שהיה מיועד לדלתות ולשרותים, כי איש לא פיקח ולא השגיח על הבנייה. המצב הכללי היה קשה מנשוא ועבודה לא היתה. הורדנו את

השעונים מהקיר ומהידיים ומישכַּנו אותם לצורך קניית מזון.

ב־1953 החלה בתי ללכת לגן ויכולתי להיפנות לחיפוש עבודה. התחלתי לעבוד כעוזרת לגננת בגן־ילדים, ועדיין לא היתה לי ידיעה מספקת בלשון העברית. בתחום הזה התקדמתי מהר הודות לגננת שהיתה ילידת הארץ ממוצא תימני. בעבודתי הבאתי מעט כסף הביתה. היתה זאת השנה המאושרת הראשונה בחיי.

כך עברו 22 שנים בעבודה בגן־הילדים ובבניית הקן המשפחתי. ברבות הימים העתקנו את מגורינו מרמת־ישי לכרמיאל והשבח לאל, הננו מרוצים.

יצחק ורטהיים, רמת־גן

מחשבות רבות רדפוני במשך התקופה שלאחר השחרור מהתופת הנאצית. דעות הניצולים היו חלוקות בין המאיצים לספר, ויותר ככל האפשר, לבין הספקנים שלא ראו טעם בהעלאת זכרונות, כי איזה בר־דעת ירצה להטות לנו אוזן ולהבין את מה שאנחנו עברנו.

כשעלינו ארצה הייתי טרוד כל־כולי בעול הפרנסה וההשתקמות העצמית. לא הספקנו להתעשת ממלחמת העולם השנייה והנה פרצה מלחמת השחרור.

אנשי היישוב בארץ התלהבו תחילה מהעלייה של השרידים הניצולים – ה"פליטים" כפי שקראו לנו – אך לדאבוננו פגה ההתלהבות מהר מאוד ולא־אחת היינו בעיניהם "אנשים מסוג ב'" שכביכול לא ידעו להילחם על כבודם והלכו כצאן לטבח למשרפות. המיתוס של "הצבר הכול־יכול" רווח ביישוב ולנו היתה הרגשה שנדחינו הצידה.

האמת היא שאי־אפשר להאשים אדם שלא עבר את מה שעברנו אנחנו באי־הבנת אותם הדברים שעשתה לנו החיה הנאצית. כשלעצמי גם אני איני תופס ואיני מבין היום איך אפשר היה לשרוד מהגיהינום ההוא ועדיין להישאר אדם נורמלי...

* * *

נולדתי בסקארז'יסקו שעל נהר קאמיינה בחנוכה, דצמבר 1924. אמי ילדה 13 ילדים, שחלקם נפטרו בינקותם וחלקם בהתבגרותם. נשארו בחיים שמונה ילדים, ארבעה בנים וארבע בנות, יחד עם ההורים משפחה של 10 נפשות. אמי רחל נולדה בסקארז'יסקו לבית פלדמן ואבי וולף־זאב היה בן משפחת ורטהיים בראדום.

עיר הולדתי סקארז'יסקו שוכנת בין הערים קלץ' וראדום. ראדום היתה עיר תעשייה, ובין המפעלים בלט במיוחד בית־חרושת לנשק "ויטוורניה", שבזמן המלחמה הסב את שמו ל"האסאג" וייצר נשק לצבא גרמניה. תחנת הרכבת הגדולה היוותה צומת מסילות שהוליכו לכל חלקי פולין. תחנת החשמל המקומית סיפקה חשמל לאזור כולו. העיר מנתה כ־20,000 תושבים ובתוכם היו 2,500–3,000 יהודים, בסך־הכול כ־400 משפחות, שרובן הגיעו מעיירות סמוכות בתקווה למצוא פרנסתם בעיר המתפתחת בקצב מהיר.

למרות מספרם המועט של היהודים קיימה הקהילה חיים תוססים. בשנים האחרונות שלפני המלחמה החלו פרנסי העיר בבניית בית־כנסת חדש ומודרני, נוסף על בית־הכנסת הישן, אך המלחמה מנעה את גמירתו. היו "שטיבל'ך" של זרמי החסידים – חסידי גור, סקארנייביץ', אמשנוב ועוד. היו גם תנועות ציוניות, "החלוץ", "בית"ר", "השומר הצעיר" וגם ה"בונד" הלא־ציוני ותנועת צופים "עקיבא" מזרם הציונים הכלליים שמשכה אליה את מיטב הנוער וגם נוער מתבולל. היו קבוצות כדורגל וכדוריד של "הפועל" ו"בית"ר" ופותח גם ספורט חורף. הורי סחרו בפחם וקוֹקס. הפחם שימש להסקת תנורי הבתים בחורף ולבישול. הקוקס נועד לבתי־החרושת ולנפחים. את העסק ניהלה למעשה אמי ואבי היה אחראי להתכתבות עם מכרות הפחם. את יתר הזמן בילה בבית הכנסת בתפילה ולימוד תורה.

לשני אחי הגדולים יותר, ירחמיאל ושמחה, היתה מסגרייה – עיסוק יוצא־דופן בימים ההם, לפי שהיהודים ברובם, לרבות הנוער, עבדו כחייטים וסנדלרים ומיעוטם כנגרים ורפדים.

שתי אחיותי חנה והדסה (הודס) ניהלו חנות משלהן ללבנים וכלי־מיטה. הקונפקציה לא היתה עדיין מפותחת באותם הימים, וגופיות, חולצות ותחתונים וכו' וכן כלי מיטה היו תופרים לפי מידה. אחיותי סיפקו ללקוחותיהן את הבדים והתפירה. לאחותי הדסה היה כישרון מיוחד לגזירת דוגמאות של תחרה ורקימת "מונוגרמות".

את אחי הבכור מרדכי־צבי (מרדכה־הרש) חיתנו ההורים בשידוך. נולד לו בן, אך הנישואים לא עלו יפה. לפי הסיפורים ששמעתי בבית היה אחי בחור משכיל ובעל דעות מתקדמות, ולעומת זאת חיה אשתו בעולם המושגים המיושנים. כיוון שגירושין עלולים היו להטיל כתם של בושה על המשפחה כולה, והורי התנגדו לכך בכל תוקף, לא ראה אחי ברירה לעצמו אלא לעזוב את הבית בלי להשאיר עקבות. אשתו ובנו גרו בעיירה הסמוכה שידלוביץ והבן היה בא אלינו לחגים. הוא היה מבוגר ממני בשנתיים ואני זכיתי בפי הילדים בכינוי "דוד" (פעטער). את אחי לא ראיתי מימי.

אחותי רייזלה (שושנה) שתבל"א נולדה לפני ולמדה בבית־ספר יסודי פולני ואחר הצהריים ב"בית־יעקב", בית־ספר ללימודי היהדות. בזמן הפנוי עזרה לאחיותי הגדולות בחנות. אחותי הגדולה – פייגה (ציפורה) שנולדה אחרי אחי הבכור ניהלה את משק הבית, כי אמי היתה עסוקה בבית־המסחר.

מצבנו הכלכלי היה לא רע, כי הבוגרים במשפחה עבדו והרוויחו את לחמם בכבוד. אני, בן־הזקונים, השלושה־עשר במספר, זוכר את הורי כאנשים מבוגרים מאוד, אבי בעל זקן לבן ואמי פָניה מקומטות, למרות גילה הצעיר יחסית. הייתי הקטן במשפחה, ילד תפנוקים של ההורים והמשפחה. זכרונות ילדותי מכילים רק חום ואהבה האופפים אותי מכל צד.

היהודים גרו במרכז העיר במין גיטו מוסכם שכלל שלושה רחובות. שם התרכז כל המסחר. חנויות של חומרי ברזל וצורכי בנייה, בדים ומזון, רופא מומחה לשחפת ורופא שיניים, בתי־מרקחת, קונפקציה, ־פדים, סנדלרים, חייטים, מאפיות ועוד. הגויים שעבדו בבתי־החרושת וברכבת באו לקנות צורכיהם אצל היהודים ופעמיים בשבוע היה יריד והכפריים והרוכלים היהודים מהסביבה היו מביאים את מרכולתם.

בעיר היו גם בית־חרושת לצבעים ומנסרה גדולה, בית־יציקה לברזל, שייצר כלי עבודה מסוגים שונים, אמבטיות, סכו"ם, וכלי מטבח מאמאיל. אותו מפעל היה שייך לדודי (אחי אמי) מנדל פלדמן שהיה עשיר מופלג וניהל "אורח־חיים של מלך". כמחצית מכל המגרשים והבתים בעיר היו בבעלותו. כה עשיר היה, עד שבדרכו למרחצאות קארלסבאד התעכב בברלין וקנה שם בית ורכוש נדל"ן אחר. בשתי חצרות גדולות שהיו שייכות לדוד מנדל גרו אחיותיו עם משפחותיהן וגם אמו שהיא סבתי. אנחנו גרנו בחצר אחת עם שתי דודניות על משפחותיהן.

בחצר הסמוכה גרו דוד, ארבע דודות ושלוש דודניות עם משפחותיהן. לחום שספגתי בבית התוספה אהבתם של הקרובים. הייתי ילד מאושר.

כשמלאו לי ארבע שלחו אותי ל"חדר". יום הלימודים התחיל השכם בבוקר ונמשך עד שעות הערב. המלמד היה "לפי המסורת המקובלת" יהודי שלא מצא לעצמו פרנסה אחרת ובוודאי שלא הוסמך להוראה. הלימודים בחדר התבססו על ידיעת קריאה ושינון תפילות, פרשת השבוע עם פירוש רש"י וקריאת ה"מפטיר" השבועי עם הטעמים. בשבתות היו האבות בוחנים את הידע שרכשו הילדים באותו שבוע. בשנים מאוחרות יותר למדנו גמרא על פלפוליה עם תרגום אונקלוס וגם קריאה וכתיבה של שפת אמנו – יידיש. כך המשכנו עד גיל 7, גיל החובה של לימודים בבית־ספר ממלכתי. הורים רבים התחמקו ולא שלחו את ילדיהם לבית־ספר פולני והילדים המשיכו בלימודיהם ב"חדר".

בגלל מחסור בחדרי־כיתות למדו אז בבית־הספר במשמרות, וכיוון שבכיתות א'-ג' למדתי אחר־הצהריים ולימודי בחדר התקיימו לפני הצהריים, הייתי עסוק מהבוקר עד הערב. את הלימודים בבית־הספר הממלכתי אהבתי מאוד. הלימודים היו מגוונים ולא משעממים כמו ב"חדר", מה גם שהייתי תלמיד מצטיין. המורים והילדים התייחסו אלי בהערכה. לא היה קל לילד יהודי בבית־ספר פולני. האנטישמיות חגגה בקרב המורים וגם בין הילדים. מכיתה ד' ועד כיתה ז' למדנו לפני הצהריים וסדר היום התהפך: בבוקר בית־ספר ואחר־כך ב"חדר". בחורף בשובי הביתה היה כבר חושך ואת הדרך הארנו בפנסים עשויים מנייר טבול בשמן ובפנים נר. שיחקנו רק בהפסקות, בשבתות ובחגים, וכן כשהמלמד היה חולה.

כך זרמו החיים על מי־מנוחות עד גיל 13. אז התגלתה אצל אבי מחלת הסרטן בגרון. שנתיים ארך הסבל ולא עזרו טובי הפרופסורים בוורשה. אבי נפטר בשנת 1938, והוא בן 54.

כשפתחו בעיר קן של תנועת "עקיבא" הצטרפתי גם אני. מילדות התייחסתי לכל משימה ברצינות, וכך נהייתי פעיל מאוד בתנועה ואף נבחרתי להנהגה והיה זה כבוד גדול. מה שלא קיבלתי בבית־הספר וב"חדר" הושלם בתנועה. הגיעה אלינו מדריכה מקראקוב, בוגרת תיכון עברי, שהתכוננה לכניסה לאוניברסיטה. בעינינו היא היתה התגלמות השלמות. היא לימדה אותנו עברית, תנ"ך, ריקודי־עם ומשחקים. מדי פעם נוספו מדריכים שהרצו בנושאי פילוסופיה והיסטוריה

יהודית וכללית. המדריכים הגיעו מראדום וערים גדולות אחרות, שבהן גם למדו בבתי־ספר תיכוניים עבריים והעברית היתה שגורה בפיהם. היו ביניהם גם נואמים מעולים שידעו להלהיב נפשות.

בינתיים קטנה משפחתנו. אחי ירחמיאל נסע בתחילת שנות השלושים להכשרה בקיבוץ בבאראנוביץ ואחרי כשנתיים עלה ארצה. אחותי חנה התחתנה עם בחור ממשפחת וולף המיוחסת משידלוביץ ועברה לשם. אחי שמחה גויס לצבא הפולני. בבית נשארו שלוש אחיות ואנוכי. על המשפחה כולה עברו שנים עצובות. בפרקי זמן קצרים נפטרו חמישה דודים צעירים יחסית, לפני גיל 60, וגם הדוד העשיר מנדל פלדמן מת מדלקת־ריאות. בינתיים שמי אירופה התקדרו ורוחות מלחמה נשבו מכל צד. בגרמניה שלט היטלר. באיטליה עמד מוסוליני בראש משטר פאשיסטי והתחבר לגרמנים.

אני גמרתי את בית־הספר העממי והגשתי בקשה להתקבל לבית־הספר התיכון. בסוף החופש הגדול של 1939 אירגנה תנועת "עקיבא" מחנה־קיץ אזורי בעיירת הקיץ גארבאטקה, כ־40 קילומטר מסקארז'יסקו. התנגדותן של אמי ואחיותי הגדולות ליציאתי למחנה בגלל המצב המתוח לא הועילה ואני הצטרפתי למחנה. מהחוויה המיוחדת שחוויתי במחנה זה שאבתי כוח לעמידה בימים הקשים לאורך המלחמה. מחנה הקיץ נגמר בימים האחרונים של אוגוסט ואיכשהו הצלחתי לחזור ברכבת האחרונה הביתה.

ב־1 בספטמבר 1939, עם שחר, פלשו הגרמנים לפולין בעוצמה שלא היתה ידועה עד אז. "הבליץ קריג" תורגל בפעם הראשונה באופן מעשי ומטוסי חיל־האוויר הגרמני השתלטו על שמי פולין כולה וכבר באותו יום הופצצה עירנו כמה וכמה פעמים. מִקלטים לא היו ורוב הבתים היו בנויים עץ. רוב תושבי העיר ברחו ברגל לעיירות הסמוכות. אנחנו ברחנו לאחותי שבשידלוביץ, שלא היו בה מטרות צבאיות. הדרכים היו עמוסות ערב־רב של אנשים ועגלות, והמטוסים הגרמניים הגיחו מידי פעם וירו בהמון ללא רחם והפילו חללים רבים. רכושנו נשאר מאחורינו ואנו יצאנו בלבושנו שעל גופנו. יחד איתנו ברחה אל אחותי משפחת הדוד מנדל פלדמן. הפגישה הראשונה שלנו עם המלחמה פנים אל פנים היתה מזעזעת.

הפלישה היתה מהירה ומהממת. כעבור שלושה או ארבעה ימים כבר היו הגרמנים אצלנו ולמעשה כמעט בכל פולין, חוץ מעיר־הבירה וארשה שעמדה

בהתגוננות שלושה שבועות. הגרמנים הראשונים הופיעו רכובים על אופנועים עם סירות־צד. הם ירו לכל עבר והרגו כל מי שנמצא בדרכם, בכוונה להטיל מורא ופחד על האזרחים. אחריהם באו גייסות שריון וחיל־רגלים במשאיות. לפני הכניסה לעיר ירדו החיילים מהמשאיות ועברו בחוצות העיר במצעד חגיגי כשיוהרת הניצחון נסוכה על פרצופיהם ובפיהם שירי־לכת צבאיים. קולותיהם הצורמניים מהדהדים עד היום באוזני. כמו פטריות לאחר הגשם ביער צצו פתאום מכל פינה ה"פולקסדויטשה", "פולנים ממוצא גרמני" שחצו בן־לילה את הקווים ולמעשה היוו גיס חמישי. הם קיבלו מדים ואיישו משרדים ממשלתיים ועירוניים, נעשו מנהלי בתי־חרושת ובתי־עסק והשתלטו בעיקר על הרכוש היהודי.

לאחר ימים ספורים חזרנו הביתה משידלוביץ. כל חלונות הבית היו מנופצים מההפגזות, והיתה בעיה כיצד להשיג זכוכית. אספנו את שברי הזכוכית הגדולים יותר והצלחנו לזגג כמה חלונות ואת היתר אטמנו בדיקטים.

למזרח פולין נכנסו הרוסים לפי הסכם ריבנטרופ־מולוטוב על חלוקת פולין. צעירים בעלי יוזמה עזבו את משפחותיהם ועברו בגניבה את הגבול לצד הרוסי. רבים מהם חזרו ובפיהם סיפורים על המצוקה שמצאו בצד הרוסי – רעב, חסרון־גג ואבטלה. ליהדות מזרח פולין לא היתה יכולת לקלוט פליטים רבים כל כך שזרמו אליהם מהמערב.

יום־יום הופיעו על לוחות המודעות העירוניים גזרות נגד יהודים. בין הראשונות היתה ההוראה לענוד על זרוע היד הימנית סרט לבן עם מגן־דוד כחול. אסור היה לנסוע ממקום למקום. דרשו מהיהודים להקים "ועד קהילה" שכביכול ייצג את היהודים. בראש הוועד הועמד פליט מגרמניה. הוועד נדרש להקים משטרה יהודית כמראית־עין של "אוטונומיה". חיילי האס־אס היו פושטים על רחובות היהודים ותופסים אנשים לעבודה. כל זה בליווי צרחות זוועתיות ומכות־רצח.

עבדנו בפינוי הריסות המלחמה, העמסת פחם על הקטרים בתחנת הרכבת ובבית־החרושת לנשק וכן בהעברת אבנים וחול ממקום למקום ובחזרה. היה זה אחד מאמצעי הדיכוי. יום אחד שהיה חם במיוחד לקחו אותנו מזריחת השמש ועד מאוחר בלילה כדי להעביר אבנים אל שפת הנהר. לא הירשו לעבוד עם חולצה וחצי הגוף העליון היה גלוי לשמש. כל כמה זמן אולצנו לטבול במי־הנהר. בסוף היום כולנו היינו שרופים ומכוסים שלפוחיות.

את היהודים המבוגרים תפסו ברחוב או הוציאו מהבתים ל"טכס גזיזת הזקנים והפאות" שנעשה גם על־ידי גזיזה וגם על־ידי מריטה מלווה במכות רצח וצהלות פראיות של האס־אס. הם הצטלמו עם קורבנותיהם כדי לשלוח את התמונות הביתה. זקני העיירה זכרו את "הגרמנים הטובים" ממלחמת העולם הראשונה וקשה היה להם להשלים עם העובדה שאותם גרמנים הם חיות טרף. הלב נשבר לראות את פרנסי העיר המכובדים ללא זקנים ומוכים ללא רחם.

על ועד הקהילה הוטלו כל פעם קונטריבוציות – היטלי מסים וכל מיני גזילות אחרות – כמו איסוף כל כלי הפליז והנחושת לרבות ידיות הדלתות.

אחי שמחה, שהיה בסוף השרות הצבאי שלו, נשלח להילחם בחזית המערבית. בהמשך המלחמה נסוגה היחידה שלו לכיוון וארשה שהתגוננה שלושה שבועות. לפי הסכם הכניעה שוחררו הביתה החיילים שהגנו על העיר והחיילים האחרים נישבו והועברו למחנות עבודה ומאוחר יותר למחנות השמדה. לא ידענו מה עלה בגורלו של שמחה ואמי ישבה בלילות ובכתה. כחודש וחצי לאחר הפלישה הוא חזר במפתיע הביתה פצוע ברגלו. את כל הדרך מווארשה, יותר ממאה קילומטר, הוא עשה ברגל כשרגלו עדיין פצועה. לשמחתנו הפציעה לא היתה רצינית והוא הבריא.

בימים הראשונים עדיין היו לנו מוצרי מזון כמו קמח וסוכר שאגרנו לפני המלחמה, אך אלה אזלו מהר מאוד והמצב נהיה קשה. לחם חילקו לפי תלושים, 250–200 גרם לנפש ליום. תה – מעשבים מיובשים, קפה – מגרגרי חיטה שרופים, איזושהי תערובת משונה שטעמה היה כעין טעם של דבש. התאורה בערבים היתה בפנסי קרביד מסריחים. התפתח שוק שחור שרק בעלי היכולת יכלו ליהנות ממנו – זאת אומרת אלה שהצליחו להסתיר קצת עורות או בד שאפשר היה להמירם במצרכים. מצבנו היה בכי רע כי מלאי הפחם שבמחסן נלקח מיד לאחר הכיבוש על־ידי הגרמנים.

לפי פקודת הגרמנים, בביצוע הוועד ובהשגחת המשטרה היהודית, חויבו גברים בגיל 15–60 להירשם לעבודה. יום־יום התייצבנו במגרש שיועד לכך ושם חולקנו לקבוצות עבודה. בחלקי נפל לעבוד בסלילת כביש. העבודה היתה בשתי משמרות. בגמר המשמרת הלכתי לקצה השני של העיר למגרש גרוטאות שהיה שייך פעם ליהודי ושם, מחתיכות פח ישנות, בנינו תנורי חימום קטנים. בכסף המועט שהרווחתי בעבודה זו יכולנו לקנות בשוק השחור תוספת כלשהי לתפריט

הרעב. מלבד זה מכרנו כל דבר־ערך שהיה בבית. הגרמנים הרחיבו את בית המטבחיים הפולני כדי להפיק יותר בשר לצרכיהם ואני נשלחתי לעבוד שם בהגשת לבני טיט לבנאים, בכיפוף ברזל בשביל עמודי בטון ועוד. למדתי לזרוק ולתפוס אבנים מקומה לקומה בעיניים עצומות.

בחורף היה הסבל רב. בגלל הקור הקשה לא היתה ריצפה במחסן הפחמים שלנו ומהעומס התחפרו גושי פחם לתוך האדמה. חפרנו והוצאנו כל גביש – גדול כקטן – והסקנו את התנור. גם השכנים היו באים להסתופף בחום התנור שלנו. פעם נשלחתי להעמיס פחם למשאיות צבאיות. בסוף יום העבודה רצה הגרמני להשתעשע. הוא חילק לנו שקים והבטיח שכל הפחמים שנצליח לשים בהם יהיו שלנו. מובן שהשתדלנו לגדוש את השקים ככל שהשיגה ידנו. ואז באה הפקודה "להרים". רע ומר היה למי שכשל בהרמת שקו. הכאבים והפצעים ממכות־הרצח שספג לא נרפאו זמן רב. עד היום אין אני יודע מנין באו לי הכוחות להרים את המשא הזה. במרחק־מה משם עמד אחי עם מזחלת ובמאמץ משותף הצלחנו להביא את הפחם הביתה והשמחה היתה רבה.

נראה שכוח ההמשכיות וההישרדות גדולים מבינתו של האדם. בתנאים הקשים כל־כך החליטו צעירים רבים להתחתן. אחי שמחה התחתן ועבר לגור אצל אשתו ואמה. היו כאלה – וגם אשת אחי ביניהם – שהיו עוברים בחרוף־נפש לצד הארי ומוכרים דברי ערך בעבור קצת מצרכי מזון. לרוב עשו זאת בחורות שנראו כ"גויות".

בגיטו נוצרה "אליטה" שכללה את חברי היודנראט, את מחלקי המזון, את המשטרה היהודית וכן "מקורבים".

אני עבדתי תקופה קצרה במפקדה הגרמנית בניקיון. ראיתי גרמנים, אומנם בודדים, שתמורת לבני נשים, בקבוק קוניאק או כל דבר שמצא חן בעיניהם, נתנו כיכר לחם, נקניק או סיגריות.

רובע העיר שגרו בו היהודים הוכרז כגיטו סגור. בפנים שמרה על הסדר המשטרה היהודית ובחוץ שלטה המשטרה של הפולנים. אין יוצא ואין בא אלא באישור מיוחד. כדי לספק כוח עבודה לבית־החרושת לנשק ולמפעלי התעשייה האחרים הובאו אלינו יהודים רבים מהעיירות הסמוכות, אך את שטח הגיטו לא הרחיבו. הצפיפות גברה והלכה. על כל דירה הוטלה מטעם היודנראט מיכסה של "יהודים זרים". אחותי פייגל (ציפורה) התחתנה עם בחור שהגיע מהסביבה

ומסרנו להם חדר בדירתנו. חתונה בגיטו היתה בלי כל ביטויי שמחה לבד מהטקס היבש של קידוש הכלה על־ידי החתן, בנוכחות עדים.

כל האנשים האמינו בתום־לב שמי שיעבוד במקום־עבודה התורם למאמץ המלחמתי הגרמני, יעבור את המלחמה וישרוד. מקום כזה היה "זאורק" – חברה צרפתית־בלגית שסיפקה חשמל לאזור ראדום־קלצה. בראש החברה הוצב גרמני בשם שטרקר בעל "ייחוס" נאצי רם. העובדים לידו פחדו ממנו פחד מוות. הגרמנים בנו קו מתח גבוה וארשה־קראקוב, ואת העמודים בנו במסגרייה ענקית שעבדו בה רק פולנים. יחידה אחרת שכללה מסגרייה, נגרייה ומחסנים שסיפקו את כל הפריטים להרכבת העמודים וביצעו תיקונים במשאיות, העסיקה רק עובדי כפייה יהודים בעלי מקצוע.

"זאורק" נחשב מקום עבודה "טוב" ורציתי מאוד מאוד לעבוד שם. פניתי למנהל העבודה הפולני והוא השיב לי בצחוק רם: "ילד, לך הביתה לשתות תה!" לא ויתרתי. במשרד ראיתי את הגרמני הנורא שטרקר ופניתי אליו, והוא פרץ בצעקה וגירש אותי. אמרתי שאני בעל מקצוע ושינסה אותי ואם לא אצליח שירביץ לי בשוט על הישבן. הוא לקח אותי לנפחייה. בחישול ברזל לוהט עובדים שניים, המומחה מכה בפטיש קטן והעוזר מניף קורנס שמשקלו 5 קילוגרם ונחוצה לזה מיומנות. שטרקר בעצמו ניסה אותי – הוא כמומחה ואני כעוזר. הפתעתו היתה גדולה. הייתכן שיהודי צעיר יודע לעבוד? התקבלתי לעבודה בלי דיחוי.

עבדנו ביום ובלילה וכל העובדים ישנו יחד. בהמשך הצלחתי להכניס לעבודה ב"זאורק" גם את אחי שמחה. אחיותי הודס ורייזל עבדו בבית־החרושת לנשק. אחותי ציפורה מצאה בגיטו עבודות מזדמנות. התחילה תקופת החיסולים של הגיטאות, גיטו אחרי גיטו, וגם הגיטו שלנו "חיכה לתורו". המשטרה הפולנית שמרה היטב שלא יברחו חלילה מהגיטו. המשטרה היהודית וחברי היודנראט עזרו בשכנוע היהודים שמעבירים אותם ל"מקומות עבודה". "כפיצוי" הם היו האחרונים לחיסול אחרי שניקו את הגיטו מתושביו. הגרמנים הצליחו לשבור את היהודים פיסית ומוראלית ונטעו פחד. אדם שבור ברוחו ובלי שום תקווה בלבו, כוח התנגדותו נמוג ונעלם.

בחצר "זאורק" הקימו צריף למגורי היהודים שעבדו במפעל ואמורים היו להישאר לאחר חיסול הגיטו. היינו בסך־הכול 44 יהודים – מסגרים, נגרים,

נהגים, חייט, סנדלר, רפד ועובדים לא מקצועיים שעבדו בסבלות ובהעמסות המשאיות. כמה ימים לפני חיסול הגיטו לא איפשרו לנו ללכת בערב הביתה. השמירה הועברה לחיילי הוורמאכט. אותם דברים קרו לשתי אחיותי שעבדו בבית־החרושת לנשק.

והיום השחור אכן הגיע. זה היה בשמיני עצרת 1942 ולא עזרו התפילות והתחינות שנישאו אל בורא עולם. כל היהודים שהיו בגיטו, ובתוכם אמי, אחיותי ציפורה וחנה וכ־100 נוספים מקרובינו ובני משפחותינו (דודים, דודות, בני־דודים), כולם כולם נדחסו לקרונות־משא והובלו למחנה ההשמדה טרבלינקה.

באותו יום שחור הגיעו הפולנים לעבודה ובישרו לנו את הבשורה המרה. בלית ברירה היינו חייבים להמשיך בעבודה "כרגיל", אבל במשך כל היום זלגו דמעות מעינינו... התחושה האיומה שלא עוד נראה את יקירינו.

במסגרייה עבדו הגוי הפולני האחראי שהיה תמיד שיכור, אני, אחי שמחה ועוד 5–7 יהודים. נראה שמזל מיוחד מלווה אותי כל חיי. מאז שאני זוכר את עצמי לא היו לי קשיים לא בלימודים ולא במחשבה טכנית, או במציאת פיתרון לבעיה טכנית, וזאת חרף העובדה שמימי לא למדתי במסגרת לימודים סדירה. את מעט הידע במסגרות רכשתי רק מזה שהסתובבתי בבית־המלאכה של אחי. הגוי השיכור איתו עבדתי עמד מהר על כישורי ונהייתי חביבו ועוזרו. גם מצד הגרמני שטרקר זכיתי ביחס מיוחד בלי שגילה זאת כלפי חוץ. ההנהלה הראשית של "זאורק" היתה בקראקוב והגיעה משם הזמנה לשלושה שולחנות־כתיבה מיוחדים, עם מגירות רבות בצד. בנו אותם בנגרייה, אבל את פתרון הסגירה הטילו עלי. בניתי מנעולים שסגרו את הדלתות והמגירות בתנועת סגירה אחת. הגרמני התפעל מאוד והיה מביא את כל אורחיו להציג את השולחנות, ובמיוחד את המנעולים.

חלק מהיהודים נשלחו לעבוד על קו המתח הגבוה מחוץ לעיר וגם אני נשלחתי לפעמים. לאחר־מכן יצאה פקודה לשלוח את כל הפולנים לעבודה בחוץ על הקו וגם האחראי על המסגרייה נשלח. וכך יצא שאני נהייתי אחראי למסגרייה על אף גילי הצעיר. התנאים היו די סבירים. היו שלושה זוגות נשואים, שתי נשים בישלו, השלישית ואיתה עוד שתי בחורות עבדו כעוזרות־בית אצל הגרמני שהביא את משפחתו. קיבלנו שלוש ארוחות ביום, לא מזינות ביותר, אך באורח קבוע. נוסף לפריטים שייצרנו להרכבת העמודים הגדולים ושאר עבודות, תיקַנו

את ארגזי המשאיות וגם הרכבנו ארגזים חדשים. התיקונים נעשו לפי תור שנקבע במשרד. נהג שרצה להקדים את תורו היה מביא לי קצת מזון שאותו הייתי מחלק בין יתר העובדים במסגרייה. פעמים אחדות אפילו קיבלתי אישור מהגרמני לבקר, בליווי חייל, את אחיותי בבית־החרושת לנשק, וגם להן הבאתי מעט אוכל.

לאחר כשנה, ב־1943, יצאה גזירה שעל־פיה התחסלו מקומות עבודה קטנים והיהודים הועברו למקומות עבודה גדולים וחיוניים למאמץ המלחמתי או למחנות־ריכוז (KZ) שלמעשה היו מחנות השמדה, סגורים הרמטית ומוקפים גדרות חשמליות ושמורים על־ידי אוקראינים הידועים לשימצה. חצר ״זאורק״ לא היתה מגודרת ושמרו עליה חיילי הוורמאכט. רובנו עמדנו להישלח למחנה הריכוז בליז׳ין – שמוניטין של מחנה השמדה יצאו לו. חלק נשלחו לבית־החרושת לנשק ״האסאג״. בודדים אלה קנו את זכותם זו בשיחוד בדברי־ערך. ערב אחד ״תפסתי״ את שטרקר ורציתי לתת לו את דברי־הערך שאמי מסרה לי לפני חיסול הגיטו. הנאצי לא רצה לקבל את הצרור ממני ואמר: ״אני מעריך אותך, קח איתך את הדברים הללו לדרך, אולי יעזרו לך לשרוד תקופה כלשהי, גורלכם נחרץ ואין הבדל איפה תהיה.״

בליז׳ין היה מחנה שפונה משבויי מלחמה רוסים. נשארו בו קצת אסירים פוליטים פולנים והם סיפרו שאת השבויים הרוסים היו פוקדים כל בוקר במגרש ההתפקדות (אפל־פלאץ) שהוקף בגדר דוקרנית כפולה. ביציאה מהמגרש היו מונים תשעה ואת העשירי שלחו אל־בין הגדרות ואחר־כך הרגו אותו.

* * *

עד כאן זכרונותיו הכתובים של יצחק ורטהיים בכתב־ידו הצפוף והיפה, כפי שמעידה רעייתו מרים. י׳ ורטהיים לא השלים את כתיבת סיפורו מחמת מחלה אנושה שפקדה אותו ושממנה לא קם. מרים עשתה מאמץ להשלים את ההמשך על־פי מה ששמעה מיצחק בחייו ומתוך סיפוריהם של אחרים. ״ידוע לי מעט מאוד – מעידה מרים – כי הוא לא היה מאלה שהירבו לספר. הוא רצה לשכוח את הזוועות ולהתחיל בחיים חדשים.״ וזאת התמונה שהצטיירה מקטעי המידע שנצברו:

יצחק ואחיו אכן נשלחו ביולי 1943 למחנה שבבליז'ן. הם עבדו שם קשה מאוד. רבים חלו בטיפוס ומתו, שהרי אף אחד לא טיפל בהם והגרמנים ודאי שמחו שמלאכתם נעשית מעצמה. גם אחותו הודס נפטרה במחנה. יצחק סיפר שגם הוא נתקף בטיפוס קשה ובעת המשבר כשקדח מחום הוא הָזָה שכביכול הוא מחזיק צינורית המזריקה גזוז אל גרונו. כשהתעורר היתה לו הרגשה כאילו שתה לרוויה. לאט־לאט הוא החלים.

לפי מה שידוע הובל יצחק במאי 1944, יחד עם רבים אחרים וביניהם כנראה אחיו שמחה, למחנה ההשמדה אושוויץ. שם הופשטו עירומים והריצו אותם לצריף המקלחת. הם חשבו שזה הסוף, אך לשמחתם היתה זאת מקלחת אמיתית של מים ולא של גז. אולי משום שהיו צעירים ואפשר היה לנצל אותם בעבודה. הם הולבשו "חליפות פסים" והועברו לבירקנאו, לצריפים הארוכים שכל אחד מהם הכיל מאות אנשים. הם שכבו כסרדינים על קרשים של עץ בכמה קומות. כל בוקר התפקדו ב"אפל פלאץ" לצלילי תזמורת של יהודים שהוכרחו לנגן. מדי פעם נערכה סלקציה והחלשים היו נשלחים להשמדה. הם היו מובלים למקום בריחוק קילומטר, ושם פירקו חלקי מטוסים והעמיסו על משאיות. המחנה היה מגודר בגדר חשמלית, וסביב היו מגדלים ובהם חיילים עם נשק אוטומטי. רבים רצו מתוך יאוש אל הגדר והתחשמלו.

קשה לתאר את התנאים ואת הסבל הבלתי־אנושי. הרעב הציק. פעם הצליח יצחק להשיג כיכר לחם "אמיתית" (בלי נסורת־עץ כפי שהיה נהוג) אולי תמורת חפץ יקר־ערך. הוא תחב את הלחם למכנסיים וקשר בחבל את קצה המכנס התחתון. השומר הגרמני חשד במשהו וביקש ממנו לפתוח את המכנסיים. כשנתגלה הלחם שיסה הגרמני ביצחק את כלבו "מנטש" ("בן־אדם" – כך קרא לכלבו) ושאג: "מנטש, פאנג דן הונד!" (בן־אדם, תפוס את הכלב!). הכלב הסתער עליו וסימני הנשיכות ניכרו במשך כל ימי חייו. בכך לא נגמר העניין. יצחק ספג 50 מלקות בפרגול בעל כדור מתכת בקצהו. בקושי נחלץ מהמוות.

כשהחזית והצבא הרוסי התקרבו החליטו בינואר 1945 להעביר את הכלואים לגרמניה. הצעידו אותם ברגל בתוך יערות, בקור מקפיא ובשלג עמוק. כל מי שמעד או נפל קיבל כדור בראש. באנדרלמוסיה לפני היציאה לדרך רצו רבים למחסן ולמאפייה ותפסו ככל שיכלו. יצחק סיפר שדחס למכנסיו ולחולצתו כמה כיכרות לחם כבדות, וכאשר החל המשא להכביד נאלץ הוא מדי פעם לזרוק חלק

מהמשא היקר. אחיו שמחה הצליח לברוח לתוך היער וניצל. יצחק לא ידע מה עלה בגורלו עד אחר המלחמה. הם צעדו שלושה ימים ושלושה לילות עם הפסקות ישיבה מעטות וקצרות. המצעד הזה נרשם בהיסטוריה כ"מצעד המוות". כשהגיעו לתחנת רכבת נדחסו לקרונות־משא, כ־120 איש לקרון, וחלקם הועלו לקרונות פתוחים. יצחק בחושו הטבעי החליט לעלות על קרון פתוח ואכן רוב האנשים בקרונות הסגורים נחנקו למוות ונותרו מהם רק כשליש. בקרון הפתוח היה אוויר, אך הקור היה מקפיא עצמות והחלשים שביניהם קפאו למוות. המסע נמשך כשהם יושבים על גופות המתים ושותים את השלג. זה היה כל מזונם. חמישה ימים וחמישה לילות נמשך המסע. הם הגיעו למחנה הריכוז דאכאו שליד מינכן. בדאכאו לא היו משרפות, אך האנשים שם נראו כבר כצללים נפוחים או כשלדים, בלשון המחנות "מוזלמנים".

בתחילת חודש מאי, ימים אחדים לפני כניעת הגרמנים, החליטו הגרמנים השומרים בדאכאו לחסל את כל היהודים שבמחנה. העמיסו אותם על קרונות, הביאו אותם ליער ליד אינסברוק ועמדו לירות בהם. אז נודע שהצבא האמריקני נמצא כבר בקירבתם ו"הגיבורים נתקפו בפחד". הם פשטו מהר את מדי האס־אס, התלבשו ככפריים תמימים וברחו. חלק מהאנשים שנשארו בקרונות החליטו ללכת לכיוון הכפרים, ואכן האמריקנים כבר היו שם. המפקד האמריקני קרא לראש הכפר ואמר לו שאם ייוודע לו שלמישהו מהיהודים המשוטטים אונה רע – הוא יוצא להורג. הכפריים הגרמנים קיבלו את היהודים בסבר פנים יפות והעמידו פנים שלא ידעו בכלל על המעשים הנוראים שנעשו מתחת לאפם. יצחק סיפר שהוא ועוד כמה בחורים נכנסו לאחד הבתים ומיד הוגש לפניהם לחם טרי, בשר חזיר, שומן חזיר וביצים. ואכן הם התנפלו על האוכל. כולם קיבלו שלשולים והרעלות־קיבה והיו גם שנפטרו מאכילה מופרזת אחר כל שנות הרעב. הם היו עזובים לנפשם ואיש לא טיפל בהם. האנדרלמוסיה היתה גדולה. ליצחק נשארה תעודת שחרור מהמחנות מטעם אירגון אונרר"א עם תמונתו בחליפת הפסים. מספר התעודה 139450.

הצעירים לא ידעו מה יעשו ואנה יפנו. היו שהחליטו לחזור לפולין: אולי נותר מישהו מהמשפחה בחיים. אכזבתם היתה מרה. יצחק שאחיו ירחמיאל היה בארץ והוא עצמו השתייך לפני המלחמה לתנועה ציונית, התעניין יחד עם עוד כמה בחורים אצל חיילי אמריקה היהודים בקשירת קשרים לקראת עלייה לארץ.

אמרו להם שבאיטליה נמצאת הבריגדה היהודית מארץ־ישראל שלחמה לצד הצבא הבריטי ולמעשה הם חברי ה"הגנה" וארגון ה"בריחה", הפועלים להעלאת ניצולי השואה ארצה למרות ממשלת המנדט הבריטית, שאסרה על היהודים את העלייה.

כעבור כמה שבועות, כשהחלו שבויי מלחמה לחזור לארצותיהם ולבתיהם, התחברו שבעה בחורים יהודים לאיטלקים שנסעו ברכבות הביתה. בתחנה הסופית במילאנו כשכולם התקבלו בחיבוקים ובנשיקות על־ידי משפחותיהם ונטשו את תחנת הרכבת, נשארו הבחורים בודדים בלי לדעת לאן יפנו. ואז – משאית עם מגן־דוד עצרה לידם. אנשי הבריגדה הביאו אותם למקום הריכוז של פליטים יהודים. בין חיילי הבריגדה היה אריה שמחון (פוקס) שכעבור 35 שנה, בשנת 1980, נישאה בתו אביטל לבננו זאב. אלה הם כנראה מנפלאות הגורל היהודי המשותף.

הצעירים הועברו לעיירה מג'נטה ליד מילאנו ויסדו קיבוץ. נוספו אליהם עוד פליטים וכולם חיכו לעלייה. בחורף עלו 250 צעירים על אונייה קטנה וישנה ממלחמת העולם הראשונה ששמה הוסב ל"חנה סנש". יצחק יחד עם עוד כמה בחורים עבדו שבוע ימים בהכנת הדרגשים לשינה. שוב צפופים "כמו סרדינים" הם טולטלו בסערה 10 ימים וכשהגיעו לחופי הארץ עלו על שרטון ליד נהריה. זה היה ב־24 בדצמבר 1945. האנגלים חגגו את חג המולד והיו שיכורים, ואנשי הפלי"ם יחד עם תושבים מנהריה עזרו למעפילים לעלות לחוף בעזרת חבלים. שתי בחורות מתו באותו מבצע. המעפילים הועברו לקיבוצי הסביבה.

למחרת בא ירחמיאל לפגוש את יצחק ולקח אותו לביתו ברמת־גן ואירח אותו כמה שבועות. כולם – יפה אשתו ובנותיהם זהבה ומאירה חיו בדירה של חדר אחד. יצחק מצא עבודה בבית־מלאכה בתל־אביב ובלילות גם ישן שם על מיטת־שדה מתקפלת. כעבור זמן מה שכר חדר על גג אחד הבתים בדרום תל־אביב. בערבים הוא למד עברית, הצטרף להגנה, לחם במלחמת השחרור ושירת בצה"ל בשנים 1950–1952. הוא היה ממייסדי בית־הספר לנשק קל.

לאחר קום המדינה הגיעו ארצה אחיו שמחה ורעייתו גניה ניצולת שואה מלודז'. אונייתם נתפסה על־ידי הבריטים והם שהו במחנות בקפריסין כמו רבים אחרים. הם נפטרו ממחלות קשות צעירים יחסית. בנם שלמה־זאב הוא עורך־דין.

הגיעה גם אחותו רייזל שניצלה והתחתנה עם ניצול השואה שלמה זלקוביץ, ולהם שלושה בנים, זאב, פרץ ויעקב, נכדים וגם נינה. כשנה לאחר נישואינו ב־24.3.53 התחיל יצחק לעבוד בבית־החרושת חמת לארמטורות – כל סוגי הברזים – בהתחלה כמנהל האחזקה ואחר־כך כמנהל הרכש. הוא נשלח לחו"ל כמה פעמים על מנת לרכוש מכונות חדשות. בית־החרושת עושה חיל גם היום. יצחק היה גם יושב־ראש ועד העובדים. לאחר 32 שנות עבודה פרש לגימלאות.

אני עבדתי כמנהלת חשבונות ראשית בחברת ניקוב מחשבים וב־1990 פרשתי גם אני. ב־1993 עברנו לדירה חדשה ויפה. עסקנו בתחביבים. אני ציירתי על משי, צעיפים, כריות וסיכות. יצחק התחיל בשנים האחרונות לתפור בגדים רק בשבילי לפי עיצובים שלי וגם בזה הצליח מאוד. זכינו לרוות נחת מבנינו זאב ואבישי, מכלותינו אביטל ואורנה, מנכדינו והאהובים ליאור, אהוד ושירה.

לאחר חג הפסח באפריל 1996, כשיצחק הרגיש חולשה בגופו ונתגלה אצלו גידול ממאיר, קיווינו שיתגבר כשם שהתגבר על אוטם שריר הלב בשנת 1970, בגיל 45. התרוצצנו בבתי־חולים והוא עבר בדיקות קשות. מצבו הידרדר ובא' באב תשנ"ו 17.7.96 הוא נפטר. ליווינו אותו למנוחות עולמים בבית־הקברות "ירקון".

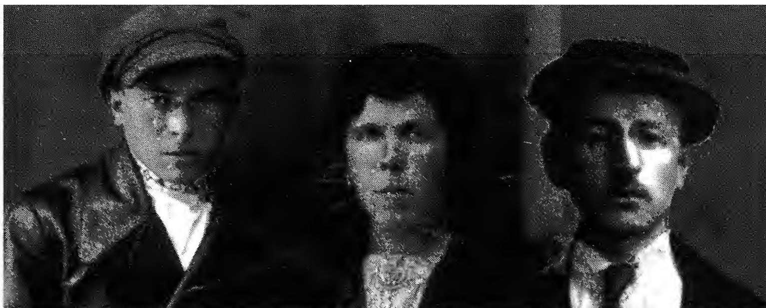
עזריאל זילברברג, תל־אביב

הנני בנם של שלמה ופייגה זילברברג ז"ל. סבא וסבתא שלי, זכריה ורבקה ז"ל התגוררו בסקארז'יסקו. גם כל יתר בני משפחתי התגוררו בסקארז'יסקו: משפחות נוגל, בריקס ודיקנשטיין.

אבי ז"ל עזב את פולין בשנת 1921 ועלה לארץ־ישראל. הודות לזה התמזל לנו המזל ולא עברנו את הגיהינום שעבר על יהדות פולין. אני עזבתי את פולין ועליתי לארץ־ישראל בשנת 1933 וחייתי עם אבי ז"ל. ולא כן אמא שלא עלתה לארץ וניספתה בשואה.

עבדתי עם אבי שהיה בעל מסעדה בתל־אביב. אחרי תקופה קצרה התחתנתי עם טובה.התחלתי לעבוד במלטשת יהלומים. היתה לנו תקופה טובה. נולדו לנו בת ובן. כיום הם נשואים, ויש לי ב"ה נכדים ונינים. הדור שהקמנו הוא דור לתפארת. הם נהדרים, הם מסורים אחד לשני ולי יש הרבה נחת מהם.

מחובתי להקדיש מספר מלים לכל המשפחה שלי: אבא שנפטר צעיר מאוד בישראל, אמא שניספתה בשואה ואשתי טובה שנפטרה אחרי הרבה סבל.

שלמה　　פייגע　　עזריאל

רוזה ושלמה זלקוביץ, נס־ציונה

בעודי כותבת את הסיפור של סבתי וסבי, רוזה ושלמה זלקוביץ, אשר חוו חוויות בלתי־נשכחות דמעות חונקות את גרוני. בשבילי הסיפור התחיל בכיתה ז' כשערכתי את "עבודת השורשים". שניהם נפתחו לפני והבנתי שעול כְּבַד־עבר רובץ עליהם. למדתי שנאה מהי ואלו הם לקחיה. ולא די היה בכך. השתתפתי במשלחת בית־ספרי שיצאה לפולין ולצ'כיה כדי לנסות "לטעום" שמץ מעברם של סבי וסבתי. מה שראינו היו אלה בתים וצריפים ללא חיים. רוח עצבות שרתה עלינו לאורך המסע המרגש והכואב, שלעולם לא יישכח.

* * *

סבתא נולדה בשנת 1920 בעיירה הקטנה סקארז'יסקו קאמיינה בפולין למשפחה ענפה של שמונה ילדים. היהודים חיו שם עם הגויים בשכנות ולדבריהם ניכרה אנטישמיות. אולם יחסי שכנות סבירים נמשכו עד 1939, כאשר הגרמנים כבשו את פולין. הם הקימו ליהודים גיטו שבו היתה גם סבתא עם כל משפחתה ועבדה בעבודות כפייה במחנה "האסאג". יחד עם בית־החרושת לנשק שבו עבדה, הועברה למחנה וארטה שליד צ'נסטוחוב, במאי 1944.

ב־1945 ברחה סבתא עם כמה מחברותיה אל בית־החולים הצבאי באותו מקום והסתתרה שם. לא היה להן מה לאכול וכדי לא למות ברעב הן היו הולכות לבתים שננטשו ומחפשות אוכל במרתפים. לאחר שלושה שבועות נודע להן על רכבת־משא שאמורה היתה לנסוע לסקארז'יסקו וסבתא וחברתה אומנם עלו על הרכבת.

בסקארז'יסקו מצאו השתיים בתים הרוסים בלבד. הן הלכו אל חבר פולני של אחותה של סבתא והתגוררו בביתו מספר שבועות ולבסוף הוא גירש אותן. גוי אחר ריחם עליהן והכניס אותן לחדר פנוי. התברר שהחדר לא היה פנוי, ואכן כאשר הדיירת הקבועה של החדר חזרה לביתה שתיהן נאלצו לעבור יחד עם אחיה של סבתא לבית ריק באותו רחוב. כך התגלגלה סבתא ממקום למקום עד לסיומה של המלחמה. אחרי המלחמה עברה סבתי ללודז' ושם פגשה את סבא.

* * *

סבא נולד בעיירה סובוטה בשנת 1917. בבית היו חמישה ילדים. בגיל 17 הוא התחתן ונולדו לו שלושה ילדים. הגרמנים, לאחר שכבשו את פולין, הקימו גיטו במקום־המרפא בלובנה ולשם העבירו את סבי. אחר־כך לקחו את כולם לגיטו וארשה. מגיטו וארשה ברח סבי עם אשתו ושלושת ילדיהם לגיטו אולצבול, שם אספו הגרמנים את כל הגברים והעלו אותם על רכבת שנסעה למחנה השמדה. סבי קפץ מהרכבת וחזר לעירו. שם נתפס שוב. במשך חודש ימים הוא קפץ ארבע פעמים וכל פעם היה חוזר לעירו. כשנתפס בפעם החמישית נלקח שוב, יחד עם עוד גברים למחנה לימנץ ליד פוזנאן. שם נפל בחלקו להיות עד למחזות זוועה. ליהודי אחד קשרו את הרגליים בשרשרות ולאחר שחיברו אותו לקרש הנחיתו עליו מכות רצח. האנשים התקיימו בתנאי רעב אבל דרשו מהם הספקים גבוהים בעבודה. אחרי חצי שנה העבירו אותם למחנה פסטוברג ומשם למחנה פִינגהרט, שם הוטל על האנשים להעמיס חול לקרונות־משא בשביל בית־חרושת באותה סביבה. מקץ חצי שנה שוב טולטל סבי לפילסלרמן ומשם בשנת 1942 הוסעו כולם לאושוויץ.

סבי היה באושוויץ עד גמר המלחמה. התלאות שעבר אינן ניתנות לתיאור. בסופה של המלחמה צירפו אותו לקבוצה של 1,000 גברים שהוסעו ברכבת

לפנים גרמניה. מטוסים של בעלות־הברית הפציצו את הרכבת, 900 אנשים נהרגו ורק 100 ניצלו. את הניצולים העבירו למחנה שנייברג לעבודה ברכבת תחתית ומשם הועברו למחנה בגלוברוג שבו נפצע סבי בחזהו.

ב־9 במאי 1945 נסתיימה המלחמה ושרידים יצאו מהמחנות. התברר ללא ספק כי כל משפחתו של סבי, אשתו ושלושת ילדיו, אבדה. גלמוד הגיע ללודז' ושם פגש את אשתו לעתיד, את סבתא שלי. במחנה העקורים בגרמניה נולדו להם שני ילדים. בשנת 1948 עלו לארץ־ישראל. לסבתא היתה סיבה מיוחדת לעלייתה. בימי המלחמה גורשה כל משפחתה לאושוויץ. באחד הימים הצליחו לברוח משם אלף אנשים וביניהם שני אחיה שלאחר זמן הצליחו להעביר הודעה שהגיעו בשלום לארץ־ישראל. עתה היא חתרה אליהם.

בישראל גרו סבא וסבתא ביפו עם שלושת ילדיהם ולאחר־מכן עברו לנס־ציונה, שם הם גרים כיום. גם כיום קשה לי לומר שלסבי וסבתי יש חיים תקינים, כי אינך יכול לראות את המתרחש בתוכם. המראה החיצוני לפעמים מטעה. אוכל לאמר בוודאות שלא עובר יום שאין הם נזכרים בזוועות שעברו עליהם. אני, שלא חוויתי את כל אלה, רואה רק מעט־מזער של התוצאות. במובן אחר הם מנהלים חיים תקינים, ולזכותם ייאמר שהם יודעים להעניק חום ואהבה. מה שהם עצמם לא קיבלו הם מעניקים ברוחב־לב לילדיהם, נכדיהם וניניהם, ומה שבידי לעשות הרי זה לאחל לזוג בריאות וחיים ארוכים.

נכתב על־ידי מיטל זלקוביץ,
נס־ציונה

הניה טוף לבית ראש

בשנים 1942–1945 שהינו במחנה האסאג, חיינו בבית גדול שהיה מכונה "אקונומיה". אנשים רבים חלו בטיפוס. היה שם בחור צעיר, ספירשטיין, מהעיירה סקארז'יסקו שמילא תפקיד של חובש. הוא היה לוקח את החולים לבית־החולים.

הייתי במחנה עם אחותי בלומה, הצעירה ממני בשנתיים ושתינו עבדנו באותה מחלקה, היא עבדה במכונות גדולות שנקראו "ציונגי".

בוקר אחד יצאתי עם אחותי לעבודה. נטלתי את ידה והתחלנו לרדת במדרגות. החובש ניגש אלי ואמר לי שאחותי חולה, אסור לה ללכת לעבודה ויש לקחת אותה לבית־החולים. במשך מספר ימים הייתי מביאה לה פת־לחם. ליד דלת בית־החולים שמר בחור צעיר שאמר לי: "אסור לך לגשת אליה, את תידבקי בטיפוס". עברו מספר ימים ובחור אחד שהיה מביא לנו לעבודה ארוחת־צהריים סיפר שאת כל החולים לקחו על משאית וגם את אחותי.

באותו יום עבדתי ובכיתי ללא הפוגה. איבדתי את אחותי ולא יכולתי לעשות להצלתה.

לילה אחד הגיע לבניין בטש־שלגר ופקד על כולנו לבוא לאולם הגדול. הוא בחר כמה בחורות יפות – אני הייתי ביניהן – והוליך אותנו לביתם של הגרמנים. שם היו אנשי אס־אס שיכורים. הם שתו, צחקו והתהוללו. תוך זמן קצר הגיע מפקד אס־אס זיידלר ושאל מה עושים פה היהודים. חשבנו שהם מתכוננים להרוג אותנו. היתה שם מרפסת, איכשהו חמקתי לתוכה. היה לילה חשוך,

והחלטתי להתרחק מהבית. לא ראיתי לאן אני הולכת. חציתי את הכביש ורצתי.

למזלי הגעתי עד השער של הבית הגדול שלנו. הבחור הצעיר ששמר הירשה לי להיכנס. כולי מפוחדת עליתי על הקרשים שעליהם נהגנו לישון, והבחורות שאלו לאן לקחו אותנו ומה עשו לנו. מרוב פחד לא הייתי מסוגלת לענות ובעצם גם לא ידעתי. למחרת ידענו שכל הבחורות האחרות כבר לא חזרו.

לאחר זמן קצר הובאו למקום אנשים מערים רבות ולא היה להם מקום בבניין "אקונומיה". העבירו את הבנות לצריפים ומשם הלכנו לעבודה. האנשים הלכו יחד לעבודה ב"שלשות" קבועות, ומי שלא הצליח למצוא את ה"שלשה" שלו ואיחר לעבודה היה מקבל הצלפה בשוט מידו של שוטר יהודי שישב ליד שולחן קטן. אני זוכרת שפעם אחרתי גם אני וספגתי ממנו את ה"מגיע" לי.

במחנה סקארז'יסקו קאמיינה עבדנו קשה מאוד. לי היה מזל. גם אני חליתי בטיפוס ופולני בשם וויצק, שעבד איתנו עזר לי מאוד בתקופת מחלתי. האיש הטוב טיפל בי, הביא לי מים והפריש ממנת הצהריים שלו מרק בספל ולחם עגול. האוכל שלהם – הם לא היו כלואים אלא עבדו כשכירים – היה משופר משלנו. הוא הציע לי לבוא איתו לכפרו ושם יעזור לי להבריא. הוא נתן לי חולצה, חצאית ומטפחת־ראש, כדי שיחשבו שאני גויה פולנייה. פחדתי מאוד ואמרתי לו: "חבל לי שיהרגו אותך בגללי. אני רוצה שתישאר בחיים, כי הם עלולים עוד להרוג את שנינו אם יתפסו אותך עוזר ליהודים." הוא קיבל את דברי ואני מאוד מודה לו על זה.

בשנת 1944 קיבלנו פקודה לעבור למחנה צ'נסטוחוב. היינו חייבים להעביר את המכונות מבית־החרושת לקרונות שעמדו בתחנת הרכבת. לידנו עמד איש אס־אס שאמר לנו: "כל היהודים צריכים ללכת לאלוהים – למות." אבל אנחנו עדיין המשכנו בעבודה. לפי פקודת הגרמנים הועבר הכול ברכבת וגם אנחנו הועברנו. עבדנו בבית־חרושת שנקרא "וארטה" (Warta). אני עבדתי בייצור פגזים והייתי במגע עם אמוניה. יצרנו חלקי פגזים.

* * *

בשנת 1945 שוחררנו על־ידי הצבא הרוסי. כששמענו את שעטת הטנקים, יצאנו מהמחנה. ראינו ברחובות הרבה גופות אנשים ופגרי סוסים. מעט אנשים שעמדו

שם שאלו בהעיפם מבט עלינו: "כל כך הרבה מהם נשארו?" כולנו פחדנו. חייל אחד שאל אותנו: "סטאלין אמר ללכת לברלין – האם ברלין רחוקה מכאן?"

לאחר שהייה קצרה בצ'נסטוחוב, אנו ועוד אנשים רבים נסענו ללודז'. זה היה בשנת 1945.

היה שם רב שערך חתונות לאלה ששוחררו מהמחנות וגם אני התחתנתי עם הידיד שלי שהיכרתי במחנה. אחרי זמן־מה נסענו לגרמניה והיינו שם ארבע שנים. ב־28 בינואר 1949, באנו לישראל באונייה. תודה לאל, יש לי שלוש בנות. הן התחתנו ויש לי שבעה נכדים ונכדות, הבכורה כבר משרתת בצבא.

ואני תמיד אומרת: שלא יהיו יותר מלחמות.

אליעזר לוין ז"ל

בימים הנוראים של שנת תש"ב הגיעו בשורות־איוב מן הערים והעיירות שמסביב לסקארז'יסק. ביום־הכיפורים נערך החיסול של יהודי שידלובצה וסוכדניוב. הרגשנו את עניבת־התלייה הולכת ומתהדקת סביב צווארנו, אולם אנו המשכנו להשלות את עצמנו. סבורים היינו שהודות לעבודות שביצענו למען הגרמנים אולי נתחמק בינתיים מהגירוש – וכל אותה שעה היו השליטים הגרמנים מרגיעים אותנו בלא־הרף. ערב הושענא־רבא, בשעות אחר־הצהריים, הגיעו אלינו על גבי עגלות־איכרים כ־1,500 מיהודי שידלובצה, אשר עבדו אצל האס־אס או הסתתרו בשעת החיסול בבונקרים. הם היו עירומים וחסרי־כל משום שהנאצים שדדו מהם כל דבר. עם בואם נתברר לנו מעל לכל ספק, כי קיצו של גיטו סקארז'יסק ממשמש ובא.

שבועות אחדים לפני חיסול היהודים של שתי עיירות אלה ערכו הגרמנים "חטיפות" – חיפשו גברים ונשים וממגרש הריכוז הסיעו אותם במכונית צבאית למחנה "האסאג" שבסקארז'יסק לעבודה במפעל התחמושת. אין בשפת אנוש מלים לבטא את הסבל ואת הייסורים שגרמו להם הגרמנים, המשגיחים האוקראינים וגם יהודים. בארבע לפנות בוקר היו מצליפים בהם ומגרשים אותם למִפקד, סופרים אותם במשך שעה ומשחררים חזרה לצריפים, כדי שיתייצבו שוב בשעה חמש ושלושים שורות־שורות, כל קבוצה לפי אולם העבודה שלה. ואז נספרו שנית על־ידי אנשי ה"גרופן־פירר" ועל־ידי המשטרה היהודית וראשה ומפקד המחנה אייזנברג האכזר. את אלה מהם שאיחרו מעט הוא היה מכה

במגלב הגומי שלו על ראשם ובועט בהם במגפיו. עד החיסול הגמור של הגיטו היהודי בסקארז'יסק שולחים היו את גופות הנרצחים, קורבנות ההתעללות, העירה ומר יחיאל פלדמן הביאם לקבר ישראל והיה מוציא אפילו סדינים מהחנות שלו לתכריכים.

יומיים לפני חיסול יהודי סקארז'יסק פורסמה הודעה בהאסאג שכל הרוצה לחזור לביתו או מרגיש את עצמו חלש ואינו מסוגל לעבוד יתייצב – וישוחרר מיד. לא חסרו קופצים על כגון זה ומידי אלף איש בקירוב נלקחו פנקסי העבודה שלהם והופשטו מלבושיהם, ניתנו להם סמרטוטים ונעליים מרופטות והם רוכזו בשני צריפים תחת משמר כבד.

ביום שילוח יהודי סקארז'יסק הוצאו כל היהודים משני הצריפים והופנו אל כיכר־הגירוש. בדרך ירו הגרמנים ללא הרף על שורות ההולכים. כל דרך הייסורים הזו (המרחק מהמחנה אל העיר היה כשני קילומטרים) היתה זרועה הרוגים. אלה שנותרו בחיים לאחר הטבח הזה צורפו ליהודי סקארז'יסק. ערב הושענא־רבא ברור היה לכל תושב בגיטו שזהו לילו האחרון. מתחלקים היו בדירות עם יהודי שידלובצה שהגיעו, מכינים חבילות עם החפצים החיוניים ביותר ולובשים בגדים רבים ככל האפשר.

אין בכוחם של מלים לתאר את הלילה המחריד ההוא. בשעה ארבע לפנות בוקר העירה המשטרה היהודית את תושבי הגיטו (אם מישהו בכלל נרדם) והודיעה להם, כי תוך מחצית השעה עליהם לעזוב את הדירות, לקחת איתם את הדרוש ביותר ולהתרכז במגרש הגדול שליד ביתו של שאול פפר. כל מי שיסתתר יירה במקום.

בשעה חמש לפנות בוקר נתרוקנו כל הבתים והגיטו הוצף באנשי גסטאפו וכן שוטרים ליטאים ופולנים. בכיכר הריכוז נסדרו כל האנשים בחמישיות. הליטאים בדקו את השורות בהסירם מהעומדים כל דבר־ערך: טבעות, עגילים ואפילו זוג מגפיים יפים או נעליים. מן הגיטו נשמעו כל הזמן הדי יריות. נורו אז יולדות ששכבו במיטות, חולים בבית־החולים שבחצר בית־הכנסת וכל מי שנמצאו במקומות־סתר.

בין הקורבנות הראשונים היו שמואל קאנר, אשתו וארבעת הילדים, אשר החביאו עצמם במרתף שבביתו של מנדל פלדמן. פולנים רבים הביאו לכיכר הגירוש את הילדים היהודים, שנמסרו לרשותם תמורת כסף רב, כדי שיצילום מן המוות.

כך עמדנו על המגרש עד השעה תשע בבוקר, עד שהגיעו במכונית הקצינים של הגטאפו המרכזי בראדום. הובא שולחן מביתו של יחיאל פלדמן, קפצו עליו שני אנשי גסטאפו והודיעו שלא יאונה לנו כל רע. רק יחולקו האנשים לפי גילם: הצעירים יופנו למפעל התחמושת ב"האסאג" והמבוגרים יישלחו לעבודה קלה יותר.

עומדים היינו ומחכים לגורלנו. לעולם לא אשכח את התמונה הזו. אני נמצאתי בשורה אחת עם אשתי חנצ'ה וילדנו בן השלוש על זרועה, ובמרחק־מה ממני, קצת מאחורי, עמדו "פני העיר" שהחזיקו זה בידו של זה: ר' משה'קה ויינברג, יחיאל פלדמן, פישל דנציגר ובנו חיים לייב וכן ירחמיאל פלדמן. לבסוף באו האומנים הפולנים ממפעל התחמושת בליווי קציני גסטאפו והודיעו, שעל כל אלה שייבחרו ל"האסאג" לעבור לצד שמאל ולכל היתר אסור לזוז ממקומם. בהגיע תורי הצביע עלי האומן, פנה לאיש הגסטאפו המלווה ואמר: "זהו יהודי מועיל, אנו זקוקים לו." בהישמע הפקודה "יהודי, שמאלה צא!" אמרתי לגרמני: "גם אשתי היא מועילה." פניו התמלאו דם והוא הצטווח עלי בקול לא־אנושי והרביץ במקל הגומי שלו מכות רצח על ראשי. דם החל נוזל על פני ועל בגדי. אשתי בראותה זאת, אמרה לי "לך ל'האסאג' ונתחלק בירושה שלנו; אני לוקחת איתי את ילדנו הקטן ואתה תהיה אבא לבתנו במחנה." בתנו שהיא הבכורה, הועברה ל"האסאג" שבועיים קודם לכן. אחרי עשרים שנות חיים משותפים נפרדנו זה מזו ובכינו מרה.

ואז החל המצעד ל"האסאג". כל הדרך מכיכר הגירוש ועד המחנה זרועה היתה הרוגים יהודים, נשים וגברים, אלה שרומו בהבטחה כי יישלחו לבתיהם.

כל היהודים הנותרים שנשארו עומדים בכיכר הגירוש הועמסו על קרונות בקר, שננעלו ונחתמו ומשם הוסעו ישר לטרבלינקה. כך אבדו יהודי סקארז'יסק יחד עם שרידי היהודים מגיטו שידלובצה וסוכדניוב.

גולדה (גניה) לידרמן לבית הלפרין, תל־אביב

הנני בתם של יחיאל ודבורה הלפרין ז"ל. נולדתי בסקארז'יסקו קאמיינה ב־19 בדצמבר 1925 עם אחותי התאומה רניה (רבקה) בהפרש של 48 דקות – אחיות של פלה (פסיה), ברי (הלפרין) הבכורה ויוכבד (דיטקה). אספר את קורותיהן של האחיות לבית הלפרין ושל משפחתנו הגדולה מדורי־דורות בסקארז'יסקו וכל אשר עבר עלינו בתקופת השואה במחנה המפורסם לשימצה האסאג.

אמנו דבורה הלפרין ז"ל באה מבית ברקוביץ. לסבא אליעזר ברקוביץ היו חמש בנות – רחל, צירלה, דבורה, מניה (מרמלה) וחיה – ושני בנים – שמואל־לייב וחיים. כולם התחתנו והקימו משפחות לתפארת. שלוש אחיות בנו את בתיהן בסקארז'יסקו ומניין כלל בני משפחותיהן הגיע למאה. כולם גדלו על ברכי התורה והיהדות וכולם כאחד נכחדו בשואה. כולם חיו יחד "תחת קורת־גג אחת" עד שפרצה המלחמה. אבי השתייך עוד מצעירותו ל"חסידי אלכסנדר" עד לנישואיו עם אמי. הוא היה סוחר "מנופקטורה", כלומר עסק בסחר אריגים. זמן לא רב אחרי הכיבוש הנאצי הוכנסו יהודי העיר לגיטו. בית מגורינו שם היה ברחוב ה־3 במאי. בגיטו עסק אבינו במכירת קפה, סיגריות ומשקאות קלים.

ב־4 בפברואר 1942 פרצו אנשי אס־אס לתוך החנות ואסרו את אבינו. הם הטרידו אותו (וגם את החייט פראנט) בגלל שיני הזהב שבלטו מזוויות פיו. הפעם חטפו אותו וגררוהו יחף בשלג ובקור. הייתי עדה למחזה הנורא. ספגתי מכות מאותם בריונים נעולי מגפיים והושלכתי על הריצפה. הם שדדו את החנות

על כל תכולתה.

אבי היה היהודי הראשון בסקארז'יסקו שהוצא מהעיר וגורש לדאכאו, אחר־כך לגרוסרוסן ולבסוף לאושוויץ. קיבלנו ממנו מספר מכתבים מצונזרים.

נשארנו ארבע נערות עם אמא, סובלות מקור החורף ובלי אמצעי מחייה. היודנראט היה שולח אותנו לעבודות שונות ובין השאר לפינוי השלג ממסילת־הרכבת. אמי ואחותנו דיטקה הנמרצת והעצמאית היו צמודות אחת לרעותה ופחדו לבוא ולראות אותנו. שתיהן נלקחו בסלקציית פלץ פפר ושולחו למחנה. כל בני המשפחה הגדולה – היו שגורשו לברגן־בלזן ומשם לאושוויץ, אך רובם שולחו לטרבלינקה ולמאיידנק. עם חיסול הגיטו הועברנו שלושתנו, אחיותי פלה, רניה ואני, למחנה האסאג שליד סקארז'יסקו ושם עבדנו במשמרות ביום ובלילה במכונות האוטומטיות שייצרו "מאטריצות" והיה עלינו למלא נורמות. אלה שלא עמדו בדרישה נלקחו לאשר נלקחו. אמא ודיטקה שעדיין היו מחוץ למחנה השתדלו לעזור לנו והביאו לחם ותפוחי־אדמה. הוורמאכט תפס אותן ליד גדר המחנה. את דיטקה הפשיטו מבגדיה והלעיגו על "היהודייה הבלונדינית".

כמעט שלוש שנים חיינו והתענינו במחנה האסאג. פלה, אחותנו הבכורה, היתה לנו, לשתי האחיות התאומות הצעירות ממנה בהרבה, כאמא. היא טיפלה בנו במסירות כאשר חלינו בטיפוס.

כל בוקר בשעה 5.30 היה עלינו להתייצב למסדר ולעמוד בשורות ישרות. העלמנו את מחלת הטיפוס שתקפה אותנו כדי לא להישלח להשמדה. פלה היתה משפרת את מראה פנינו ואת צבעם במישחה שהשיגה. פלה גם התייצבה במקומנו בתור למרק וללחם. אין ספק שהודות למסירותה ללא גבול לשתי אחיותיה ניצלו חיינו.

בשנת 1944 נשלחנו למחנה עבודה בצ'נסטוחוב. גם שם עבדנו בנורמות קצובות. חשבנו שנישאר שם לנצח. ואז, יום אחד ובפתאומיות, נכנסו המפקדים הגרמנים ופקדו עלינו לצאת לדרך בכיוון בלתי־ידוע. אמרו שהרוסים באים ועלינו להסתלק מהמקום יחד עם הגרמנים. אחותנו פלה סירבה ללכת. היא הודיעה לנו בפסקנות: אנחנו נשארים במקום ולא זזים. וכך עשינו. ואכן ב־16.1.1945 הגיעו הרוסים ופתחו את השער של מחנה האסאג בצ'נסטוחוב.

פרצנו בבכי של שמחה. היינו חופשיות. וכפי שיצאנו מהמחנה באפיסת כוחות, נסענו לסקארז'יסקו עיר הולדתנו. רצינו לראות את הבית. הגענו ועמדנו מול

הכיליון. בכינו וברחנו מהמקום. נסענו ללודז'. מצאנו שם באמצעות הקומיטט היהודי בני־דוד ממשפחת בורנשטיין. הם קיבלו אותנו יפה. גם בת־הדוד איטקה לרמן ושתי אחיותיה לילקה ושיינדל, שהיו במחנה האסאג ואיתן חיים לרר בעלה לעתיד של איטקה, קיבלו אותנו בזרועות פתוחות ובלחם וריבה. ברחוב זודקה 20 בלודז' היכרתי את בעלי סמואל לידרמן, גם הוא ניצול שואה, שהיה פרטיזן ביערות. אחרי השחרור התגייס לצבא הפולני. הוא נשאר יחיד מכל משפחתו. אביו היה ראש העיירה שדליסק פודוליה במשך 20 שנה עד בוא הנאצים.

גם אחותי רניה הכירה בלודז' את בעלה ולוול (זאב) גרבש. הגענו לגבול פולין־צ'כיה ושם זרק בעלי את מדי הצבא ועברנו את הגבול. מצ'כיה המשכנו למינכן בגרמניה ומשם למחנה העקורים של אונרר"א פרנוואלד.

מצפוננו לא נתן לנו מנוחה. להישאר על אדמת גרמניה המקוללת? בדרך־לא־דרך, וללא מורה־דרך חצינו את הרי האלפים והגענו לאיטליה. שם היינו במחנה אדריאטיקה שלוש אחיות ובעלה של אחותי פלה, ראובן ברי. ראובן גיסי נשאר יחיד מכל משפחתו. הוא היה באושוויץ יחד עם בן הדוד שלנו מלך פינקלשטיין. מלך נרצח וראובן ניצל. ראובן שהיה שחקן הופיע אחרי השחרור בתיאטרון יידיש בהצגה "טוביה החולב" של שלום עליכם בתפקיד שמעון סורוקה. בבית־הכנסת ברומא נישאנו אחותי רניה ואני באותו יום בהבדל של חצי שעה. תאומתי רניה ובעלה עלו לארץ ישראל ב־1947 בסרטיפיקט בשם מושאל.

כשהיינו במחנה בסאנטה מארינה דה ליאורה הגיעו שליחים מהארץ והציעו לנו לעלות בעלייה ב'. נלקחנו, פלה, בעלי ואני ובחשאי הובאנו לחוף הים. בים הפתוח חיכתה לנו אוניית־משא בשם "14 גיבורים". בחשכת הלילה זרקו אותנו לתוך סירות ורטובים הגענו לאונייה. היו שם מאות אנשים. שכבנו על קרשים בצפיפות רבה. חטפנו מחלת־ים והקאנו את הנשמה. לא יכולנו לעמוד על הרגליים. היחידה שהתגברה על המחלה היתה פלה.

האנגלים גילו אותנו. שתי אוניות אנגליות ליוו אותנו עד לנמל חיפה. אז קפצו חיילים בריטים לתוך האונייה. פתחנו בשיר התקווה. בכינו ושרנו. האנגלים העבירו אותנו לאונייה שלהם ובה הגענו לקפריסין ל"מחנה הקיץ 55". סידרו אותנו באוהל צבאי. עדיין לא התאוששנו ממחנות הריכוז של הנאצים וכבר מצאנו את עצמנו במחנות ריכוז של האנגלים בקפריסין.

פלה עלתה אחרי חצי שנה ארצה עם עליית הנוער. נשארנו שתינו במחנה והתקיימנו ממנות־הקרב הצבאיות ומעזרה שהגיעה מהג'וינט. במחנה 55 הריתי ונולדה לנו בתנו הבכורה דבורה, על־שם אמי ז"ל. דבורה נולדה בבית־חולים בניקוסיה. אחרי הלידה העבירו אותנו למחנה החורף 64 ושם היינו 19 חודשים.

הגענו לארץ ב־10.1.49. הביאו אותנו בלילה למעברת באר־יעקב לא רחוק מבית־החולים לחולי־נפש. בתנו דבורה היתה בת שישה חודשים. אחר־כך מצאנו דירה בגבעת העלייה ביפו, שם נולדה בתנו השנייה אראלה, הדומה מאוד לאחותי המנוחה דיטקה. אחותי פלה נסעה לארצות־הברית אל בחיר־לבה והתחתנה. היא גרה בברונקס 35 שנה ובשנת 1985 נפטרה. לפני פטירתה נסענו רניה ואני אליה ועוד הספקנו לפגשה בבית־החולים. הבאנו אותה לקבורה בקריית־שאול בתל־אביב ומדי־שנה מגיע בעלה ראובן לאזכרה.

אחרי שנים עברנו לגור בדירה ברמת הטייסים בתל־אביב. שם נולד בננו יעקב שנקרא על שם אבא של בעלי והוא ממשיך השרשרת המשפחתית של בית לידרמן. אחר־כך עברנו לרחוב סוקולוב ושם אנו גרים עד היום. זכינו בשלושה ילדים ושמונה נכדים. לאחותי התאומה רניה יש ארבעה ילדים ותשעה נכדים שהם המשך של משפחת גרבש. אנו חיים עם הזכרונות מעירנו סקארז'יסקו־קאמיינה. סיפרנו לילדינו עוד בגילם הרך על השואה ומה שעשו הנאצים הרוצחים לעמנו ולמשפחתנו.

בארץ היו לנו בני משפחה עוד לפני המלחמה: משפחות הלפרין, גורן ופליישמן. הם עלו בשנת 1934. אחות אמי, הדודה חיה גורן, שנפטרה בשיבה טובה, היתה מגיעה כל שנה לאזכרה של בני עירנו.

לפני מספר שנים ערכנו ביקור בפולין. היה לנו חשוב לראות את עירנו סקארז'יסקו, לעמוד ליד הבית שהיה ואיננו, ליד האנדרטה לזכר היהודים שנרצחו. בעלי אמר קדיש.

פעם נוספת נסענו לפולין עם אחותי התאומה רניה ובננו קובי, מצוידים במצלמת וידיאו. היינו בטרבלינקה וחידשנו את הצבע על המצבות. החלטתנו היתה נחושה שדור ההמשך שלנו יערוך ביקורים בפולין ויראה במו־עיניו את אתרי עברנו. ביוני 1995 נסעו שתי בנותינו, הנכדה רינת ודבורה בתה של אחותי רניה לפולין. בסקארז'יסקו הן התקבלו בחמימות על־ידי מכרים שלנו. גם ראש־העיר קיבל אותן. במשרד ראש־העיר תלויה על הקיר תמונה של חברי מועצת

העיר שביניהם נימנה בשנים 1927–1923 דודנו משה זילברמן, חבר המועצה הראשונה של העיר.

יוצאי סקארז'יסקו בישראל אימצו את בית־ספר "הרצל" שביהוד. לפני כמה שנים ביקרו בביתנו תלמידים מבית־הספר וסיפרתי להם על העיירה ועל מה שעבר עלינו בשואה.

אורה (הלה) מלמד לבית גוטמן, תל־אביב

בשנים 1942–1943 הייתי במחנה "וֶרְק C" האסאג בסקארז'יסקו. בשנים 1944–1945 עברתי מהמחנה בסקארז'יסקו למחנה עבודה לנשים ליד לייפציג. ביום 8 במאי 1945 שוחררתי ברייכנבאך שבגרמניה. עליתי ארצה במסגרת עליית הנוער ב־1947 ממחנה הפליטים לאנדסברג שבגרמניה. הקבוצה סודרה בקיבוץ גינוסר שבו שהיתי קרוב לארבע שנים, שם עבדתי ולמדתי. בשנת 1955 נישאתי, הקמתי משפחה ונולדו לי שני בנים.

צפורה (פלה) מנגל לבית טרופר, פתח־תקווה

התקופה המתוארת היא 1945–1940. שש השנים עברו עלי בשלושה מחנות:

א. עד 1942 בסקארז'יסקו קאמיינה – בית־חרושת לנשק האסאג;

ב. בראוונסבריק – מחנה השמדה;

ג. בברגן־בלזן – עד כניסת האנגלים ב־1945.

במחנה הראשון ספגתי 25 הצלפות של שוט גומי בכל חלקי הגוף בשל אובדן תעודת כניסה למפעל הנשק. הקשיים האחרים שהיו מנת חלקנו כל הימים ובכל שלושת המחנות היו: קור עז, ביגוד דל, רעב, מצוקת מים וזוהמה שאינה ניתנת לתיאור. השפלות היו מעשה של יום־יום ובעיני נוגשינו לא נחשבנו בני־אדם.

* * *

חמישים שנה חלפו והזכרונות עדיין טריים. משפחת טרופר, בית הורי, מנתה חמישה אחים ואחיות, ילדיהם של שיעיה־מנדל וצ'וטל. בית אבא היה בית חסידי ושומר מסורת. לאבי היה מראה מרשים: זקן שחור עיטר את פנין שהקרינו חום ולבביות.

ריחות של תבשילים מילאו את בית אמא. בבקרים עבדו הורי בחנות הטקסטיל שבבעלותם ואת יתר הזמן הקדישו למשפחה.

הבכורה במשפחה היתה בלה, שנפטרה בסוף המלחמה במחנה ברגן־בלזן

בגרמניה. אחי פנחס ושמואליק ואחותי לאה הובלו יחד עם ההורים לטרבלינקה ושם הוכחדו. נותרתי אני שהייתי השלישית בין האחים והאחיות.

בזמן המלחמה הצטרפתי אל אחותי הגדולה בלה במחנה העבודה בסקארז'יסקו שם עסקנו בייצור נשק לגרמנים. משם נשלחנו למחנות ריכוז שבגרמניה והאחרון היה ברגן־בלזן. שם, לאחר כניסת האנגלים ב־1945, נפטרה אחותי מדלקת ריאות בבית־חולים מקומי. מחוסר ברירה ועם הרבה צער ובדידות המשכתי לבדי לשבדיה ולבלגיה. בשתי הארצות עשיתי כשנה ועליתי לארץ־ישראל בעלייה הבלתי־לגאלית באונייה "תיאודור הרצל", באפריל 1947.

שעריה של "הארץ הנכספת" לא נפתחו לפנינו. בחוף חיפה היה קרב בין צוות האוניה לבין האנגלים שהמתינו לנו בנמל חיפה. האונייה הופנתה לקפריסין, שם חיינו במחנה אוהלים. רק לאחר קום המדינה עליתי ארצה.

בכוחות מחודשים הקמתי בית בישראל, וכיום יש לי בת נשואה ושלושה נכדים, שהם ההוכחה לכוחות שיש לאדם להתגבר על קשיים וצרות ולעמוד איתן על הרגליים.

אני נושאת בליבי חיזיון שבו הורי ומשפחתי מביטים בי ואני גאוותם.

אסתר לבית כלופסקה והרשל נוגיל

נולדתי בסקארז'יסקו קאמיינה להורי משה ורחל זילברברג. אבי ז"ל נפטר בגיטו סקארז'יסקו ב־1942 וכל בני המשפחה האחרים מצאו את מותם במחנה ההשמדה טרבלינקה. אותי העבירו הגרמנים לגיטו בעיירה שידלוביץ ושם, בינואר 1943, הובאתי יחד עם רבים אחרים לרכבת שעשתה דרכה לטרבלינקה. ליד יער לוקוב קפצתי מהרכבת הדוהרת ולאחר נדודים מרובים נתפסתי והובלתי למחנה וולאנייב. בגלל התנאים הנוראים ויחסם הלא־אנושי של הגרמנים החלטתי לברוח. כך התגלגלתי לקראקוב ושם פגשתי את יהושוע גנזל, אחיה של גיסתי שבעזרתו הגעתי לפלאשוב יחד עם חברי יוסף וייסברוט שגם הוא קפץ מהרכבת. בקראקוב הפרידו הגרמנים בינינו. אותו שלחו לצ'נסטוחוב ואותי לאושוויץ. בעת חיסול מחנה אושוויץ התחבאתי וכאשר השומרים הגרמנים נטשו את המחנה בבורחם מפני הצבא הסובייטי הייתי משוחרר. היה זה ב־27 בינואר 1945.

נסעתי לקראקוב ונפגשתי שם עם שני מכרים מסקארז'יסקו, חיים זלוטי ורבקה'לה בריקס. יחד נסענו לעיר הולדתנו בתקווה למצוא מישהו ממשפחותינו. האכזבה היתה גדולה. מבני המשפחה לא נמצא איש. פגשתי אי־אלה ניצולי שואה שהגיעו לשם כמוני. ביניהם היתה אסתר (אסתושה) כלופסקה שאיתה יחד למדתי בבית־הספר. גם את הוריהם יעקב ונחה כלופסקי הכרתי. אחרי תקופה קצרה נישאנו ועד היום, זה חמישים ואחת שנה, אנחנו יחד.

מסקארז'יסקו ברחנו כי הפולנים האנטישמיים לא סבלו אותנו ותמיד היו מקנטרים בשאלות, למה זה נשארנו בחיים. הגענו ללודז'. נודע לנו שהדוד של אסתושה ניצל מהמחנות. קשרנו איתו קשר והוא הגיע אלינו ומאז היינו יחד כל זמן היותנו בפולין. הוא נפטר בארצות־הברית ב־1953.

מלודז' עברנו לרייכנבאך ושם פגשנו את דודני ירחמיאל ברקאי (בריקס). הוא עלה ארצה ב־1949 וחי עם משפחתו בקיבוץ משמר־השרון. הוא נפטר באופן פתאומי ב־1995.

נשארנו ברייכנבאך עד דצמבר 1945 כאשר עברנו לגרמניה בתקווה לעלות לארץ. נפגשנו שם עם קרובתנו ניצולת השואה גולדה'לה בריקס שחיה בפלדאפינג ועלתה ארצה. שתי דודות שלי מארצות־הברית, אחיות של אמי, הפצירו בנו שנבוא אליהן. ואכן כעבור חצי שנה, אחרי הולדת בננו הראשון משה יעקב ב־1949 במינכן, היגרנו לאמריקה. ההתחלה שם לא היתה קלה והעבודה היתה מפרכת.

אחרי שנים מספר החלטנו, יוצאי סקארז'יסקו בארצות־הברית, להקים ועד. צריך היה להשקיע מאמצים רבים כדי למצוא במקומות שונים יוצאי עיירתנו, וביניהם ניצולי השואה, וליצור איתם קשרים. ואומנם הצלחנו. כשלעצמי התקדמתי אט־אט ואף־על־פי־כן כל הזמן ליוותה אותי המחשבה שאין זה סוף הדרך ועלי להגשים את החלום של עלייה לישראל. בארצות־הברית נולדו לנו בתנו נחה־רחל ובננו הצעיר דוד־אלתר. שמותיהם של שני בנינו ובתנו הם כשמותיהם של הורינו ואחינו שניספו – מזכרת חיה ליקירינו.

ביקורי הראשון בישראל היה ב־1959 ומאז ביקרתי פעמים רבות עד שבשנת 1979 עלינו כולנו ארצה כדי להשתקע בה. על הצעד הזה אין אנו מצטערים. בנינו הקימו משפחות וחיים בטוב. בננו הבכור הוא רופא שיניים בבית־שמש, בתנו מעורבת בעסקי קולנוע וגרה בארצות־הברית, ושם גם בננו הצעיר שהוא רופא.

מספרו מאושוויץ
של הרי נוגל

חוה סלוצקי, ירושלים

בקיץ 1942, עם היפתח מפעלי הנשק האסאג של הגרמנים ביערות סקארז'יסקו, התנדבתי כמו רבים אחרים מבני הנוער בעיר לעבוד על־מנת לעזור לפרנסת המשפחה שהיתה במצב כלכלי קשה. לאחר מספר שבועות של עבודה ביום ושיבה הביתה לקראת־ערב לא הותר לנו לשוב עוד לבתינו וצווינו להישאר כלואים בצריפים שבינתיים הכינו לנו. לפתע היינו בודדים ומנותקים ממשפחותינו.

יום אחד לאחר כחודש, בערב שמחת־תורה, "בישרה" לנו עובדת פולנייה, שכל יהודי סקארז'יסקו מרוכזים במגרש "פפר". מאוחר יותר נודע לנו כי כולם הובלו ברכבות למחנה ההשמדה טרבלינקה. המשכנו בעבודתנו ב"וֶורְק B" וזו נעשתה קשה יותר ויותר ומלווה מפעם לפעם במכות ובעונשים. כעבור שנה בערך הועברנו ל"וורק A". לאחר כתשעה חודשים, עם התקרבותם של הכוחות הרוסים לאזורנו, הועברנו לצ'נסטוחוב (פלצרה) והמשכנו גם שם לעבוד במפעל נשק. ב־17 בינואר 1945 לפנות ערב הורה לנו מפקד המחנה לעזוב את העבודה ולהתרכז במגרש המסדרים של מחנה הצריפים. שם קרא לנו: "ילדים בואו אחרי!" רבים מאיתנו השתרכו אחריו ומעטים חמקו מהשורה והסתתרו בחצרות הבתים שבסביבה. אלה שנשמעו למפקד והלכו אחריו הובלו ברכבות למחנות ההשמדה, ואילו אנחנו, שהסתלקנו עם בוקר, פגשנו את חיילי הצבא הרוסי בעיר.

בליל הבריחה גילו עדיין הפולנים יחס עוין כלפינו, אך עם בוקר, בראותם את הצבא הרוסי בעיר שינו את יחסם והציעו לנו מזון ומשקה חם. לאחר ימים

ספורים שבהם חשנו כי יצאנו מחושך לאור, עלינו, חברתי ואני, על רכבת שנסעה לסקארז׳יסקו, כדי לראות האם יש ניצולים נוספים ממשפחותינו שם. פגשנו ניצולים ספורים אך לא ממשפחתנו. נשארתי מספר חודשים בעיר בביתה של מכרה יהודייה, עד אשר פגשו בנו שליחים מארץ־ישראל והציעו לנו להצטרף לקבוצות נוער מתנועות שונות שהכשירו את חבריהן לעלייה ארצה.

הגעתי לקבוצת גורדוניה בביילסקו ועימה, בסופו של מסע מפרך, הגענו למוסד עליית הנוער "סלבינו" באיטליה. סוף־סוף היינו בבית חם, שם שהינו כחצי שנה. למדנו בעיקר עברית וגם מקצועות לימוד אחרים. חיינו שם כל העת בציפייה לעלות ארצה. כשהגיע תורנו נשלחנו מסלבינו לנקודות עלייה שמהאחרונה שבהן, מטאפונטו, עלינו על האונייה "אולואה" ששמה הוסב ל"חיים ארלוזורוב". הפלגנו לכיוון ארץ־ישראל.

כשהיינו קרובים לחופי הארץ גילו אותנו הבריטים וליוו את ספינתנו עד בת־גלים, שם נערכה מלחמה בינינו לבינם. השלכנו עליהם מכל הבא ליד, אך ידם היתה על העליונה והובלנו אחר כבוד לגלות קפריסין. במחנה בקפריסין עסקנו בלימוד השפה ובלימודים כלליים במשך שישה חודשים בקירוב.

בסתיו 1947 התירו הבריטים ל־500 בני נוער יתומים לעלות ארצה, והתמזל מזלי להיות ביניהם. קבוצתנו נקלטה בקיבוץ כפר רופין. למחרת בואי לקיבוץ נפגשתי עם אחי, אותו לא ראיתי מאז 1938, כאשר עלה לארץ־ישראל. אחי אומנם רצה שאצטרף אל משפחתו, אולם אני העדפתי עצמאות.

בכפר־רופין היינו שנה ומשם התגייסנו לנח"ל, ובסיום האימונים הצבאיים עלינו להתיישבות בצאלים שבנגב. עד שנת 1953 חייתי בקיבוץ ולאחר־מכן עזבתי והלכתי העירה. בשנת 1958 נישאתי למשה סלוצקי. חיינו ברמת־גן ומאוחר יותר עברנו לירושלים. עד היום אני מנהלת בירושלים את חנות הספרים שבבעלותי.

יעקב ספירשטיין, אילת

תקופת התלאות התחילה עם כיבוש פולין וכניסת הגרמנים לעירנו בסוף שנת 1939. כל המשפחה התפרקה.

אבא ברח והסתתר אצל נוצרים בכפרים ואת אמי לקחו לבית־סוהר בקלצה, לאחר מכן הועברה לראוונסבריק ומשם לא חזרה. אני עבדתי בהאסאג ויותר מאוחר כל צעירי גיטו סקארז'יסקו צורפו לעובדים בהאסאג. כל תקופת המלחמה עברתי במחנות גריידיל, לאנגבילאו, רייכנבאך. בחלק קטן מאותו הזמן הצלחתי לברוח ולהיות ביערות. השתחררתי ב־1945 בלנגבילאו, גרמניה, ועליתי ארצה באונייה צרפתית בדצמבר 1948.

מכל בני משפחתי ניספו אבא, אמא, אחות ואח צעיר. אני ואחי הגדול נשארנו בחיים.

בוריס (ברטי) עינב, תל־אביב

הדבר שאיפיין את העיירה שלנו היתה הפרנסה הטובה. סקארז'יסקו היא צומת הקשור ברוב קווי הרכבת בפולין, והיו שם מיפעלי תחמושת ונשק (Wytwornie Broni Depo), שסביבם נוצרו מקומות־עבודה רבים אחרים. מצב זה פתח אפשרויות רבות של עבודה ולמידה. היה בית־הספר הישן "על המסילות" (Linijki) ובית־הספר החדש "במישור" (Na Placach), והיו הגימנסיה ובית־הספר למסחר. כמובן היה גם "חדר" ובו לימדו חומש בראשית וכו'. בבית"ר אפשר היה ללמוד עברית. היה גם מועדון ספורט "גניאזדה" (הכוכב).

בשבתות וחגים היינו יוצאים לפיקניקים. את הפטל אספנו בליבוראציה (Liboracja), ואת האוכמניות ליקטנו ביער. בקיץ היינו נפגשים בבית־החרושת הישן למלט שעל שפת הנהר קאמיינה. עסקנו בשחייה, ולמים היינו קופצים מענפי העצים. שטנו בקייאקים ובסירות. בערבים אכלנו גלידה וממתקים אצל קוצ'ינסקי ובבוא החורף גלשנו במזחלות והחלקנו על הקרח.

בערבים טיילנו ברחוב סטאשיצה, מפינת ויגנאנסקה עד פינת פילסודסקי. עד חצות היה הרחוב סואן מפטפוטי הנוער. תמיד אפשר היה למצוא חבר'ה מוכנים לשחק כדורגל. אלה הם הזכרונות הקטנים והצבעוניים משנים עברו בסקארז'יסקו. עזבתי את העיר בסוף 1939, בפרוץ המלחמה, עם הנמלטים לרוסיה.

* * *

בהזדמנות זו הריני חש צורך להציב נר־נשמה לזכר אחי שמואל פריליך. שמואל נולד ב־19 בדצמבר 1927 בראדום להורינו סלה ויצחק פריליך. בשנת 1936

עברה משפחתנו לסקארז'יסקו ושם גם היינו כאשר פרצה המלחמה. היו מאיתנו שיצאו למזרח, לעומקה של רוסיה וניצלו. עד היום חי אחי האחר בקנדה. שמואל נשאר עם ההורים שלאסונם הובלו למוות בטרבלינקה. הוא עבר את כל התחנות של מחנות הכפייה והצליח לשרוד. לאחר המלחמה יצא בדרכי "הבריחה" דרומה אל חוף הים התיכון והגיע לארץ־ישראל באוניית המעפילים "לטרון".

שמואל הצטרף לקיבוץ אפיקים. לא ניתנה לו שהות להתערות באדמת המולדת כיוון שפרצה מלחמת השחרור וגם הוא גויס להגנה על יישובי עמק־הירדן. הוא הוצב בעמדת־שמירה בקיבוץ שער־הגולן ושם גם נפל בהתקפה משוריינת של הצבא הסורי. היה זה ב־15 במאי 1948, ביום הכרזת המדינה.

שמואל פריילך

בן יצחק וסלה. נולד ב־19 בדצמבר 1927 ברדום אשר בפולין. למד בבית־ספר פולני והצטיין בלימודיו. רחוק היה אז מכל חינוך יהודי ציוני. במלחמת העולם בא האסון הכללי גם על משפחתו. ההורים נעקרו מביתם באחת האקציות ועקבותיהם אבדו. האחים התפזרו ברוסיה. שמואל הועסק בעבודת־פרך במחנה עבודות כפייה, אך אופיו לא נשבר כי אם חושל ונעשה ציוני. ביום השחרור מבוכנוואלד הצטרף אל התנועה הציונית החלוצית. חייט לפי מקצועו. עבד בהכשרה, העפיל עם מעפילי "לטרון", הוחזק שבעה חודשים במעצר בקפריסין והצטרף בשנת 1947 לקיבוץ אפיקים.

עם התקרב המלחמה לשערי עמק־הירדן גויס אף הוא, ובהיותו על משמרתו במכון המים של שער־הגולן ביום 15 במאי 1948, נפל בקרב עם הסורים.

מכל המשפחה נשאר ניצול אחד – ברטי עינב.

רניה פוטש לבית ורשאוור, תל־אביב

מימין: סָלָה שטרן וורשאוור, מניה־מרים וורשאוור, רחל וורשאוור ז"ל, רניה וורשאוור־פוטש

נולדתי בעיר סקארז'יסקו בקיץ 1926 למשפחה יהודית שורשית, שחיה בפולין דורי דורות.

ב־1 בספטמבר 1939 הייתי נערה בת 13 שכל תקופת הנעורים והבגרות לפניה, אך תוך זמן קצר הפכתי לאשה בוגרת שבעת חיים, אך מלאת רצון להישרד ולחיות.

אף־על־פי שחלפו כמעט 60 שנה מאותו יום נורא שבו פרצה הזוועה הגדולה של המאה העשרים, חולפות התמונות מול עיני ביום ובעיקר בלילה. במשך שנים רבות סירבתי לדבר או לספר על כל שעבר עלי, אך לאחר הפצרות חוזרות ונשנות של בני משפחתי, ילדי ונכדי, הסכמתי לספר גם את הסיפור שלי.

אותו יום היה שבת וכל המשפחה היתה מכונסת בביתנו ברחוב 3 במאי מס' 85. שמענו וראינו את הפצצות שנפלו על העיר ועל בית־החרושת לנשק. כל אותו יום האזנו לחדשות ברדיו ושמענו על פלישת הצבא הגרמני. ידענו שעירנו היא מטרה להפצצות רבות בגלל בית־החרושת שבעיר. בלילה ארזנו חבילות

בגדים ודברים הכרחיים כי ידענו שעלינו לעזוב את המקום במהירות האפשרית.

למחרת בבוקר, יום א', הזמנו כרכרה ונסענו, אבי, אמי, שלושת אחיותי ואני, לעיירה הקטנה הסמוכה, שידלוביץ. רבים מעירנו עשו זאת כמונו. שכרנו חדר קטן עם מטבח וגרנו שם וכל הזמן שמענו שהצבא הפולני נסוג. בתום השבוע כבר הגיעו הגרמנים לסקארז'יסקו וההפצצות על העיר פסקו.

האנשים החלו לחזור לעירם. כל הדרכים היו הרוסות מהפצצות הגרמנים וגופות של חיילים פולנים ואזרחים היו מפוזרות לאורכן. חזרנו לעירנו וראינו שהפולנים הגויים פרצו לחנויות של היהודים. את חנות המעילים, הפרוות וחליפות הגברים שלנו בזזו. כל יום החל משעה חמש אחר־הצהריים התחיל עוצר ורק חיילים גרמנים הסתובבו ברחובות. מכל המאפיות עבדו רק שתיים וכל בוקר היו תורים ארוכים ללחם.

לאחר כחודש ימים התחילו הגרמנים "לעשות סדר" בעיר. לא לכל היהודים הירשו לפתוח את חנויותיהם, וחנותנו היתה בין המעטות שקיבלו רישיון. לבית־הספר הפסקנו ללכת כי נאסר על היהודים ללמוד. למדנו במסגרת הבית.

הדאגות היומיומיות התמקדו בהשגת מזון. את החנות שלנו הירשו הגרמנים לפתוח, אבל התירו למכור רק לגרמנים ול"פולקס־דויטשה" תמורת תלושים. הגרמנים היו תופסים אזרחים ברחוב לביצוע עבודות שחורות וגם את אבי לקחו מספר פעמים להעמסת פחם בקרוניות־משא. כל אותו זמן שמענו על רציחת יהודים בעיירות שונות, ולא ידענו שגם בני משפחתנו היו בין הנרצחים. העוצר בעיר היה מוחלט ולא ניתן היה לקבל מידע על הנעשה בערים אחרות. כל יהודי נצטווה לענוד טלאי לבן עם מגן־דוד כחול.

בתחילת 1941 ציוו הפולנים לפנות שכונה בעיר וזו הוכרזה כגיטו ליהודים. כל יהודי סקארז'יסקו נצטוו להתרכז באותו אזור. מעכשיו ואילך היו כל היהודים בטווח ראייה ובהשגחה של הנאצים. חיינו במחסור גדול. אני, ילדה בת 14, הייתי יוצאת בלילות מחופשת כגויה כדי להביא מזון מהכפר. החלפתי בגדים תמורת אוכל – חליפה בקמח וחמאה, מכנסיים בתפוחי־אדמה, ומעיל בנתח בשר או פחמים ועצי־הסקה. הייתי יוצאת בלילה מהגיטו בלי שאיש יראה אותי, פוחדת שהחיילים הגרמנים יתפסו אותי.

הגרמנים סגרו לנו את החנות. לפני כן שדדו את כל הפרוות. כל יהודי הגיטו נצטוו למסור את פרוותיהם. בגיטו השתוללה מגיפת טיפוס, גם אחותי שרה

נדבקה אך לשמחתנו היא התגברה והבריאה.

בינתיים תכפו השמועות ש"מנקים" את הערים והעיירות מיהודים ואלה נשלחים למוות באושוויץ, טרבלינקה ומיידאנק.

אחד המאורעות המחרידים שעברו עלי כילדה התרחש ביום־הכיפורים בשנת 1941. הקהל היהודי רובו ככולו היה מכונס בבית־הכנסת ושטח את תחנוניו לנס שיקרה, ואז לפתע פרצו פנימה גרמנים וירו באוויר ובספרי התורה. אחר־כך הם התקרבו ליהודי בעל זקן ארוך ובסכין ארוכה תלשו את הזקן יחד עם עור הפנים. נוכח הפנים שטופות הדם פרצו הם בצחוק ואילצו את היהודים שבקרבתם לצאת במחול. לאחר שהשתוללו והתעללו דיים, תוך חילול ארון־הקודש, עזבו את המקום. גם בכל החגים האחרים עשו השוטרים הגרמנים את בית־הכנסת למקום התהוללות ופגיעה במתפללים ביריותיהם בספרי־הקודש ושריפתם. איש לא העז להגיד מילה כי הפחד היה גדול. היה ברור שכל פתחון־פה, התרסה או מחאה יגררו בעקבותיהם מוות - לאיש שהעז ולעוד עשרה אנשים שייבחרו על־ידי הגרמנים.

את אבי נהגה המשטרה הגרמנית לעצור מדי פעם ולהחזיק בבית־הסוהר שמחוץ לגיטו. אז כבר ידענו שאלפי יהודים מוצאים להורג על־ידי הגסטאפו וכל אחד חיפש לעצמו מקום עבודה אצל הגרמנים או בשבילם. ב־1942 שררו עוני ורעב בגיטו. בסוכות אותה שנה נכנסו אנשי הגסטאפו לגיטו, אספו את כולנו בכיכר הגדולה והודיעו ששולחים את כל היהודים למקומות עבודה שונים, וכל אחד צריך לקחת איתו דברים אישיים. אותי, את אחיותי ואת הורי שלחו לעבודה בבית־החרושת לנשק האסאג "הוגו שניידר". שם חיינו במחנה B. גרנו כ־60 איש בביתן אחד ולכל שני אנשים ניתנה מיטה אחת. ישנתי במיטה עם אחותי שרה, ואימי עם אחותי מניה. אחותי לולה היתה במיטה אחת עם חברה שלה. אבי היה בביתן של גברים.

כל יום בשעה 6 בבוקר היתה השכמה וספירה. חילקו אותנו לקבוצות ונשלחנו לעבודה. אני עבדתי בביתן שבו ייצרו חלקי תותחים. עבדנו רצוף מ־7 בבוקר ועד 7 בערב, עם הפסקה בת 15 דקות באמצע היום, לאכילת מרק ופרוסת לחם. בשבע בערב החליפה אותנו משמרת הלילה שעבדה עד 7 בבוקר. מדי שבוע היו המשמרות מתחלפות ועובדי היום היו נהפכים לעובדי לילה. כדי לגשת לשרותים הייתי צריכה לבקש רשות מהמשגיח הפולני שהיה גרוע בהרבה מהגרמנים.

המשגיחים הפולנים היו מתגרים בנו ומפליאים במכותיהם כך סתם, כדי לספק את היצר הרע שבהם. ב־7 בערב היינו חוזרים לביתן תשושים מהעבודה ומקבלים קפה בספל מתכת ופרוסת לחם. פעם בשבוע נתנו גם מעט ריבה "לכל השבוע". מי שכלו כוחותיו או חלה היה נשלח ל"וֶורק C" ושם היו מחסלים אותו ביריה או בדרך אחרת. ילדים ונערים בני 12–14 וכן זקנים ותשושים נשלחו לשם וחוסלו. תפקיד החיסול היה זכותם של האוקראינים ששמרו ועבדו בשרות הנאצים.

בייצור הנשק עבדנו אני ואחותי סלה. אבא ואמא ואחותי הגדולה עבדו בטחינת תפוחי־אדמה לקמח. אחותי הקטנה מניה היתה מפטמת את האווזים של המנהל. כל ערב, כשהעבודה היתה מסתיימת, היינו עוברים בדיקה על גופנו שמא לקחנו דבר־מה ממקום עבודתנו. היה מעשה בזוג צעיר בשם חנצ'ינסקי שאך זה נישא. שניהם באו מהעיר נובוגראדונסק. הם שיחדו את השומר האוקראיני כדי שיעביר מכתב למחנה האסאג בצ'נסטוחוב לבני משפחתם. האוקראיני לקח את השוחד והלשין עליהם. למחרת בבוקר אספו השומרים האוקראינים את כולנו במגרש המיפקדים העמידו אותנו במעגל, וציוו על בני הזוג לכרוע על הברכיים, להתחבק ולומר זה לזו: "טוב שאנחנו יחד". ובמצב זה הם נורו למוות מול עינינו.

קרה שנעלם במחנה איזה חפץ ואז העמידו אותנו השומרים האוקראינים בשורות, שורת נשים ושורת גברים, והחלה ספירה. כל גבר עשירי הוצא מהשורה ונורה כעונש על היעלמות החפץ. אני זוכרת יפה – הייתי אז נערה בת 14 – איך ספרתי מהר־מהר כשדפיקות ליבי הולכות וגוברות כדי לראות אם אבי הוא עשירי בשורה. למזלנו הוא ניצל, כי עמד באמצע בין 20 ל־30.

היתה במחנה נערה בת 11 ולה פריחה בין אצבעות הידיים. לעולם לא אשכח את צרחותיה כשציוו לקחת אותה ל"וֶורק C" ושם להוציאה להורג, מכיוון שכבר לא היתה יעילה בעבודה, ועוד עלולה היתה להדביק גם אותנו. מריחה במישחה במשך שלושה ימים עשויה היתה להביא מרפא לנערה האומללה, אבל שום מישחה לא נמצאה במחנה.

במחצית חודש יוני 1943 חלתה בטיפוס אחותי הגדולה לולה ולאחר שבועיים נפטרה. בהיעדר תנאים סניטריים מתאימים וכשתרופות לא היו בהישג־יד לא היו סיכויים להחלמתה. היא שכבה בביתן החולים הפרוץ לרוחות ולאחר סבל

לא־יתואר כלו כוחותיה. בת 19 היתה במותה. כך נמשכו החיים עד מחצית שנת 1944, כאשר שמענו שהצבא הרוסי קרב והולך. במחצית יוני 1944 פקדה עלינו הנהלת המחנה לארוז את מעט המטלטלין שבידינו. את הדרך מן המחנה למסילת הרכבת עברנו ברגל ברחובות העיר. הפולנים הגויים שראו אותנו צועדים ברחוב צעקו לנו: "מה, כל כך הרבה יהודים נשארו עוד בחיים?"

העלו אותנו לקרונות להסעת בקר. לאחר מספר ימים הגענו למחנה האסאג בעיר צ'נסטוחוב. גם שם ייצרו נשק. הפרידו בפעם הראשונה בינינו ובין אבי. את אבי העבירו למחנה צ'נסטוחובינקה, מספר קילומטרים מאיתנו. עוד פעם אחת ראיתי את אבי במשך שעה כשהגיע למחנה שלנו. מאז לא ראיתיו.

הכניסו אותנו לתוך בלוק ענק שלאורכו היה מסדרון שמשני צידיו היו מחיצות, ובין מחיצה למחיצה שתי מיטות. כל שתי בנות קיבלו מיטה אחת, אני ואחותי סלה במיטה התחתונה ואמי ואחותי מניה במיטה העליונה. צמוד למיטה כבר היתה המחיצה הבאה. כל שטח המחיה של ארבעתנו היה כגודל המיטה, כחצי מטר על מטר וחצי.

כולנו, כל כלואי המחנה, עבדנו בבית־החרושת לנשק. אמא ומניה עבדו באריזת החלקים ואני וסלה עבדנו במשמרות בייצור. הגיע מנהל עבודה נאצי חדש והעיר לי שאני לא מניחה בצורה הנכונה את החלק שאני מייצרת. עניתי לו שטעות בידיו שכן את אותה עבודה אני מבצעת זה שנתיים. הנאצי התרגז וסטר לי שתי סטירות־לחי מצלצלות. ואין לשכוח, הייתי נערה בת 14־15. לאחר מכן הופיע בפניו האחראי והצדיק אותי. מאותו יום שנא אותי המנהל הנאצי שנאה תהומית.

ב־15 בינואר 1945 חצו הצבאות הרוסיים את גבול פולין והתחילו בהפצצות האזור. באותו בוקר הודיעו על הפסקת עבודה. את הגברים הצעירים אספו, העלו על קרונות והובילו לגרמניה למחנות ריכוז. בחצות נאמר לנו להסתדר בשורות כי גם עלינו לעבור למחנה אחר. אמי, סלה, מניה ואני עמדנו באחת הקבוצות הראשונות. את 200 הנשים הראשונות ואנו בתוכן, הוליכו הנאצים קדימה. יתר האנשים נשארו במחנה עד בוא הרוסים שהצילו אותם.

פחדנו לצאת מהשורה ולרוץ חזרה לכיוון המחנה שבו נמצאו הרוסים, כי ידענו שהנאצים יורים בבורחים. ככה צעדנו אחרי הנאצים בקור של 30 מעלות – היה זה ה־16 בינואר 1945 – ולא ידענו לאן פנינו מועדות.

אחרי צעידה של 28 ק"מ משעה 11 בלילה ועד 9 בבוקר הגענו לעיר נובה־

הרבה ושם חיכו לנו קרונות. מי שלא עמד לו כוחו ונפל באמצע הדרך נורה על־ידי החיילים הנאצים שליוו את השיירה על אופנועים. העלו אותנו על הקרונות, נשים וגברים. בתום שלושה ימי מסע הורידו את כל הגברים ולקחו אותם למחנה גרוסרוזן. מאז לא ראינו אותם. ראינו על־פי השלטים בדרך, שאנחנו בתוך גרמניה. כל בוקר, פעם אחת ביום, פתחו את דלתות הקרונות ונתנו לכל אחת מאיתנו פחית של שימורים גדולה לעשיית הצרכים ושאלתם היחידה היתה: "יש מתים?" אם היו מתים, היה עלינו להוציאם החוצה.

המסע נמשך מספר ימים עד שהגענו למחנה ההשמדה ראוונסבריק ליד ברלין. כשנפתחו שערי המחנה חשתי שזה הסוף. כל שראו עיני עד לאותו יום היה כאין וכאפס לעומת מה שראיתי וחוויתי בתוך מחנה ההשמדה ראוונסבריק. כבר עם פתיחת השער נתקלתי בשלדי אדם חיים, נשים שמשקלן היה אולי 30 ק"ג – בבגדי פסים. לא היה להן שיער על הראש וכולן התנועעו כצללים ולא כבנות־אנוש. חשבתי לעצמי: פה הקץ! לא נחזיק מעמד, אני ואחיותי סלה ומניה. נודע לנו שאת אבי פינו למחנה ההשמדה בוכנוואלד.

מחנה ראוונסבריק היה מחנה השמדה ענק שהכיל 60,000 נשים. היו שם רוסיות, צרפתיות, פולניות, צועניות, גרמניות, הולנדיות ויהודיות, וביניהן פרטיזניות שלחמו נגד היטלר.

המחנה היה בנוי ביתנים־ביתנים ובהם דרגשי קרשים ששימשו כמיטות. על כל קרש ארוך כזה ישנו 20 עד 24 נשים, וכשאחת היתה מתהפכת על צידה היתה מתעוררת כל השורה. בגלל הצפיפות ישנו "בשיטת הכיסא", אחת מאחורי השנייה.

כשהגענו בבוקרו של אותו יום קר לראוונסבריק ונכנסנו דרך השערים, לקחו אותנו קבוצות קבוצות לכיוון המקלחות. עמדנו כ־5 שעות בחוץ בקור המקפיא, בלי לדעת אם פנינו לחיים או למוות. היינו בטוחות שאלה הן "מקלחות" גז. לאחר שעמדנו כך מספר שעות, הכניסו אותנו לאולם גדול ונאמר לנו להתפשט לגמרי ולהישאר רק עם נעליים על הרגליים. התפשטנו והורו לנו לכרוך את הבגדים בחבילות ולהניח לידינו.

הכניסו אותנו בקבוצות של 8 נשים בזו אחר זו לחדר קטן, שם היו קאפו גרמניות שגזזו לנו את השיער, מהן שהשאירו שיער קצוץ ומהן שעשו קרחות. אחר־כך לבשו הקאפו כפפות־גומי ובדקו ברקטומים להיווכח אם לא החבאנו שם דבר מה. מכאן הוליכה דרכנו למקלחות מים ורווח לנו, כי לא היו אלה

"מקלחות" של גזים. עד לאותו רגע לא ידענו אם פנינו לחיים או למוות מידי. בצאתנו מהמקלחות קיבלה כל אחת מאיתנו חבילה – לא הבגדים שלנו שאותם לא ראינו עוד, כי אם "בגדים חדשים". החבילה שלי הכילה חצאית קרועה ומעיל שהיה קטן עלי בכמה מידות. רק את נעלינו השאירו לנו. עמדנו עוד מספר שעות עד שסיימו עם כולן ואז העבירו אותנו לביתנים. אני הייתי בביתן מספר 28.

החלה תקופה חדשה, תקופת ראוונסבריק, תקופת המוות. יום יום חיכינו לבואו של המוות. כל יום ב־4 לפנות בוקר היתה הקאפו מעירה אותנו לספירה שנמשכה מ־4 עד 10 – בערך 6–7 שעות. כל קאפו היתה מוציאה את קבוצת הכלואות שלה למגרש הגדול. כל קאפו היתה מונה את מספר הנשים שבקבוצה שלה, החיות והמתות. לשם כך היה עלינו להוציא למפקד את אלה שמתו בלילה. אסור היה שיחסר אפילו אדם אחד, חי או מת. פעם עמדו שתי אחיות מהונגריה שבגלל הקור התעטפו יחד בשמיכת צמר קטנה. הקאפו ספרה אותן כאחת ולא כשתיים ובחשבון הסופי חסרה אחת. ואז נערך חיפוש מקיף בכל המחנה ובביתנים עד שהובררה ה"טעות". כעונש על השיבוש בספירה הוסיפו לנו עוד 4 שעות של עמידה בקור. את הצרכים עשו כולן במכנסיים כי אסור היה לזוז מהמקום. מובן, שאת מנת המרק הדלוח שלנו כבר לא קיבלנו.

כל בוקר, לפני הספירה של שעה 4, היו שתי נשים נשלחות להביא את מיכל הנוזלים החמים והדלוחים, כלומר את ה"קפה" ואת הלחם הקשה. כל אחת מאיתנו היתה חגורה בחבל שאליו חוברו פחית לקבלת קפה ופרוסת הלחם האחת שאת מחציתה היינו אוכלות ביום ואת המחצית הנותרת בלילה. לאחר קבלת הקפה והלחם היה עלינו להתייצב במגרש לספירה כמתואר לעיל. רבות במחנה חלו בדיזנטריה, לא החזיקו מעמד ופשוט מתו. ביום רגיל, ב־11 בבוקר, כשהיתה מסתיימת הספירה היינו חוזרות לביתנים וכל אחת היתה מתייצבת בתור הארוך, תור של שעות, לשרותים או שחיכתה למנת המרק היומית. המרק הכיל מעט מים חמים עם נתחי קולורבי אדום והוא חולק בפחיות הקפה של הבוקר.

לא ייפלא שתוך זמן קצר נראינו כולנו כשלדים מהלכים. השיניים נשרו מחוסר סידן, הראשים התקרחו וכולנו חיכינו למוות – פשוטו כמשמעו – שיגיע במהרה ויגאל אותנו מן הסבל הנורא. נשים היו נופלות ומתות בהילוכן, שכבו לישון בלילה ולא קמו עוד בבוקר. כל יום מתו נשים מבוגרות, נערות

וילדות. מספרנו הלך וקטן. כל יום ראיתי כיצד עוד נשים ונערות אינן מחזיקות מעמד, משלשלות ומקיאות דם וידעתי שמחר הן כבר לא תהיינה בספירת הבוקר. למרבה האירוניה, מדי יום נעשה "מרווח" יותר על ה"פריצות", כלומר, על דרגשי־העץ שעליהם רבצנו.

יום אחד, לאחר שהות של חודשיים במחנה הודיעו לנו שביום הבא תגיע "קומיסיה" לבדיקת הנשים שהגיעו מצ'נסטוחוב לקראת העברתן מבית־החרושת לנשק למקום אחר. ואכן לקחו אותנו – את כל הנשים מצ'נסטוחוב שעדיין עמדו על רגליהן – למקום שנקרא כפר אנטנה ששימש כמחנה מעבר. נשארנו שם כל הלילה ובבוקר העבירו אותנו ב"מקלחות חיטוי". נתנו בגדים אחרים, אומנם קרועים אבל לאחר חיטוי. את הישנים מלאי הכינים לקחו מאיתנו. נשארנו לילה נוסף ולמחרת בבוקר, בהשכמה, הריצו אותנו ברגל אל תחנת הרכבת והעלו אותנו לקרונות להובלת בהמות שננעלו ונאטמו.

הצפיפות בקרונות האטומים היתה נוראה. ישבנו כשרגלינו מקופלות ומי שקמה לרגע למתוח את הרגליים כבר לא מצאה מקום לחזור ולשבת. ה"פריצות" שעליהן שכבנו בראוונסבריק כבר היו "מלון חמישה כוכבים" לעומת המצב בקרון.

נסענו ולא ידענו לאן פנינו מועדות. כלי פח גדול עמד בקרון לעשיית צרכים. כל אחת קיבלה חצי כיכר לחם ופחית מים וזה צריך היה להספיק למסע של שמונה ימים.

היה זה במארס 1945, אבל בקרון שררו חום אימים וסירחון נורא. נשים עשו את צרכיהן במקום ישיבתן, כי לא כדאי היה להידחק אל הכלי ולהסתכן באובדן מקום הישיבה. אני התעלפתי מספר פעמים מרעב ומצמא ובעיקר מחוסר חמצן לנשימה.

שמרו עלינו נאציות מהגסטאפו ומהאס־אס. פעם ביום, בשעה 10 בבוקר, היתה הרכבת נעצרת ואשת אס־אס היתה פותחת את הדלת ושואלת: "כמה מתים יש היום?" היינו יורדות מהקרון להפסקה של מחצית השעה כדי לנשום אוויר. היה עלינו להוציא את המתות ולהניח אותן בחוץ. לאחר מחצית השעה היינו חוזרות לקרון והדלת היתה נאטמת עלינו עד למחרת בבוקר. במהלך היום היתה הרכבת עוצרת עוד מספר פעמים, אך הדלת האטומה לא נפתחה אף פעם.

במסע מתו נשים רבות ולנשארות בחיים – אוי לבדיחה המזוויעה! –

היתה קצת רווחה... אפשר היה ליישר את הרגליים. במסע המוות הנורא ההוא מתה נערה בת גילי שכל הזמן ישבה צמוד אלי, כשהיא נשענת על רגלי. היא הצליחה להחזיק מעמד במשך שש שנים, מספטמבר 1939 עד מארס 1945. לא עמד לה כוחה לחכות עוד קצת. דמות פניה המתות כשגופה שכוב על רגלי לא יסור מעיני לעולם.

עברו שמונה ימים והגענו למקום שנקרא בורגאו, עיר קטנה ליד שטוטגארט. שם הכינו לנו מחנה. ה"פריצות" היו בנויות שם בקומותיים. אני ואחותי סלה שכבנו למעלה ואמי ואחותי הקטנה מניה למטה. במחנה החדש לא עשינו דבר. בבוקר חילקו כיכר לחם אחד לכל עשר נשים – עשר פרוסות, פרוסה לכל אחת. גם קפה שחור ומריר קיבלנו. הסתובבנו, שלדים מהלכים, בחצר, עד שעה אחת בצהריים, כאשר ניתן לנו ספל מרק – מעט מים חמים עם קולורבי. חיינו מ"ארוחה" ל"ארוחה", מבוקר לצהריים ומצהריים לבוקר. כך עד לסוף מארס 1945. מגפת דיזנטריה היכתה את המחנה. שוב היו מיתות מדי יום, אבל דבר כבר לא עניין אותנו. היינו חיים־מתים. מי שמת מת ומי שעדיין עמד על רגליו גם הוא היה חשוב כמת.

בסוף מארס העבירו אותנו שוב למקום אחר. שוב העלו אותנו על רכבת־משא. האמריקנים והאנגלים החלו להתקרב לאזור שטוטגארט והיה "הכרח" להרחיק אותנו מהם. נסענו מספר שעות והגענו לטירקהיים, עיירה ליד דאכאו. שם היה מחנה גדול של גברים, ואותנו שמו במחנה נשים נפרד שמבחינה מינהלית השתייך לדאכאו. נקראנו: "לאגר מספר 5 סניף דאכאו".

בא חודש אפריל 1945. משמועות ממחנה של גברים צרפתים שהיה סמוך למחנה שלנו נודע לנו שסיום המלחמה קרב והולך. היינו במחנה כשלושה שבועות וחצי. יום אחד בסוף אפריל 1945 החליטו אנשי האס־אס לקחת חלק מהנשים לטרנספורט. לאן – לא ידענו. ארבעתנו נכללנו בטרנספורט. הרכבת – שמונה קרונות מלאי נשים – נסעה בכיוון מינכן. לידנו עמדה רכבת של חיילי ורמאכט שהיו בדרכם מהחזית. האמריקנים הפציצו את התחנה, החיילים הגרמנים ברחו מהרכבת שלהם, אבל אנחנו היינו נעולות בתוך הקרונות. שמענו את רעמי ההפצצות של המטוסים האמריקניים וראינו דרך הצוהר של הקרון את חיילי הוורמאכט בורחים. הפצצות נפלו סביבנו והמטוסים המפציצים מעלינו. בכוחותינו המעטים התחלנו לדפוק על הדלת בפחיות הקפה שבידינו. היה תוהו־ובוהו

בתוך הקרונות, כל הנשים צרחו: "פיתחו את הדלת! פיתחו את הדלת!" הנה, הנה אימת המוות ריחפה מעלינו: הוא בא ודווקא מהאמריקנים!...

ההפצצות פסקו וכפריים מהסביבה באו ופתחו לנו את הקרון. קפצנו מהקרון ורצנו כאחוזי אמוק. ראינו על הפסים גם קרונות של גברים מדאכאו שנסעו לכיוון של הרכבת שלנו. ברחנו ליער. היינו קבוצה גדולה של גברים ונשים שהתחבאנו ביער.

הגרמנים ברחו ואנו נשארנו. שמענו רעמי הפצצות נוספות והחלטנו לא לצאת מהיער, להישאר ולחכות לאמריקנים. לא ידענו מה לעשות, אבל הבינונו שעלינו לחכות בסבלנות, בסופו של דבר האמריקנים יגיעו. הייתי חולה מאוד עם 40 מעלות חום. שכבתי על האדמה אחוזת צמרמורת. כל הלילה שמענו את רעמי התותחים והפגזים הנופלים. למחרת בבוקר הגיעו אלינו ג'יפים עם חיילים אמריקנים. ניצלנו. האמריקנים התקרבו אלינו. חייל שחור הרים אותי על ידיו ונשא אותי למכונית של הצלב האדום האמריקני. את כל החולים העבירו למנזר בכפר סנט־אוטיליין. היה זה מנזר שהגרמנים הפכו לבית־חולים של חיילים גרמנים פצועים.

אמי, אחיותי ואני הגענו למנזר חולות ותשושות. הנזירות טיפלו בנו במסירות רבה. ימים ולילות ישבו לצידנו. קיבלנו מהאמריקנים תרופות ומזון. בדיעבד נודע לנו שהמסע האחרון שלנו שנעצר בגלל הפצצות האמריקנים היה מסע אל המוות בחבל טירול. המלחמה הסתיימה. עשיתי את הבלתי ייאמן: נשארתי בחיים! שרדתי! שהיתי במנזר כמעט שלוש שנים עד להחלמה מלאה. בשנה הראשונה הייתי חולה מאוד. בשנה השנייה הרגשתי מעט טוב יותר ובתחילת 1947 התחלתי ללמוד במינכן בבית־ספר "אורט". בתחילת 1948 עברנו כולנו למינכן.

את אבא שלי לא ראיתי עוד. נפרדנו במהלך המלחמה ובתום המלחמה נודע לנו שהוא נרצח בידי גויים פולנים.

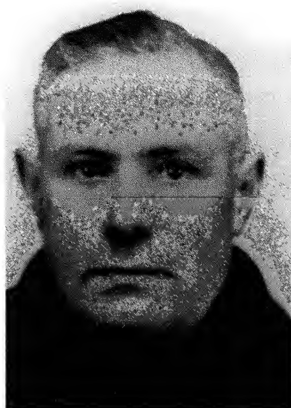
במינכן עבדתי בג'וינט ובסוף 1948 נרשמתי יחד עם חברים ל"הגנה". גייסו אותנו במחנה אימונים ליד מינכן ואחר־כך העבירו את כל הקבוצה המגויסת למארסיי בצרפת. במשך חמישה שבועות עסקנו באימונים צבאיים בפיקודם של מדריכים מישראל שהירצו וסיפרו על מדינת ישראל ולימדו אותנו להשתמש בנשק. בתום האימון עלינו במארסיי על אונייה שהביאה אותי לישראל בדצמבר

1948. אמי ואחיותי נשארו במינכן. הגעתי עם כל הקבוצה למעברה בבנימינה. נשארנו שם מספר ימים, לאחר חיטוי וחיסונים עברנו למחנה צריפין (סרפנד), שם הציבו אותנו ביחידות שונות של הצבא. אותי שלחו לגבעת רמב"ם. עבדתי שם בנשקייה ועשיתי שמירות.

שם גם הכרתי את בעלי לעתיד – צבר ישראלי ששרת באותו מקום. בדצמבר 1949, שנה לאחר שהגעתי לישראל נישאתי ונולדו לי שני ילדים. את עתידי וחיי קשרתי במדינת ישראל בה אני חיה עד עצם היום הזה.

הזוועה הסתיימה.

במחצית 1945 אומנם בא הקץ לסיוט שנמשך שש שנים, אבל רק אז התחלנו במלחמה שלנו שנמשכה שנים ארוכות – המלחמה של חיפוש הקרובים: הורים, דודים, דודות, בני־דוד – החיפוש המתמיד אחר ניצולים, אם בכלל הם קיימים. המציאות הנוראה טפחה על פנינו. פעם־אחר־פעם היינו מגלים, כי מהמשפחה הענקית שלנו לא נותרה כמעט נפש.

תמונה של אבי יצחק וורשאוור, נובמבר 1945, לאחר שחזר מבוכנוולד לסקרז'יסקו שם נרצח בידי פולנים

אבי יצחק ורשאוור ז"ל נרצח בתום המלחמה על־ידי פולנים כשחזר לפולין לבית שלנו. הוא שרד מכל זוועות המלחמה שנמשכו שש שנים ארוכות, וכשסוף סוף זו הסתיימה ביקש לראות מה נשאר מביתו ונרצח! אחותי לולה נפטרה במהלך המלחמה.

דודים ודודות, אחים ואחיות של הורי יצחק ורחל־רוזה ורשאוור, בני־דוד,

חברים, שכנים נרצחו כולם במחנות ההשמדה.
אלה המעטים ממשפחתנו הענפה שניצלו:

אמי רחל רוזה ורשאוור ז"ל, באה ממשפחה שהיו בה שבעה אחים ואחיות ונותרה יחידה, נפטרה בשנת 1993;

אחותי שרה שטרן תבל"א;

אחותי מרים מניה קנובלוך תבל"א;

אני – רינה (רניה) פוטש;

דודי – שולק ורשואר, אחיו של אבא – יבל"א;

בן־דודי אנשל וייצהנדלר יבל"א, בן אסתר ורשאוור־וייצהנדלר ומנדל וייצנהדלר;

בת דודי, רבקה ורשאוור תבל"א, בתם של זליג וטאובה ורשאוור.

בני משפחת אמי אליישביץ שנרצחו:

הורי אמי – אליישביץ איטה ודב (ברל'ה) – נרצחו במחנה ההשמדה בטרבלינקה;

האח הבכור אליישביץ פישל, אשתו רומה ובתם בת השנתיים ליושינקה – נרצחו בטרבלינקה;

האח אליישביץ פינק – נרצח במחנה ההשמדה בוכנוואלד; האח אליישביץ הילל ואשתו, בתם רות ותינוקם נרצחו בטרבלינקה; האח אליישביץ שייקה (סבק) היה בגיטו וארשה, אחד מגיבורי המרד שנפלו במהלכו;

האחות שרה פוזננסקי (אליישביץ) ובעלה יעקב נרצחו בטרבלינקה; האחות חנה ליטמן (אליישביץ) ובעלה משה ושלוש בנותיהם נרצחו בטרבלינקה.

ממשפחתו של אבי יצחק ורשאוור – משפחה ענפה שהיו בה שמונה אחים ואחיות – ניצל רק האח הצעיר שולק ורשואר. נרצחו על־ידי הנאצים: האם רייזלה ורשאוור נרצחה בטרבלינקה;

האח הבכור זליג ורשאוור נפטר במחנה העבודה סקארז'יסקו; אשתו טאובה, בתם גניה וארבעת בניהם נרצחו בטרבלינקה; האח השני, אבי יצחק ורשאוור נרצח בתום המלחמה על־ידי פולנים גויים;

האח יעקב ורשאוור, אשתו רגינה וילדיהם פסח בן 5 וינטושה בת 3 נרצחו בטרבלינקה;

האח יהודה ורשאוור, אשתו מלכה ושני ילדיהם נרצחו בטרבלינקה; האחות בשה (ורשאוור) וייצהנדלר ובעלה שייקה ושני ילדיהם נרצחו בטרבלינקה;

האחות אסתר (ורשאוור) וייצהנדלר ובעלה מנדל ושלושת בניהם יהושע, שמואל ומשה – נרצחו בטרבלינקה;

האחות פרידה ורשאוור נרצחה בטרבלינקה.

האח הצעיר שולק ורשאוור הוא **היחיד** שניצל.

רשימת נרצחים זו הינה של קרובים מדרגה ראשונה בלבד; נוספו עליהם קרובי משפחה רבים מדרגה שנייה ושלישית שנרצחו אף הם בידי הנאצים.

חנה (הלינקה) פורת לבית בריקס, עפולה

נולדתי ב־8 בינואר 1930 בעיירה אולקוש. המשפחה עברה לסקארז'יסקו, מקום בו עברה ילדותי. בקיץ 1939, בחופש הגדול, נסענו כל המשפחה לאולקוש אל סבא וסבתא ושם תפסה אותנו המלחמה. כבר לא יכולנו לחזור הביתה.

בסקארז'יסקו היה לאבי מפעל, בשותפות עם אחיו, אביו ועוד אחרים, על שפת הנהר. הם ייצרו כלי אמאיל.

בעת גירושי היהודים מהגיטו, שנערכו ב־1942, הייתי ילדה בת 12, ואמא לחשה באוזני שאגיד למי שישאל אותי, כי אני בת 15. כאשר הפרידו ביני ובין אמא, רציתי להצטרף לקבוצה שלה, אבל חייל גרמני ניגש אלי, היכה אותי מכות נאמנות ודחף אותי לשורה "שלי". הקבוצה שלי נשלחה לגולאג בסוסנוביץ, ושם רוכזנו 100 צעירות בחדר גדול. המקום היה מלוכלך, וכינים ופשפשים שרצו בכל.

ב־15 ביוני 1942 נשלחתי למחנה הריכוז מארקשטאט בגרמניה. נסענו ברכבת משא. כל החלונות והדלתות של הקרון היו אטומים ונעולים מבחוץ, ובפנים שררו צפיפות ומחנק ולא ניתנו לנו לא מזון ולא מים. במחנה מארקשטאט היו 3,000 גברים ו־120 נשים. הנשים גרו במבנה נפרד. בתחילה עבדתי בניקוי חדרי הגרמנים ואחרי זה בניקוי המגורים של מפקד המחנה וסגנו. מאוחר יותר עבדתי במטבח. היו שם שישה דודים גדולים ובהם בישלנו את האוכל לכל המחנה. אחרי תקופה מסוימת נשלחתי לעבוד מחוץ למחנה בחברת "קרופ את

גרינבילפינגר". היינו יוצאות לעבודה ב־4 לפנות בוקר וחוזרות למחנה ב־6 לפנות ערב. גם שם עבדתי במטבח שהכיל שלושה דוודים גדולים. בישלנו אוכל לגברים שעבדו בבניית האנגרים למטוסים.

בשנת 1944 העבירו אותי למחנה פטרסוואלדאו. היינו שם 1,000 נשים. גרנו בבניין של בית־חרושת ישן שחלונותיו היו מנופצים. הקור היה איום, חודר לעצמות ומציק. גרנו 100 נשים בחדר. ישנו על דרגשי־עץ מגושמים ולא מהוקצעים, בשלוש קומות. שם קיבלנו מספרים אישיים. המספר שלי היה 28505.

עבדנו במפעל לייצור שעוני פצצות לצבא הגרמני. הייתי אחראית להפעלת שלוש מכונות. היינו צריכות למלא מיכסה יומית. היו ימים שבהם היינו עייפות מאוד ולא הצלחנו למלא את המיכסה. במחנה הופקדו עלינו שומרות שמררו את חיינו. בגלל דברים של מה בכך העמידו אותנו במסדרי לילה במשך שעות ארוכות, בקור, בגשם ובשלג; ולמחרת בחוסר שינה יצאנו לעבודה שבה אסור היה להחסיר מהמיכסה. לשירותים הורשינו ללכת פעמיים ביום, לפני הצהריים ואחרי־הצהריים. היה לנו כרטיס מיוחד, וכל יציאה לשרותים נוקבה במנקב.

בימי ראשון הוסיפו לאוכל קצת שומן או מרגרינה שגרמו לשלשולים. גם בגלל הקור נזקקנו לשרותים יותר מפעמיים, אבל התחנונים לא עזרו. גם באותן פעמיים ליוו אותנו שומרות וזירזו שלא נבזבז זמן בשרותים.

ב־8 במאי 1945 שוחררנו על־ידי הרוסים. הגרמנים, לפני שברחו, שמו חומר־נפץ מתחת לבנין שבו היינו כלואות. למזלנו המנגנון לא פעל וכך ניצלנו.

* * *

הריני מנסה לצרף יחד את התלאות והעינונים שעברו עלי בשנות המלחמה:

בגיטו נכחתי בתליית שלושה גברים שהבריחו אוכל פנימה. האירוע הטראומטי הזה השאיר בנפשי צלקת לכל החיים.

במחנה מארקשטאט חליתי בדלקת־ריאות קשה. ואין די בכך – נפלתי על גדר של תיל דוקרנו והרגל "נקרעה" ובאין טיפול מתאים אוכּלה עד העצם בחמישה מקומות והתפתחה פלגמונה שגרמה ייסורי תופת. למזלי הרע, כאשר מזגתי קפה לכדים גדולים ומרוב עייפות התנמנמתי, נשפך הקפה הרותח על הרגל, ולא זו בלבד שהכאבים היו איומים, אלא גם בשום טיפול לא זכיתי. מחוסר ויטמינים

התפתחה בחניכי דלקת והמוגלה נטפה מהפה. מחמת חולשתי לא יכולתי לשאת לחם שהגיע למחסנים. ספגתי מכות רצח גם באזור הכליות, ולאחר שהגעתי לארץ התברר שלקיתי בהידרונפרוזיס ונאלצו לכרות לי כליה. כאשר ברחו שניים מהמחנה ונתפסו, אילצו אותנו לראות כיצד הם נקשרו לשני עמודים והוגש להם אוכל שכמובן לא נגעו בו, כי כלבים משוסים נשכו אותם וקרעו את בשרם. שלוש פעמים ביום היינו צריכים לעבור שם ולראות בסבלם עד שנפחו את נשמתם.

* * *

אחרי המלחמה חיפשתי את הורי במקומות שונים בפולין ולבסוף נודע לי שאמא ניספתה באושוויץ ואבא בטרבלינקה. בדרך חיפושי נקלעתי גם לסקארז'יסקו ושם נעצרתי על־ידי הנ.ק.ו.ד. הסובייטי. אחרי התלאות שעברו עלי אצל הנאצים חסר לי רק המאסר הזה... הצלחתי לברוח. מפולין גנבתי את הגבול לצ'כוסלובקיה ומשם בדרכי לגרמניה נעצרתי ברכבת. חשבו שאני גרמנייה המתחזה כיהודייה והיה עלי לעבור חקירה. בגרמניה סודרתי בבית־יתומים באינדרסדורף ומשם העלו אותי לארץ בעליית הנוער באונייה מפולין.

כאן בנמל חיפה עצרו אותנו הבריטים והועברנו למחנה עתלית שבו שהיתי שבועיים. היתה לי הרגשה ששוב אני כלואה במחנה. משם נשלחתי לבית־הספר החקלאי נהלל שבו שהייתי מ־25 באפריל 1946 עד תחילת 1948. כחברה ב"הגנה" גויסתי אחר־כך לצה"ל ושם היכרתי את בעלי. לאחר החתונה, ב־17 באוגוסט 1948, עברנו לגור בעפולה אצל הורי־בעלי. את שני בני ילדתי בסיכון גבוה, כיוון שנותרתי עם כליה אחת כתוצאה מהמכות שספגתי במחנה הנאצים. עד היום אנו גרים בעפולה ויש לנו חמישה נכדים.

מוריץ (מנחם) פרל, רמת השרון

נולדתי ב־19 בינואר 1919 בעיירה סקארז'יסקו להורי שבתאי ורייזל פרל כבן הזקונים וכאחיהם הקטן של אליעזר, יצחק ובלומה. משפחתי היתה דור שלישי בעיירה שבה גרו גם דודי מרדכי דוד פרל ודודתי שרה גיטל פרל (ביטר).

למשפחתי היה עסק סיטונאי לממכר קמח ואורז וכן תחנת קמח. אורח החיים במשפחה היה דתי־מסורתי. אחי ואני קיבלנו את חינוכנו ב"חדר" ואני כבן זקונים המשכתי ללמוד בישיבה מגיל 11 עד 16. אמי היתה כמקובל עקרת־בית. אבי נודע באותה עת כשליח־ציבור וכבעל תפילה בבית־הכנסת ובמיוחד בתקופת החגים. החיים התנהלו במשפחתנו באותה תקופה באורח נורמלי של משפחה דתית שומרת־מצוות כפי שהיו רוב היהודים בקהילות ובעיירות פולין.

זכורים לי מאותה תקופה סעודת השבת המסורתית, האורח הנזקק שהוזמן לארוחה – ארוחתו העיקרית היחידה במהלך השבוע. עוד זכור לי חג הפסח וההכנות הכבדות מנשוא לקראתו שהיו מוטלות על כתפיה של אמי, ביעור החמץ והסדר המסורתי שהתנהל כהלכתו. וכן לא נשכחו החגים כאשר המתפללים היו מוזמנים לבוא מבית־הכנסת לקידוש בביתנו. אחד מרגעי הזכרונות המיוחדים שלי היתה חתונת אחותי, שלמרות היותה חתונה דתית הוזמנו אליה גויים שלמדו איתה בתיכון, הוזמנו כפי המסורת עניי העיירה והסביבה שלהם הוקצה שולחן מיוחד. אבי כינס את כל המתרימים לצדקה למיניהם ותרם סכום נכבד בשביל כל האורחים שהשתתפו בחתונה.

כל רגעי הילדות וההתבגרות נקטעו ב־1939, עם פרוץ מלחמת העולם השנייה.

שש שנות המלחמה עברו עלי בעיקר במחנות עבודה ובמחנות ריכוז גרמניים. בשנים 1939–1942 הועבדתי בפרך בתחנת הרכבת המרכזית של סקארז׳יסקו. בשנים 1942–1944 הייתי במחנה האסאג סקארז׳יסקו בבית־החרושת לנשק; בשנים 1944–1945 – במחנה הריכוז בוכנוואלד; ב־1945 הייתי כלוא במחנה שליבן והועסקתי בבית־חרושת לנשק; באותה שנה הועברתי למחנה הריכוז טרזיינשטאט.

בהאסאג מתו אנשים רבים ממחלות, בעיקר ממחלת הטיפוס. אחרים נרצחו על־ידי הגרמנים בסלקציות, ״בהתאם למצב הגופני״, כלומר התשושים דינם היה מוות.

מהאסאג לבוכנוואלד הובילו אותנו בקרונות־משא כמו בהמות בצפיפות איומה ללא מים ואוכל. בבוכנוואלד היה פחד תמידי מפני מוות מגזים. נלקחו מאתנו כל הבגדים וה״רכוש״ שבידינו ונתנו לנו בגדים של אסירים (הפיז׳מות המפוספסות) והטביעו בנו מספרים. לקחו אותנו לעבודה מפרכת במחצבות כאשר לרגלנו נעלי־עץ. העבודה היתה קשה והאוכל דל. גם שם היתה סלקציה. חלק נשלח לאושוויץ להשמדה וחלק למחנות עבודה אחרים.

בשליבן עבדנו בבית־החרושת לפצצות. העבודה היתה קשה מאוד. היה חורף והלבוש שהבאנו איתנו מבוכנוואלד היה דק וקרוע. במחנה היו מכות ועינויים וכתוצאה מהתפוצצות תחמושת נהרגו ונשרפו למעלה ממאה כלואים יהודים.

בטרזיינשטאט עברנו שוב את הפחד ממקלחת הגזים. אבל עיקר הבעיה היה הרעב המצטבר. ב־8 במאי 1945 בלילה לפני השחרור עוד הספיקו אנשי הגסטאפו לזרוק רימונים למחנה. למחרת שוחררנו על־ידי הרוסים. לאחר המלחמה נסעתי לפולין לחפש את שרידי משפחתי. נודע לי, כי חוץ משני אחי איגנץ (יצחק) ואליעזר כל שאר בני משפחתי – אבי, אמי, אחותי, ילדיה וגיסי – הושמדו במחנה טרבלינקה.

גם לאחר המלחמה התנכלו הפולנים ליהודים.

מפולין עברתי לגרמניה המערבית ומשם לאחר תקופה קצרה עליתי ארצה באונייה ״קדמה״.

מכל משפחתנו הענפה נשארנו שלושה: שני אחי אליעזר ויצחק, ואנוכי. הצלחנו לאחר התלאות המרובות, כל אחד בדרכו, להקים משפחות ולבנות דור

המשך במדינת ישראל. אחי נפטרו ב־1994 וב־1995. נשארתי יחיד והגורל הטיל עלי לספר את סיפור משפחתי לצאצאינו, להקים זכר לדורות הבאים.

אחותו של מנחם פרל בלומה ובעלה הלל גולדברג

משה צוקר

משה נולד בשנת 1916 בסקארז'יסקו, בה רכש את השכלתו ואף החל מפרנס את עצמו. עם פלישת הנאצים לפולין התגייס לצבא הפולני, שירת בו כרב־טוראי והשתתף במלחמה נגד הנאצים.

עם כיבושה של פולין נמלט לרוסיה, שם נאסר והועמד לדין באשמת ריגול. לאחר שחרורו עבד בקולחוזים שונים.

לאחר מיגור גרמניה חזר לפולין בתקווה למצוא את יקיריו בחיים אך לא רק שלא מצא זכר ממשפחתו אלא שלרוע מזלו נקלע לקיילץ בשעת הפוגרום הידוע ונפצע קשה. לאחר שהחלים יצא לגרמניה ושם האיר לו המזל פנים: הוא מצא את אחיו ואחותו. אולם, לא אותם בלבד מצא, אלא גם מטרה וייעוד. הוא ויתר על אשרת כניסה לאמריקה והצטרף לשורות הארגון הצבאי הלאומי כדי להמשיך במלחמת העם. בגולדקופ – בסיס האימונים של אצ"ל בגרמניה – עשה לילות כימים כמדריך. יחד עם חניכיו עלה על סיפון "אלטלנה".

שתים עשרה שנה לא ראיתיו ולפתע נודע לי כי משה הגיע לארץ. לא אשכח את חופשתו הראשונה, את ארבעת הימים הראשונים בארץ אצל משפחתו. מי תאר לעצמו שאלה יהיו גם הימים האחרונים. ערבים ארוכים ישבנו ושמענו את סיפורי נדודיו. דמעות רבות הזלתי והוא אמר לי: "למה את בוכה? היודעת את מה פירוש שישה מיליון יהודים שהושמדו? אולם, כזאת לא יקרה עוד." והוא המשיך: "את צריכה להיות מאושרת שהנך במולדת. כמה יפה ארצנו. קטנה אך חופשייה, יכולה את להתנועע כבת חורין."

הוא חזר אל תפקידו כסגן מפקד מחלקה בגדוד 23 של חטיבת "כרמל", מלא תקוות כי חופשתו השנייה תהיה ארוכה יותר. הוא האמין שהעניינים יסתדרו

בכי טוב ובמהרה.

כרעם ביום בהיר נתקבלה הידיעה כי נפל. לא ייתכן! משה השחרחר והבריא המחייך תמיד כבר איננו. אכן, זוהי האמת המרה, תמיד יעמוד הוא לפני עיני ובפיו שירו "ארצנו הקטנטונת".

היה זה כאשר נמצא עם אנשי יחידתו בסדרת אימונים בחולתה. הוא עלה על מוקש בחורשה בדרך מטולה־כפר־גלעדי ונהרג במקום. ביום י"ח באב תש"ח (23.8.48) הובא למנוחות בראש־פינה.

ינעמו לך רגבי עפרך, עפר מולדתנו שלמענה נלחמת וגם נפלת.

(נרשם על־ידי בתיה)

משה צוקר ז"ל שמחה בריקס ז"ל און אליהו פשיטיצקי יבלח"א

גולדה קומפיאנסקי (בריקס), נתניה, וירחמיאל ברקאי (בריקס)

גרנו בשידלוביץ בבית יהודי חם. היינו משפחה מלוכדת ומאושרת. אבי לייבל בריקס היה בנו השני של סבי אליהו וסבתי בלה. אמי היתה הבת הבכורה של הרשל ורחל (פלדמן) וולפוביץ. היינו ארבעה ילדים: ירחמיאל שעזר בפרנסה ועבד בעסק המשפחתי בייצור גרביים, סוודרים ובגדי־ים; אברהם־יצחק שלמד בישיבה בלובלין; אני גולדה'לה (כפי שקראו לי); ואחי השלישי, נתן, הצעיר ממני, שהיה קרוב לבר־מצווה כשנלקח יחד עם ההורים לטרבלינקה ב־29 בספטמבר 1942. ירחמיאל ואני יצאנו יחד מהבית שלוש שעות לפני האקציה הראשונה בגיטו שידלוביץ וכך ניצלנו מטרבלינקה. רכב נאצי שהגיע בסופה של האקציה אסף מספר אנשים שהובלו למחנה וולאנייב ושנינו נתפסנו והועלינו עליו.

מהרגע הראשון חשבנו ירחמיאל ואני על בריחה בכוונה להגיע ליתר בני המשפחה בגיטו סקארז'יסקו שעדיין היה קיים. אמרנו זה לזו שלא ניפרד ואם נגזר עלינו למות – נמות יחד. ביום השלישי להיותנו בוולאנייב, כשנגמר יום העבודה, חמקנו מהשורה החוזרת מהעבודה למחנה ופנינו לעבר תחנת הרכבת. איש פולני עזר לנו לקנות כרטיסי נסיעה. אותו איש גם נענה לבקשתנו ונסע לשידלוביץ להיוודע על גורל הורינו. ידענו כי אבי הכין

מעוד מועד מחבוא. התברר ששכנה הסגירה אותם לגרמנים ולפי הסברה, בעבור כיכר־לחם או קילוגרם סוכר.

מרגע עלותנו לרכבת נדבקו אלינו שני בחורים פולנים שדרשו מאיתנו כסף באיום של הלשנה כ"מנהג" אותם זמנים. נענינו לדרישתם ופלא היה שהסתלקו וכך הגענו בשלום לסקארז'יסקו.

חדרנו לגיטו בלילה. את הדלת פתחה לנו הסבתא, והמשפט הראשון שלה היה: "איפה ההורים שלכם?" לא היתה בפינו תשובה. הרי את זאת גם אנו רצינו לדעת.

למחרת בבוקר יצאנו לרחוב. בני משפחה ומכרים הקיפו אותנו במבטים של רחמנות. זו היתה לי פעם ראשונה שהרגשה של אין־אונים והזדקקות לרחמי הזולת אפפה אותי.

חלפו יומיים ונתפסנו. הובלנו למחנה ששכן 3 ק"מ מהעיר. היה זה בית־חרושת לתחמושת האסאג (Hasag). שם חיינו יחד אחי ואני במשך שנתיים וחצי, והועבדנו – בייחוד אני – בעבודה קשה. אחי ירחמיאל ספג מכות אין־ספור פעמים. הרעב והמחלות פקדו אותנו בקביעות. הנחמה היחידה, ועימה גם הקלת־מה, היתה בעובדה שהיינו יחד. אחרי חיסול הגיטו בסקארז'יסקו הצטרפו אלינו גם הדוד נתן והדודנית אסתושה כלופסקה. עד אוגוסט 1944, כאשר הועברנו לצ'נסטוחוב, היינו ארבעתנו יחד בכל גלגולינו. אז הפרידו בינינו ובין אחי.

את התמונה הזאת של הניתוק בינינו – כאשר נתתי לאחי בקבוק מים ואת פרוסת־הלחם האחרונה שלי – אינני שוכחת עד היום הזה. מאותו רגע לא היה איכפת לי לאיזו עבודה ישלחו אותי או על איזה מצע אניח את ראשי. בשום פנים לא יכולתי להשלים עם הקרע הזה בין אחי וביני, והמחשבה להגיע לגרמניה ולחפש אותו לא נתנה לי מרגוע. אחי הובא למוזלוביץ לא רחוק מלייפציג. הטרנספורט שלי הוסע לבוכנוואלד שם הורידו את הגברים, ואותנו הנשים, הסיעו הלאה לברגן־בלזן. התנאים שם היו אל־אנושיים. היה זה בינואר 1945. הכניסו אותנו לצריף גדול בו שני אולמות, שבכל אחד מהם שוכנו 500 נשים. שכבנו על הריצפה כמו דגים ארוזים בלי אפשרות להתהפך. הרעב היה מוחלט, כמעט ללא מזון וללא מים. לא היתה אפשרות להתרחץ. עשינו כל שיכולנו כדי לשמור על הניקיון. היינו מתגנבות לצריפים אחרים לחטוף טיפת מים לרחיצה.

אחרי שהייה של חודש בברגן־בלזן בחרו הגרמנים קבוצה של נשים לעבודה

בבית־החרושת למטוסים באוגסבורג. אני לא הייתי ברשימה, אבל ליד שער־הכניסה התחלפתי עם בחורה אחרת במספרינו ויצאתי בשמחה מברגן־בלזן.

כשהיינו בדרך הפציצו האמריקנים את פסי הרכבת מלפנינו ומאחורינו, וכך נתקענו במקום בלי אפשרות לזוז שבוע ימים - שבוע בלי אוכל ובלי מים. היתה שם שלולית מים מכוסה בירוקת ואנחנו, מוכי־צמא הסתערנו עליה. הגרמנים באכזריותם חסמו לנו את הדרך ומי יודע - אולי שלא במתכוון הצילו אותנו ממוות בטוח. היתה שם איתנו קבוצת גברים שלא החזיקה מעמד. הם נפלו ומתו כמו זבובים. בינתיים נודע לנו כי בית־החרושת שאליו נסענו הופצץ, ולא היה עוד טעם להמשך נסיעתנו. הם לא ידעו היכן להורידנו. לבסוף הגענו למחנה בורגאו (Burgau). המגורים שם אולי היו יותר טובים - קצת יותר נקי - אבל אוכל כמעט שלא קיבלנו.

אחרי מספר שבועות העבירו אותנו למחנה בקירבת טירקהיים שהיה שלוחה של דאכאו. הרעב הוסיף לשלוט בנו בלי מצרים. לי הוא הציק בעיקר בלילות והייתי נתקפת כאבי־בטן.

היה סוף אפריל. האמריקנים התקרבו. קוו־החזית היה לא רחוק מאיתנו, אבל הגרמנים לא הירפו מאיתנו ודאגו להארכת סבלנו. הם הצעידו אותנו בצעדת־מוות מערבה כמעט מאה קילומטרים. בלילות ראינו את ההבזקים ואת הלהבות של הערים המופצצות. כשהיינו 6 קילומטרים לפני דאכאו אלאק נעצרה הצעדה. עוד הספקנו לחוש על בשרנו פה ושם את פרפורי הכוח האוזל של הגרמנים. אני למשל ספגתי בעיטה בראשי.

עברו עוד ימים אחדים ויום השחרור הנכסף בא. הצבא האמריקני הופיע למזלי האישי בעוד מועד. בימים האחרונים נעתי ממקום למקום עם חום גבוה ולא היו לי עוד ציפיות להישרד. והנה כמו לפתע נחתה עלינו העזרה הראשונה המבוקשת: הזריקות והכדורים של החובשים האמריקנים. השתחררנו ב־8 במאי 1945. אחרי חודש ימים העבירו אותנו האמריקנים לפלדאפינג שליד מינכן. ברגע שהתחזקתי התחלתי להתעניין בגורלו של אחי ירחמיאל. נודע לי שהיה בשליבן. קומוניסטים גרמנים אירגנו שם תקלה בייצור התחמושת, ובפיצוץ נהרגו ונפצעו יהודים רבים. השבח לאל, אחי נשאר בחיים.

נודע לי גם שדודי, אחיו של אבי, משה בריקס נפטר זמן קצר לפני השחרור. כמעט חצי שנה אחרי השחרור יצר אחי ירחמיאל קשר איתנו. הוא מצא את

שמי ברשימה של ניצולים ובא לגרמניה לחפש אותי. הוא גם הביא את הבשורה המרה שאף אחד ממשפחתנו לא נשאר בחיים.

הפגישה היתה מרגשת מאוד ולא הפסקנו בסיפורינו במשך ימים אחדים. אחי רצה להגשים את חלום נעוריו ולעלות ארצה. הוא הגיע לקיבוץ "נילי" ששכן במשקו של יוליוס שטרייכר הידוע לשימצה בפלייקרסהוף, לא רחוק מנירנברג.

אני כבר הייתי נשואה ובעזרת אחי נכללנו ברשימת המעפילים ב"אקסודוס". בספינת הטיולים הבלה מזוקן הוכנסו תיקונים ושיפורים בשביל 4,500 נפשות. הפלגנו מהאמבורג ביולי 1947. עוד בהתחלה גילו אותנו האנגלים, וכשהתקרבנו לחוף ארץ־ישראל פתחו האנגלים בקרב נגדנו: בירי רובים, בנגיחות של משחתות ובגז מדמיע, ואנחנו ענינו בקופסאות שימורים...

אחרי "נצחונם" העלו אותנו האנגלים על ספינות שלהם. במשך שלושה חודשי מאבק, שלנו ושל דעת־הקהל העולמית, היינו על הים עד ששוב הורידו אותנו על אדמת גרמניה. עברו עוד שמונה חודשים ואנחנו עלינו פעם שנייה לארץ. הגענו בדיוק ביום הכרזת המדינה ב־15 במאי 1948. אחרי חודשיים ילדתי את בני הבכור.

ירחמיאל אחי יצא בדרכי ה"בריחה" וגנב גבולות עד שהגיע לאיטליה ובספינת מעפילים קטנה חתר אל חוף חיפה. האנגלים היגלו את באי הספינה לקפריסין. הוא נקלט ונתקבל כחבר בקבוצת משמר־השרון, שם חיכתה לו חברתו אסתר. הם נישאו בקיבוצם והקימו משפחה ענפה ומאושרת.

ירחמיאל ברקאי (בריקס) נפטר באוקטובר 1995. הוא היה אח נפלא, אב נהדר וסבא אוהב. לי הוא היה הכול: קיר מגן על חיי והתגלמות של רוך וחום כאיש משפחה. מזלנו הוא שהיינו יחד בתקופה כל כך קשה.

הרש לייב קריס, פאריס

הרשל קריס ואחיו

נולדתי וגדלתי בסקארז'יסקו קאמיינה.

אם יש משהו מיוחד שנחרת בזכרוני מימי נעורי בעיירה הרי זו העובדה, שכל היהודים במקום ראו את עצמם כמשפחה אחת וכאילו היינו כולנו אחים ואחיות. על משפחתי יכול אני לספר כי היינו שש נפשות. כל האחרים נרצחו והושמדו על־ידי הגרמנים בעזרתם של פולנים.

לא ארבה בדברים על סיפור חיי מאז יום שמחת־תורה של 1942 – יום החג והשמחה שהיה לחָגָא ולאסון לכל קהילת היהודים בסקארז'יסקו שבניה גורשו למחנות המוות ורק המעטים ניצלו. סיפורי דומה לסיפוריהם של אחרים שנתגלגלו ממחנה למחנה, עונו והורעבו וניצלו במקרה והדברים ידועים.

גורלי טילטל אותי למחנה שליבן, לבוכנוואלד ולבסוף לטרזין שבצ'כיה וב־8 במאי 1945 בא היום המקווה: הנאצים הובסו ונכנעו והמלחמה הגיעה לקיצה. היתה לי אז רק משאלה אחת – לשוב אל עיר הולדתי. קיוויתי שאמצא מישהו

במקום, קרוב או מכר. ואכן פגשתי שם יהודים שחזרו כמוני והקדימו אותי בימים אחדים. הם מצאו להם מקום להניח את הראש בביתו הנטוש של איצ'ה ורשאוור. הוצע גם לי למצוא פינה על הריצפה באותו מקום צפוף. לא רציתי בזה ויצאתי אל הלילה בחיפוש אחרי משהו יותר טוב ולא הצלחתי. כל הלילה ניטלטלתי ברחובות החרבים וגם בתחנת הרכבת. רק בבוקר נודע לי כי שיחק לי המזל: לאחר שנחלצתי מציפורני הנאצים עלול הייתי למצוא את מותי בנסיבות החדשות. כנופייה של פולנים פרצה באותו לילה לבית שהוצע לי לישון בו ורצחה את כל היהודים שהיו בו... היה לי ברור שאין לשחק עם הגורל ויחד עם אֶחַי משה ופישל ברחנו מסקארז'יסקו והגענו ללודז'.

לכל אחד מאיתנו, ניצולי השואה, יש זכרונות העשויים למלא מאות עמודים, אך לא לכל אחד יש כוחות־נפש לספר. אעלה רק את שמותיהם של שני הקורבנות הראשונים של עירנו סקארז'יסקו. הראשון בהם היה דוד באך. הוא נורה על שום שלקח לעצמו גושיש פחם מהראמפה בתחנת הרכבת שלשם הובא לעבודת

קומץ מיוצאי סקארז'יסקו הקימו בעיר אבן־זיכרון על דעת עצמם, באישורה של העיריה המקומית, לזכר יהודי העיירה. טקס גילוי המצבה התקיים בהשתתפות נציגים רשמיים פולנים ומספר ניצולים מהארץ והתפוצות. בביקור של יוצאי העיירה לאחר זמן, התגלה יחס האוכלוסייה המקומית לאותה אבן זיכרון. השלטונות המקומיים דאגו לתקן את המצבה ולמחוק את החרפה.

כפייה. הקורבן השני היה אפרים, חתנו של אפרים ספירשטיין. הם ירו בו בלי לומר על מה ומדוע.

דיוקנאותיהם של שני הקורבנות הראשונים לא משים מנגד עיני. הם מקפלים בסמליותם את השואה כולה – את ששת המיליונים שנטבחו ללא סיבה והם לא פוסקים מלזעוק לנקמה. הרשעות והרצחנות של הנאצים הגרמנים צריכה להיזכר מדור לדור לדראון־עולם.

עוד באותם ימים ראשונים אחרי המלחמה נדרתי נדר שאם אשאר בחיים ותהיה לי גם היכולת אעשה הכול כדי להקים מצבה לזכרם של יהודי סקארז׳יסקו הניספים. ואכן הנדר קוים והמצבה נטועה במקומה ונשמרת בסקארז׳יסקו וגם בית־הקברות היהודי נשמר. כמובן – לא בחינם. באוגוסט 1995 ביקרתי שם ואמרתי קדיש לעילוי נשמותיהם של יהודי סקארז׳יסקו הנרצחים. נכחו ראש העיר וגם פולנים אחרים שהבטיחו לי כי המצבה תישמר ותיכלל בשורת האתרים ההיסטוריים המטופחים והנשמרים על־ידי מוסדות העירייה.

סבינה רוזנהולץ לבית גרוסמן, חולון

כשפרצה מלחמת העולם השניה הייתי בת שלוש־עשרה. עדיין לא הבנתי לגמרי את הקורה סביבי. הייתי נערה שקטה ומיושבת־בדעתה אך גורל משפחתי לא נתן לי מנוח. אבי גויס לצבא הפולני במלחמה נגד הפולשים הנאצים ובבית היינו שבעה ילדים קטנים שביניהם הייתי אני השנייה. מסקארז'יסקו ברחנו, אמא וששה מילדיה (הבת הבכורה נתקעה אצל דודתנו בעיר אחרת) והגענו לשידלוביץ. מצאנו מחסה בבית־הכנסת. הסבל היה רב. קשה לתאר את הפצצות "הנופלות על הראש" ואת הפחדים שתקפו אותנו.

נשארנו ללא מים ומזון. היו איתנו בבית־הכנסת עוד משפחות פליטות והמחשבה שאנחנו לא יחידים חיזקה את רוחנו, אבל לא את גופנו. אני ואחי הקטן ממני במספר שנים הלכנו לחפש אוכל למשפחה כדי לא למות ברעב. מה שמצאנו לא הספיק למחייתנו.

בבית־הכנסת היינו מספר שבועות עד שהרוחות נרגעו באותו שלב של הכיבוש, וחזרנו ברגל אל ביתנו בסקארז'יסקו. בינתיים נפוצה השמועה כי ירכזו את כל היהודים בגיטו שיוקף בגדרות גבוהות. ואכן כך היה. בפקודת הגרמנים עברו כל היהודים לאזור קטן של מספר רחובות שנותק מסביבתו. נוצר עולם סגור ומוזר – אין יוצא ואין בא. המצב הכלכלי היה בכי רע. המזון היה גרוע וגם אותו השגנו בקושי. המנות שחולקו לנו הביאו אותנו אל סף הרעב והיו אומנם מקרי מוות כתוצאה מתת־תזונה. למזלנו הרב חזרה אחותנו הגדולה מהדודה לאחר

מסע הרפתקאות והביאה איתה קצת מצרכים שעזרו לקיים את הנפש זמן־מה.

החלטנו לברוח מהגיטו בכל מחיר ולהגיע, לפי עצת אחותי הגדולה, אל הדודה בלה שבעיירה צמלוב. בשבת בבוקר לפני עלות השחר יצאנו לדרכנו בזהירות רבה והסתרנו את ה"מגן־דוד" שעל השרוולים. הדרך היתה קשה וארוכה, 80 קילומטרים, ולאחר יום ארוך ומייגע הגענו למחוז־חפצנו. אבל גם שם הרדיפה אחרי האוכל היתה העיסוק היחיד והעיקרי. עסקנו בסחר־חליפין. החלפנו מצרכים שונים – סבון כביסה בתפוחי־אדמה, שמן באורז וחלב, מלח בכל מזון מבוקש אחר. לא עברו ימים רבים והחלטנו לשוב לעירנו סקארז'יסקו ולהיכנס לגיטו. כל הזמן, מאז ראשית המלחמה, חסר לנו אדם יקר אחד והוא אבינו. כל הזמן הטרידה אותנו השאלה איפה הוא: האם הוא עדיין בין החיים או שמא חלילה נפל בקרבות? אחרי זמן־מה שמענו מפי שכן פולני ששרת בגדודו של אבי כי אבא נפצע קשה בשתי ידיו ואושפז בבית־חולים. ממקור אחר נתבשרנו כי אבי בדרכו הביתה.ואכן כך היה. אבינו היקר הגיע בריא ושלם.

ההתרגשות היתה רבה ולא היה גבול לאושר. אבל לא לאורך ימים. אבי נלקח לעיר אחרת לעבודת פרך. שוב לא ידענו את מצבו והגורל המצפה לו. שוב נשארנו בלי ראש משפחתנו.

הגרמנים פקדו שאחד מכל משפחה, מגיל 14 ומעלה, יתייצב לעבודה בבית־החרושת לנשק שהיה מרוחק מסקארז'יסקו 3 ק"מ. כל יום בשעה 7 בבוקר הייתי חייבת להתייצב במקום הריכוז של היודנראט. שם קיבלתי 1/4 ק"ג לחם למשך כל יום העבודה שנמשך 12 שעות. האוקראינים כבר חיכו לנו בשעה 7 בבוקר כדי להובילנו למקום העבודה. ביום שישי אחד לפני כניסת השבת שמענו כמה דפיקות קלות על הדלת ואבא הופיע. היה זה כמו חלמנו חלום. אי־אפשר לתאר במלים את השמחה ששררה בביתנו.

למחרת ליווה אותי אבי ליודנראט ושם פרסנו מרבע ק"ג הלחם, המנה שלי, פרוסה אחת לעצמי לכל היום ואת השאר מסרתי לאבי בשביל שאר בני המשפחה. וכך היה כל יום.

במשך חצי שנה היינו מובלים לעבודה בבית־החרושת בלי להחסיר יום עד שיצאה גזרה חדשה. אסרו עלינו לחזור לביתנו לאחר גמר העבודה. נהפכנו לשוכני מחנה כמו שבויים. על שער הכניסה למחנה היתה הכתובת הידועה לשימצה: "העבודה משחררת." ההרעה בתנאי חיינו התרחשה בן־לילה. עבדנו

בלחץ של איומים ופחדים ואוי לה למי שפיגרה ולא מילאה את המיכסה.

בגילנו הצעיר – היינו בנות 14–16 – ובתשישות הפיסית של כולנו לא היתה אפילו נערה אחת שעמדה בתביעותיהם.

מכותיהם של האוקראינים שהשגיחו עלינו היו ניתכות על שולחן של ביליארד בחדר שהועד לכך. היו אלה חבטות עזות באלת־גומי, כל "מנה" 25 צליפות ללא־רחמים.

עבודתי היתה בישיבה ליד מכונה ענקית ואחרי ההלקאה הקשה היו בישבן שטפי־דם ולא הייתי מסוגלת לשבת על כיסא העבודה. לא היתה שום אפשרות להתחמק ולהישאר בצריף ללא תעסוקה. לא היתה ברירה אלא לחזור אל המושב שליד המכונה. הבקרה היתה מדוקדקת. על צווארה של כל אחת מאיתנו נתלתה דיסקית עם מספר. מספרי היה 29512. דיסקית זהה היתה תלויה על מסמר שבארון ובהשוואה ביניהן בדקו את הנוכחות. כך עבדתי מוכה וכואבת עם פרצי־בכי ודיכאון.

עבדתי ב"וורק B" במחלקה לייצור קליעים לכדורי רובים ואקדחים. הייתי במגע־יד עם לכה ואצטון. הריחות היו חריפים עד־כדי מחנק. היו שהתעלפו בעבודה וגם מקרי מוות לא חסרו. עבודת הפרך היתה לה תוספת בלתי־נמנעת של מכות והתעללויות "בלי סיבה ובלי חשבון". בדרך מהעבודה לצריף, שהיתה ארוכה למדי, הכריחו אותנו לשיר. שרנו באין־ברירה כמו שפוטים אף כי לבנו השבור וגופנו התשוש היו רחוקים משירה. נחמתנו היתה שהיו אלה שירים בשפה שלנו, ביידיש. שתינו את גורלנו המר. שרנו גם שירים שחיברנו בעצמנו ובהם שאלנו את השוכן במרומים על־שום מה נגזר עלינו לצעוד על הכביש בעוד שהגויים מטיילים להם על המדרכות.

בעיה מיוחדת היוותה ההליכה לשרותים. במקום־העבודה היו תנאים סניטריים נאותים פחות או יותר משום שהיו משותפים לכל, גם לעובדים הפולנים והשומרים והאוקראינים. בלילות גבלה ההזדקקות לשרותים באסון ממש. כדי לצאת החוצה ולהתרוקן צריך היה לבקש רשות מהאוקראיני ששמר בפתח. ניגשתי אליו והוא התעלם מבקשתי. לא יכולתי עוד להתאפק וכמעט שעשיתי במכנסיים ואז באין ברירה התפניתי בקופסת הפח שהיתה מיועדת לאוכל. לפתע היה האוקראיני "נזכר" על בקשתי ועשה אצלי חיפוש וגילה את כלי האוכל עם השתן. על חטא כזה ספגתי מאותו סדיסט מכות וגערות: "מדוע לא התאפקת מספר שעות עד

שאתן לך רשות?!"

בצריף מגורינו פרצו מגפות. טיפוס, שחפת, דיזנטריה, דיפטריה. היתה במחנה מרפאה קטנה ועבדו בה אחות ורופא יהודים. מה יכלו הם לעשות ללא תרופות? רבות מהבנות שעבדו עימי נפטרו. יחד איתנו עבדו גם גויים. הם לא היו כלואי מחנה אלא עובדים חופשים. מהם היינו מקבלות דיווחים על המתרחש בחוץ. יום אחד סיפרו שהגרמנים מכינים אקציה בסקארז'יסקו. מה יכולנו לעשות? אפילו להזהיר את בני משפחותינו שבגיטו לא היתה לנו אפשרות. היתה זאת אקציית החיסול הסופי של יהודי הגיטו. מספר ימים לפני האקציה לקחו אותנו האוקראינים "להיפרד מההורים ומבני המשפחה" והציעו שנביא איתנו מבתינו למחנה את כלי הזהב והכסף, הפמוטים ודברי־הערך האחרים, כדי שלא יפלו לידי מבצעי האקציה הגרמנים וכך נציל את רכוש המשפחה. היתה זאת כמובן מזימה של האוקראינים להיות הבוזזים והיורשים של הרכוש היהודי.

הובאנו לגיטו בלוויית האוקראינים. כאשר ראו אותי בני המשפחה התמלא הבית שמחה. אבי לא היה בבית וגם לא היה ידוע מקום הימצאו. התבוננתי סביבי וראיתי בפינה אחת שישה תרמילים מלאים. שאלתי מה מטרתם והם ענו לי: "אנחנו הולכים אל המוות והכינונו תרמילים לאמא ולכל ילד. יש בהם מצרכי קיום ומעט בגדים." אמי הציעה לי שאקח את כל טבעות הזהב, דברי הכסף ותכשיטים שונים "כי ממילא אנו נמות ואת אולי תישארי בחיים"...

לא העזתי לגעת בחפצי הערך. לקחתי רק תמונות של כל בני משפחתי הקרובים יותר.*

שעתיים בלבד הותר לנו להיות בחיק המשפחה. השכנים שמעו על בואי הביתה והתאספו בדירתנו. הם שאלו אותי אם אני יודעת מה יהיה גורלם. מה ידעתי להשיב להם?

הפרידה מהבית היתה קשה ומרגשת. האוקראינים האיצו בי ונאלצתי להילוות אליהם. היה זה בספטמבר 1941. בשמיני עצרת באו הגויים לעבודה. הם "בישרו" לנו כי "היום יחול שינוי בעיר": כל היהודים יוצאו בקרונות למקום אחר...

בתגובה לידיעה הזו לא התייצבנו אותו היום לעבודה. המרינו את פיהם של

---

* את כל התמונות מסרתי בבוא היום ליד ושם והן גם נכללו בספר יזכור של סקארז'יסקו קאמיינה שהופיע ב־1974.

השליטים ועשינו כעין שביתה. מיד באו אלינו ממקום העבודה אנשי אס־אס והתרו בנו: "ילדות, דבר לא יועיל לכן. תהיו מרוצות בהיותכן כאן. הם עוד יקנאו בכן ולכן אין ממילא ברירה." ואכן לא היתה לנו ברירה.

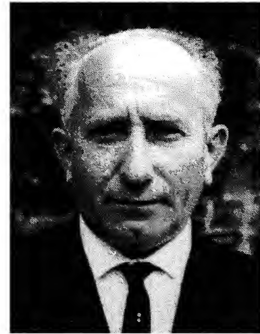
ברוח נכאה ניגשנו למכונות. בחוץ היה יום יפה והשמש האירה ממעל. לנו היה זה יום שחור. צריפי מגורינו היו קרובים לפסי הרכבת. כאשר שמענו את קול משק גלגלי הקרונות יצאנו החוצה.

משפחתי היתה שם! כל עירי היתה שם! הם עברו על־פנינו ונפנפו לנו בידיים לאות פרידה אחרונה. הם הובלו לטרבלינקה. ארבע שנים עבדתי בפרך. חיינו מ־100 גרם לחם וליטר אחד של נוזלים ליום ובעבודה במשמרות שבועיות של 12 שעות ביום ו־12 בלילה. בטרם שחר היתה השכמה ולפני צאתנו לדרך היינו מקבלות כוס "קפה" שהיה מורכב מסלק ומים וטעמו תפל. לארוחת־הצהריים "הוגש" מין מרק שלא היה אלא מים דלוחים עם "איטרייה וחצי" או, לפעמים, פירור של תפוח־אדמה. טיבו של אותו מרק היה תלוי במצב־רוחו של המחלק התורן. ברצותו היה בוחש ביסודיות בדוד ומעלה ממעמקיו אי־אלו גושישי "תוכן" להנאתנו וברצותו, השבית למגינת לבנו, את התרווד והניח לכל ה"אוצרות" להישאר על התחתית ופחיותינו מלאו מים דלוחים בלבד... בשבע עיניים היינו בוחנות את פריסת 100 הגרמים של הלחם – כיכר של קילוגרם ל־10 מנות – ואם נשמט פירור היינו אוספות אותו מהריצפה.

* * *

המלחמה נסתיימה ולא מצאתי נפש חיה מכל בני משפחתי. כך היה גם במשפחתו של בעלי. הגורל רצה שנישרד והתחלנו הכול מאלף. המשפחה המסועפת שהקמנו היא עדות לכוח החיים.

ירחמיאל שיאר, ראשון־לציון

במבט לאחור ניתן לומר שעם פלישת הגרמנים לפולין ופתיחת מלחמת העולם השנייה החל גם תהליך ההשמדה של ששת מיליוני יהודי מזרח אירופה. בכל מקום שדרכה כף־רגלם של הקלגסים הגרמנים, חיי היהודים נהפכו לגיהינום של גזרות שונות ומשונות, שריפת בתי־כנסת, חטיפות לעבודות פרך, השפלה ומכות על כל צעד ושעל, בייחוד בשבתות ובחגים. לנגד עינינו שרפו בית־כנסת בשידלובצה במוצאי יום הכיפורים 1939. הגרמנים פקדו על עוצר־לילה לאחר רדת החשיכה. מי שהעז לעבור מבית לבית נורה במקום.

באותו מוצאי יום־הכיפורים הוציאו הגרמנים בכוח את כל יהודי העיר מבתיהם. הם ציוו עלינו לקחת דליי מים והעמידו אותנו מסביב לבית־הכנסת לכבות את השריפה לפי פקודה, בדייקנות גרמנית. ראינו את האור שהאיר את בית־הכנסת – לא אור של נרות או נורות חשמל אלא להבות שאיכלו כל שהיה בדרכן אל ארון הקודש. מישהו מהקהל רץ לכיוון הדלת, כנראה בכוונה להציל ספרי־תורה. הוא נורה במקום. מהחום נסדקו השמשות והלהבות בקעו החוצה, לשונות־אש של מלאך־המוות בעצמו.

זו היתה ההתחלה. במרוצת הזמן היו שורפים בתי־כנסת לאחר שסגרו בהם יהודים חיים. אלה עלו בלהבות יחד עם ספרי תורה. בספטמבר־אוקטובר 1942, בתקופת החגים, ריחף המוות מעל לגיטו סקארז'יסקו. בשמיני עצרת 1942 גורשו יהודי סקארז'יסקו והסביבה למחנות ההשמדה טרבלינקה ולמחנות השמדה אחרים.

אנו, שרידי השואה, הננו עדים אחרונים למעשי הזוועה.

מאיר וחנה־איטה שיאר ובנם מנדל (תצלום אחרון)

מעטים מאוד הם התצלומים של מעשי הזוועה מתקופת השואה. הגרמנים עצמם לא היו מעוניינים שבעתיד יישארו מסמכים מצולמים של מעשי ידיהם. ואף־על־פי־כן ישנם תצלומים ותמונות מאותם ימים נוראים ואלה באו לנו משני מקורות עיקריים:

א. היו בין הרוצחים הגרמנים נאמנים לרעיון ההשמדה שזו כל תורתם, הם לא ראו כלל את מעשיהם כפשע, וכל המצטיין באכזריותו הרי זה משובח. לפיכך היו הם עצמם מצלמים את מעשי ידיהם הנתעבים כדי להורות לדורות הבאים כיצד השליט "הגזע העליון" סדר בעולם; ב. יהודים מובלים לטבח שיערו, כי בכל זאת לא יצליחו הגרמנים להשמיד את כל בני עמנו ויישארו שרידים זעיר־פה זעיר־שם. אחרי ימי הזעם חייב היה העולם לדעת מה עוללו הגרמנים. על כן השתדלו רבים מהנידונים להשמדה לשמור איכשהו על התצלומים.

זוהי תמונה של איש ואשתו ובנם. הם צולמו ימים ספורים לפני שהובלו להשמדה מסקארז'יסק לטרבלינקה. ההבעה בפניהם כאילו אומרת: "אתם, נאצים, יימח שמכם, הורגים אותנו כיחידים, אבל את עמנו לא תצליחו להשמיד, עם ישראל חי. יש לנו עוד שני בנים, שנמלטו מציפורניכם, ואם יגיע תצלום זה לידיהם, הם יזכירו לדורות הבאים את אשר עוללתם לנו. ועם ישראל יקום לתחייה במולדתו העתיקה."

תצלום זה מסר אבינו מאיר שיאר לדודנית שלנו לוציה בריקס בגיטו סקארז'יסק, ביום השילוח לטרבלינקה, ואלה היו דבריו: "אנו מובלים לכיבשן; שני בנינו נמצאים אי־שם בעולם, ואם תפגשי אותם, מסרי להם תמונה זו."

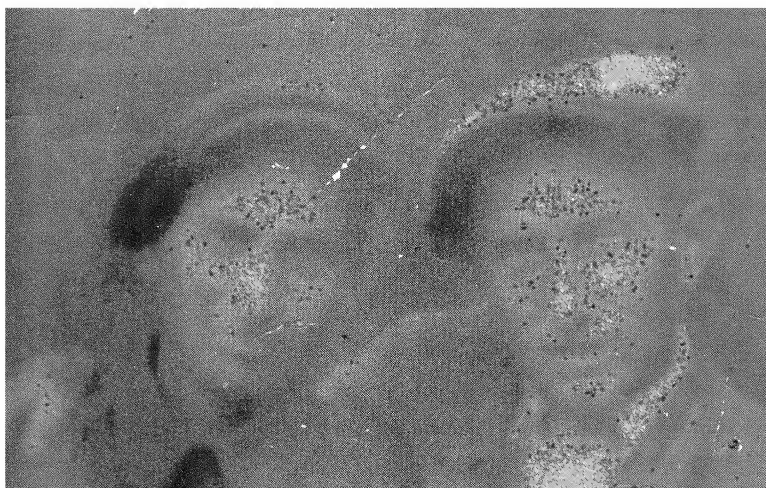
ואכן כך היה: הדודנית לוציה בריקס ניצלה מידי הרוצחים והתמונה ברשותה.

ואנו בני מאיר וחנה־איטה שיאר, בבואנו ארצה בשנת 1956, קיבלנו את התצלום מידיה.

נכתב על־ידי ירחמיאל ואברהם יוסף שיאר

מאיר שיאר ז"ל, חנה יטע רעיתו ז"ל, בנם מנדיל שיאר ז"ל

באותו סתיו 1942, שני הבנים ירחמיאל יהודה ואברהם יוסף
צולמו במחנה הסגר סובייטי בערבות סיביר

סימה שכטר לבית דיאמנט, אזור

נולדתי ב־18.6.1924 בסקארז'יסקו. בשנת 1942 נלקחתי למחנה "וֶרק A" ליד בית־החרושת לנשק של "האסאג". שם עבדתי במחלקה אוטומטית במשמרות של 12 שעות, שבוע ביום ושבוע בלילה, עד יולי 1944, כשהעבירו אותנו לעיר צ'נסטוחוב למחנה וארטה. שם היינו עד 12.1.1945.

שוחררנו על־ידי הרוסים.

אז התחילו הנדודים ממקום למקום, תחילה סקארז'יסקו ומשם ללודז', אחר־כך לגרמניה למחנה בוכנוואלד ליד מינכן. שם התחתנתי ועברנו לעיר פירט ליד נירנברג.

בסוף שנת 1948 עלינו ארצה. הקליטה היתה לא קלה, אבל לאט־לאט הסתדרנו.

חיה שפירא, תל־אביב

חיי הצעירים עברו בסקארז'יסקו. חיינו ליד אוכלוסייה פולנית גדולה בעלת נטיות אנטישמיות. משרדי הממשלה היו נעולים בפני יהודים והעיסוק שנשאר בשבילם היה המסחר. סקארז'יסקו כעיר מתפתחת משכה אליה יהודים שעשו בה עסקים טובים והיו גם מי שהתעשרו. האזור המיוער אוכלוסייתו היתה דלה, ובמשך עשרים שנות העצמאות שלאחר מלחמת העולם הראשונה בנתה בו ממשלת פולין בתי־חרושת לנשק ותחמושת שליהודים לא היתה בהם דריסת־רגל. הוקמה שם תחנת רכבת גדולה וגם גשר גדול ניבנה על הנהר קאמיינה. היהודים זכרו גשר זה לא לטובה כי קרה שאנטישמים פולנים השליכו ממנו יהודים למים.

פרצה מלחמת העולם השנייה והגרמנים השתלטו על מפעלי הנשק והחלו לגייס יהודים לעבודת כפייה. רבים הסתתרו, אבל הגרמנים עברו מבית לבית ולקחו מי שהזדמן להם. אני ואחותי היינו בין הניצודות הראשונות. כשהוכנסנו לצריף המגורים חשכו עיני. פרצתי בבכי מר, אבל התנחמתי שזה לא יארך יותר מימים אחדים. אבל הימים חלפו בזה אחר זה והצטברו לשנה שלמה!

מימי לא עבדתי בעבודה קשה כזאת ועוד בייצור נשק. המכות – מכות עד זוב דם – עפו כל־אימת שגילו אצלי מוצר עם פגם. במחלקת הייצור שלי הועסקו פולנים משגיחים. אנחנו עבדנו 12 שעות במשמרת ללא־תמורה, אך הם עבדו רק 8 שעות וקיבלו שכר טוב. אמי בתמימותה הלכה ליודנראט לבקש את התערבותו כדי לשחררני מאותה עבודה, אבל שם השיבו לה כי מקום־העבודה

שלי הוא הטוב שבמקומות. רבים לא יכלו לעמוד במכות־הרצח שספגו והחלו להסתתר כדי להתחמק מהעבודה. תמיד היינו תשושים ועייפים, ואוי היה לו למי שנרדם בעבודה. פעם נמנמתי והמשגיח העיר אותי במהלומה נוראה שבעקבותיה הייתי כולי שותתת דם.

בגיטו הסגור והמאוכלס בצפיפות פרצה מגיפת טיפוס. אבי ז"ל נפטר בה. הכאב היה גדול וקשה היה להשלים עם המכה הזו. יום אחד הודיעו שהמחנה כולו יעבור לעיר אחרת, לצ'נסטוחוב, והרשו לנו לבוא הביתה להיפרד ממשפחותינו ולקחת מהבית כל מה שנרצה. היתה שמחה גדולה ואני אפילו קיוויתי לקחת כמה חפצים שאוכל למכור למחייתי ואולי אפילו להצלתי.

לא ידעתי שלאנשים בגיטו ציפו הגירוש והחיסול. הגעתי אליהם בלילה כשכבר ישנו. הם ישנו בבגדיהם. אמא שמחה לבואי. היא נתנה לי את כלי הזהב באומרה: "אני כבר לא אשתמש בזה ואת אולי תישארי בחיים." אחי הזמין כירכרה שעליה העמיסו את כל הדברים. אמי בכתה, פרצה בבכי מר בעת הפרידה. היתה זאת פרידה אחרונה. הגענו בכירכרה למחנה האסאג. את חפצי־הערך החבאתי איכשהו במקום משכבי. חלפו יומיים ופקודת הגרמנים שהמחנה עובר לעיר אחרת סיכלה את כל תקוותי. הם הודיעו שכל אחד רשאי לקחת עימו את כל חפציו. כולנו נצטווינו להתייצב במקום האיסוף. המפקד איים: "אם מישהו יעיז להחביא איזה דבר דינו יהיה מוות בירייה." כולי מפוחדת הנחתי לפניהם את כל רכושי. מה עוד נשאר לי מלבד בטחוני באלוהים, שהרי ביתנו בית של אדוקים היה.

הרעב היה גדול. כבר בבוקר כשהיינו מתייצבים לעבודה לא משה מאיתנו מחשבה אחת ויחידה: מתי כבר תהיה השעה 12 כשנסתדר בשורה לקבלת המרק? ומה היה המרק? חצי ליטר מים דלוחים ומחוממים. ואני זוכרת איך כל העיניים ליוו בדבקות את תנועות היד של המוזג שדאג שלא תהיה חלילה טיפה אחת יותר מהמנה. ואם נשרה טיפה על הארץ נמצאו בחורים שכרעו על ברכיהם ללקק את הטיפות שנשרו על הקרקע ולבלוע גרגרי חול.

נעלי נתרפטו זה מכבר והחורף התקרב. החורף הפולני אינו יודע רחמים. המחשבות על הנעליים שהתבלו והרגליים שייחשפו לקור לא נתנו מנוח, מה גם שאנשים קרועים ובלויים בעלי מראה של מסכנים היו נשלחים ישר למוות. עדיין היו לי בכיס כמה זלוטים ואיכשהו רכשתי זוג מגפיים אצל סנדלר שאף

הוא היה בין הכלואים. כאשר התהפך המצב בחזית והשמועות על התקדמות הרוסים גברו, דיברו כל האנשים "פוליטיקה". למשל: אם הרוסים יכבשו את פולין יהיה טוב יותר או גרוע עוד יותר? הדעה הכללית היתה שגרוע יותר לא יכול להיות, ואולי באמת ייפתחו לנו שערי שמיים?

שבועיים לפני כניסת הסובייטים הופסקה העבודה. הודיעו כי עלינו להיות מוכנים להעברה למקום אחר. "שם יהיה טוב יותר – הבטיחו השומרים עלינו – ואין לקחת איתנו שום חפצים מלבד מה שניתן לתפוס בידיים."

בדמיוני לא שיערתי שיכול להיות עוד יותר גרוע. הצעידו אותנו אל תחנת הרכבת. השעה היתה שתיים אחר־הצהריים. בתחנה צדדית חיכו לנו קרונות משא, קרונות שהיו מיועדים להובלת בהמות. "לעלות, לעלות מהר, הרכבת עומדת לצאת!" – דוחפים אותנו השומרים ומאיימים: "מי שלא יספיק – יירה!" בקרון הממולא בצפיפות כאילו היינו מטען. אין אפילו אפשרות לעשות את הצרכים. הדלת מוגפת ונשמעת צפירה. הרכבת זזה.

לאחר שני ימים ושני לילות של טלטולים נעצרה הרכבת במחנה ברגן־בלזן. שם פרקו את המטען האנושי ונתנו פקודה להתרחץ. מעילי הטוב והשמלה שהיו עלי מאז צאתי מהבית כנראה לא נשאו חן בעיני הממונים על הסדר בברגן־בלזן. בעיצומו של חודש דצמבר החורפי הפשיטו אותי מכל־וכל ונתנו לי "כתונת פסים" דקיקה לכסות את עורי העירום. הם גם כנראה "שכחו" שבמשך יומיים לא בא אוכל אל פינו. הריצו אותנו ישר לצריף ללא מיטות. ריצפת הבטון כפי שהיא היתה לפי דעתם טובה למנוחת יום ולשנת לילה.

המחשבה הראשונה היתה: מכאן לא נצא חיים. זה הקץ. כאן אין עבודה ולא מכריחים לעבוד. לכאן מובאים אנשים למטרה אחת בלבד – להשמדה. ב־7 בבוקר – מִפקד בכיכר המרכזית. מסדרים אותנו בזוגות. אשה במדים מונה אותנו בעוד אנחנו עומדות בשורה, רועדות וקופאות מקור. רבות פורצות בבכי. אני שואלת את ה"אלטסטה" – יהודייה שמינו אותה כאחראית עלינו – האם מקבלים כאן משהו לאכול, והיא עונה כי בשעה 6 יתנו לנו קצת מרק, ומוסיפה בהבעת צער: "קורה גם שחסרות לי אי־אלה מנות." במוח חולפת מחשבה שמחנה האסאג בסקארז'יסקו היה פנסיון נופש לעומת המצפה לנו כאן... מה נשאר לי לעשות? לסמוך על אבי ז"ל שזכה להגיע לקבר־ישראל, ואין ספק שהוא ידאג שאלוהים ינקום דמנו והרשעים ישלמו על מעשיהם...

בכפור של ינואר אנו חולמות על עבודה, על תנועה כלשהי, על חימום הגוף על־ידי הפעלתו, אבל השיגרה של חוסר מעש נמשכת. לקום בשעה 7, לעמוד במסדר ולא לזוז, להיספר. ואחר־כך להתבטל על קיבה ריקה. אנחנו רובצות ב"בלוק", קופאות ובוכיות בציפייה למנת המרק, ה"אוכל" היומי היחיד הניתן לפנות־ערב.

כך עברו כמה חודשים. לבסוף הודיעו כי בית־חרושת מסוים זקוק ל־500 עובדים. דווקא באותו יום לקחו אותי לעבודה במטבח וזכיתי במנה נוספת של מרק. כולם נאספו לשמוע את שמות המאושרים. אני לא נכללתי ברשימה. ה־500 הובלו לתחנה וחיכו לרכבת שתאספם. החלטתי להיות שם ולעמוד בריחוק־מה: אולי יקרה משהו, איזה נס, וגם אותי יצרפו לנוסעים. והנה, בספירת הטרנספורט התברר שחסרים למניין חמישה אנשים. בשומעי זאת זינקתי בכל כוחותי המעטים אל גוש האנשים. בספירה חוזרת הייתי מספר 500. ניצלתי ממוות בטוח!

כל הדרך בכיתי. לא האמנתי שאני בטרנספורט. כל הזמן חשבתי: אולי זה רק חלום?...

הרכבת הופצצה במהלכה. לבסוף הורידו אותנו בבניין של בית־ספר. שם עשינו את הלילה. בעלות־הברית הפציצו את המקום שאת שמו לא ידעתי. הפציצו ביום ובלילה. העבירו אותנו לאיזה בניין ועזבו אותנו לנפשנו. היה זה בניין מגורים של קצינים נאצים שברחו. אפילו היו שם שולחנות ערוכים מכל טוב לארוחת־הצהריים. מה היה עלינו לעשות אם לא להסתער על הכסאות סביב השולחנות ולזלול ושוב – לזלול ולזלול? הפיות עבדו בלי הפוגה. לא היה בינינו אחד שהאמין כי גם מחר יהיה "חג" וגם מחרתיים.

האנגלים הגיעו! הם הרסו את כל הגדרות, את כל המכלאות והאנשים שעדיין חיו יצאו אל החופש.

אנחנו נשארנו ב"בית־ההבראה" שלנו. האכילו אותנו מכל טוב. אט־אט התחלנו להיראות כאנשים נורמלים.

ההיגיון לא תפש: אנגליה התנחלה בגרמניה, גרמניה הוכתה לרסיסים, היטלר ואהובתו והגנרלים שלו מסתתרים בבונקר... שיפשפנו שוב ושוב את עינינו... המלחמה הגיעה לקיצה. היהודים המעטים ששרדו התחילו לצאת מחוריהם... קשה היה להאמין, אבל העובדות בשטח החלו לשכנע: "אונרר"א" שהגישה

עזרה, חיילי הבריגדה היהודית שהביאו את ברכת היישוב בארץ־ישראל. עיני כל היו נשואות לארץ־ישראל. "היישוב" שלח אוניות, אומנם לא "חמישה כוכבים" אבל החשוב היה שהן שטו במים וחתרו אל המטרה הנכספת! חיילים יהודים במדים ערכו רשימות של אנשים שהיו מוכנים לצאת לדרך המסוכנת. נרשמנו בהתלהבות.

הסיעו אותנו אל החוף ועלינו על ספינה רעועה שתוקנה כדי לקלוט כמה מאות אנשים. לא היה גבול לשמחה. שבועיים היינו על המים. ליד חוף חיפה לכדו אותנו האנגלים. הכיוון שונה והנחיתו אותנו בקפריסין. חיינו באוהלים ארבעה באוהל. היה זה רחוק מאוד מאורח־חיים תקין אבל ארץ־ישראל לא היתה רחוקה. אמרנו לעצמנו: יום יבוא...

חצי שנה חיינו באי. מאורעות גדולים התרחשו. עצרת האומות המאוחדות החליטה ומדינת ישראל קמה. מלחמת העצמאות הקיזה דם אך התקוות גברו מיום־ליום.

בעלי, שהמלחמה הפרידה ביני ובינו, כבר היה מזמן בארץ ועתה הוא דאג להבאתי המוקדמת לארץ חלומותי.

התחילו חיי משפחה. רכשנו דירה והסתדרנו. עבדנו קשה. בעלי, בעל הסמכה לרבנות שכל ימיו שקד על הגמרא, הלך לעבוד בכבישים. שמחנו בחלקנו. פחדי הגלות נשארו מאחור.

* * *

השנים חלפו מהר והנה זָקַנוּ. בעלי הטוב חלה ונפטר. ומה נשאר לאלמנה זקנה אם לא לספר זכרונות ולפרוש בשביל הדור הצעיר את נדנדת החיים שנעה בין חיים ומוות, בין תקווה לאסון ובעזרת השם ידו של כוח ההישרדות היתה על העליונה?

ד.

דור לדור

על־יד המצבה של העיירה סקארז'יסקו בטרבלינקה עומדת חנה שיאר,
נכדתם של מאיר וחנה איטה שיאר, דור שני לשואה

הדור הצעיר והשואה
קטעים מעבודות־גמר של תלמידים

גם התנגדות פאסיבית היא גבורה

יהדות אירופה היתה יהדות שורשית וגאה, דבקה במורשת רוחנית עתיקה – תורה והלכה, פילוסופיה ומוסר, חסידות וקבלה. היתה זאת גם יהדות ציונית, ספוגת אהבת ארץ־ישראל, יהדות שהצמיחה את התנועות החלוציות ותנועות הנוער שבנו את תנועת העבודה וההתיישבות הציונית בארץ ושאת תקוותיה וציפיותיה קיפדו הנאצים בזוועות השואה.

ספק אם מסוגלת לשון אנוש לתאר את כל מה שהמושג שואה מבטא, שהרי אין למצוא אח ודוגמה, לא בתולדות ישראל ולא בקורות העמים, לאותה זוועה. אומה שלמה הופקרה למבקשי נפשה ונחנקה בדמיה. אין אנו יודעות אם אי־פעם יקום המשורר שיהיה מסוגל לחבר מגילת איכה חדשה על השמדת עם, על השמדת שישה מיליוני אדם, ובהם מיליון ילדים, בדם קר, בתכנון שטני ובדרכים אכזריות.

לנוכח כל אלה, אין לצמצם את הגבורה שנתגלתה בבני עמנו בימי האימים ההם לתחום הרחב כשלעצמו של לוחמי הגיטאות הגיבורים. גם כאשר הובלו המוני בית ישראל למוות בארצות הכיבוש הנאצי הם התגוננו. היתה זאת אומנם התגוננות פאסיבית אך היא התנהלה בכל האמצעים הדלים שהיו לרשותם, בגמישות מפתיעה, בכוח אמצאה ובעוז חיים שקשה לתארו וזאת בהיותם מנותקים מן העולם כולו וללא קשר בין קהילה לקהילה.

ואכן הגבורה הנועזת העילאית אינה רק בשימוש ברובה וברימון. אצורה היא בעצם העובדה שהיהודים אומללים ומושפלים ידעו לשמור על צלם האדם בתנאים איומים ביותר – במחנה מגודר בגדר חשמלית, באורוות סוסים מחניקות שבהן "שוכנו" על דרגשים צרים וקשים אל מול תאי הגזים והמשרפות.

בתנאים הנוראים והבלתי־נסבלים בגיטאות ובמחנות לא חדלה אם יהודייה לדאוג לפרי־בטנה. צעירים לא נמלטו מהצריף הדחוס גופות־אדם כי לא רצו לתת תואנה לרוצח הנאצי לקרב את קיצם של בני משפחותיהם. הפעילות התרבותית־רוחנית בגיטאות – בתי־ספר שהוקמו, התזמורת בטרזיינשטאט, ציורי מבוגרים וילדים במחנות ההשמדה – כל אלה הם ביטויי גבורתם של בני עמנו. הם נשארו אנשים בשעה שכל העולם סביבם היה בלתי־אנושי.

ילדה יהודייה מגרמניה היתה בת 12 כאשר כתבה על קיר הבית שבו מצאה מקלט לזמן קצר:

"אני מאמינה בשמש, אפילו כאשר היא לא זורחת למעני / אני מאמינה באהבה אף־על־פי שעד עתה טרם הכרתי אותה / אני מאמינה באלוהים אף כי לא הציל אותנו."

על־אף השואה הנוראה שאין לה צידוק ואין לה הסבר, הבה נאמין בשמש, באהבת האדם לזולתו, בצור ישראל ובנצח ישראל. להתייחדות עם קורבנות השואה יש תפקיד חינוכי מיוחד כלפי הדור שגדל בישראל ולא הכיר את גולת אירופה, הדור שלא חש את זוועת ההשמדה. אין די ביום של אמירת קדיש. דרוש לנו במערכת החינוך תהליך המחזק את פתיל הקשר בין הדור הצעיר הגדל בארץ לבין אותה יהדות מפוארת, יהדות עסיסית, של מזרח אירופה שהושמדה.

טלי כהן, דניאלה אפלבלט
תלמידות כיתה ח' בית־הספר הרצל, יהוד, תש"מ 1980

אל לנו לשכוח

אפשר לומר כי העם היהודי שרד בכל התקופות הנוראות של השואה אבל זו הותירה בלבבות צלקות עמוקות כתוצאה מהסבל וההלם שנחתו על עמנו. לא היתה התנגדות מאורגנת לנאצים אלא במקרים מעטים, מפני שהופתעו ממעשי הנאצים שהיו כה בלתי־סבירים ובלתי־אנושיים ולא יכלו להאמין שצפוי להם גורל כה אכזרי, ומשנתבררה להם האמת כבר היה מאוחר מדי. כאשר נכלאו המוני היהודים בגיטאות והגיעו למחנות נראתה להם כל התנגדות פעילה חסרת סיכוי בשל תנאי החיים הנוראים ומלחמת הקיום שניהלו.

צריך לשבח ואף לזכור את אומץ־לבם וגבורתם של בני עמנו שחלקם הצליחו לעבור את תלאות השואה ולצאת חיים.

אל לנו לשכוח את אשר עוללו הנאצים ליהודים ואת התנהגותם כאילו היו היהודים חיות שהובאו לשחיטה.

רועי אדלר

תלמיד כיתה ח׳, בית־ספר הרצל, יהוד, מאי 1994

היה ואיננו – וקיים

כל פעם אני נרגש מחדש ורועד עד צמרמורת בגופי למשמע תפילת "שמע ישראל" ביום הזיכרון לשואה ולגבורה. המסע שלי בקטעים־קטעים על בית אבא הביא אותי לסקארז'יסקו קאמיינה, עיירה בפולין המסמלת בתולדותיה, כבדוגמה של עיירה, את סיפורו של עם שלם. לפני כארבע שנים התחלתי את ה"מסע" האיטי שלי לגילוי המקור שממנו צמחתי. ההתעניינות החלה במעמד האזכרה לנספי העיירה בשואה. אז היה מובן לי שאין "דרך חזרה" וגם לא רציתי לחזור. התחוור לי כי הצעד הגדול הבא שלי יהיה – להיות שם...

... יש הרבה מה לומר על עיירה זו... לי כמובן יש עניין לדעת מאיפה אני בא, וכיצד ירד אסון על משפחתי ועל כל עם ישראל. אני לא אעסוק בעובדות, ורק מה שהרגשתי יבוא לידי ביטוי בחיבורי. ידוע לי שמשפחתי היתה בעלת חשיבות וקול בעיירה. ליל סדר פסח האחרון, ערב המלחמה, כונסה המשפחה על־יד שולחן האוכל, ואם המשפחה, סבתא־רבתא שלי, החלה לבכות. המצב היה די ברור. חרדה ודאגה לגורל שלושת הבנים, ביניהם סבי, לברוח, לברוח רחוק ולא חשוב לאן – לברוח כדי להינצל... מנדל, האח הקטן מבין שלושת האחים, החליט להישאר עם הוריו. הלך עם כל בני העיירה והוריו אל טרבלינקה, אל החושך שממנו לא חוזרים. סבי ירחמיאל ואחיו היותר צעיר, הבינוני, ברחו לגבול הרוסי ומצאו מקלט שם. לאחר שעברו הרבה תלאות בברית־המועצות עלו ב־1956 לישראל, סבי כבר היה אז אבא. איני יודע אם הייתי מסוגל לעבור כל כך הרבה ובוודאי לא תקופת חיים שלמה, אבל אני נקרע בתוכי כאשר אני שומע באזכרות את אותו המשפט שחוזר בווריאציות שונות: "אנחנו לא נישאר פה. האם יהיה מישהו שיספר, כדי שהדורות הבאים יידעו מה קרה לאבותיהם?"

אני רוצה להיות אחד מאלה שינציחו ויזכרו כמה עמנו סבל, ולאלו שיאים הגיע הרוע האנושי – עד כדי רצח־עם בלי סיבה. אני שואל כל הזמן שאלות חוזרות ונישנות: היכן היה העולם וכיצד נברא פשע שטני כזה. ואין עונה. והאם בעוד עשרים שנה יהיה מי שיסביר? אני רוצה להגיד לאותם האנשים השואלים כי יש מי שיזכור וינציח. אבל האמת מולי, והיא רודפת אותי: דורות חדשים נולדים, ודורות ישנים הולכים, ומדור לדור להבת הזכרון הזו תדעך, ואין אני רוצה בזאת.

אותה העיירה של בית אבי היא דוגמה להרבה מקומות אחרים באירופה בהם אירע כדבר הזה. בארץ התארגנו יוצאי העיירה לארגון, אשר קנה חלקת־קבר בבית־העלמין בחולון, והביא לקבורה בארץ עפר מן העיירה. הארגון אימץ בית־ספר ביהוד והמנסה לקיים במידת יכולתו את זכר השואה הנוראה באמצעות סיפור השמדתה של קהילת סקארז'יסקו. בכל אזכרה נדלקים נרות נשמה חדשים...

לאחר המלחמה חזרו חלק מהניצולים לעיירה, ושם עוד אירע רצח בידי פולנים.

שארית הפליטה מן העיירה ברובה עלתה ארצה, וב־1952 הוקם ארגון יוצאי העיירה, ניצולי השואה וגם אחרים הצטרפו אליו. הארגון מקיים קשר עם יוצאי העיירה המפוזרים בארצות שונות בעולם. סיפור העיירה סקארז'יסקו קאמיינה הוא כמו הסיפור של כל העם היהודי באירופה. לדברי סבי אני ובני דורי האחרים, שנולדו אחרי השואה, בעצם היותנו מגלמים את הניצחון על הצורר הנבל הנאצי. ואני מסכים איתו. יצר ההישרדות של היהודי חזק מזה של עמים אחרים, וזאת ההוכחה – שאני כותב מלים אלו. לסבי יש משפחה ענפה, ילדים ונכדים. הניצחון הוא מיוחד: אני חי היום במדינה משלי, וגדלתי במשפחה מפוארת, והראתי לכל, כי אותי לא יכניעו וגם לא אף יהודי אחר. עם ישראל יישאר קיים תמיד, עם ישראל חי.

חזי שיאר
תלמיד כיתה י"א

בעקבות מסע לפולין

השבוע שהחל ב־3 במארס 1996 בוודאי יישאר חרות בזכרוני עד יומי האחרון. בפרק־זמן זה הצטרפתי למשלחת נוער של בית־הספר "בליך" ברמת־גן שביקרה בפולין במטרה להתייחד עם זכר קורבנות השואה בגיטאות ובמחנות הריכוז, להתחקות אחר אורח־החיים ושיגרת היום־יום של בני דור השואה ולפגוש את אתרי המוות המפלצתיים.

התרגשות עזה ליוותה את ביקורי שם. אמי, שהיתה באותם הימים צעירה בת 13 שנה, עברה בעצמה את הגיהינום הנורא של השואה. היה ברור שהמסע לא יהיה קל. יחד עם זאת, הרגשתי חובה עזה לקחת חלק בדרך המקודשת שעברו בני משפחתי שאותם לא הכרתי מעולם. רק מי שעובר דרך ייסורים קשה זאת מבין שאין טעם בשאלה "מדוע לא התנגדו"... המפגש עם האתרים, המראות והעדויות מעורר שאלה אחרת לחלוטין: "איך אפשר היה לשרוד בתופת... לצאת ממנה... ועוד להמשיך ולתפקד... וליצור חיים חדשים?"

מי שהיה שם, הזכרונות יפעפעו ויתססו בתוכו עד יומו האחרון. בשל כך אפשר להבין את נח קליגר, שריד מחנה אושוויץ, המסיים את ספרו "שתים־עשרה לחמניות לארוחת בוקר" במשפט הבא: "מאושוויץ ישחרר אותנו רק המוות".

בתיאולוגיה העממית בני־אדם לא איבדו את אמונתם אחרי קטסטרופות אנושיות שאירעו לחברות בהן חיו, גם לא היהודים בעקבות אושוויץ. חיים נחמן ביאליק אחרי פוגרום קישינב ופרימו לוי אחרי השואה התרעמו איש איש בדרכו על שניצולים הודו לאל שחסך מהם את גורל ההשמדה, וביקרו אותם על שלא עצרו לרגע כדי לערער על צדקת האל ועל הגורל הנורא שנפל בחלקו של

העם היהודי.

תפקידם של ההיסטוריונים היום הוא להציל את הזיכרון. אנו זקוקים להיסטוריוגרפיה שאינה תיאולוגית ואינה מיסטית אלא מקצועית. אסור להתייחס לשואה כאל תופעה ערטילאית ויש לראות בה מעשה ידיהם של בני־אדם ולהבינה במונחים אנושיים יומיומיים.

ככל שנתייחס אל אושוויץ כאל תופעה בלתי־מובנת, כך נעקר ממנה את המשמעויות העדכניות לתקופתנו. השואה מובנת, או נכון יותר, היא על גבול המובן, בעזרת ראייה פסיכולוגית או באמצעות פעולה פשוטה של הזיכרון האנושי הפרטי, המחברת בין כשלונה של הנאורות בכל הכרוך בצדק החברתי והאנושי לבין הזוועות האנטישמיות, בהן עמד האדם אין־אונים נוכח הזוועה.

בביקורנו בפולין נפגשנו עם זיכרון קשה: מצד אחד, שיגרת יום חול ויום מועד ספוגת מסורת יהודית שורשית ומהצד האחר, חיים מלאי אימה, מבעיתים, משפילים ורומסים עד איבוד צלם אנוש.

המפגש עם סיפוריהם של ניצולי השואה והעדויות החיות, אלה בלבד יש בהם כדי להותיר את השואה היהודית כפצע פתוח בתודעתו של העולם המערבי ובתודעת העם היהודי. "הטרגדיה של שליחות הניצול – אמר אלי ויזל – היא שעליו לספר סיפור שלא ניתן לספרו".

מעבר לצורך לספר ולשתף אחרים ולרצון להשפיע על אופי הזיכרון ולהטביע חותם אישי על הזיכרון, ייעודם הכמעט־יחיד של העלאת סיפורי הזוועות הוא לדחות את התמוססותו הבלתי־נמנעת, אולי, של האירוע הטראומטי ביותר בקיום היהודי בזיכרון הקיבוצי שלנו, למנוע ממנו החוורה, הצטמצמות והיטשטשות.

צבי בכרך מתרה כבר בתחילת ספרו "דמות האדם באידיאולוגיה הנאצית": "האידיאולוגיה והזוועות הם פירות המחשבה והמעשה של בני־אדם רגילים... שום מטאפיסיקה ושם מיסטיפיקציה לא יוכלו לשנות את העובדה, שאת המעשים האלה עוללו בני אדם". לא חיות ולא מפלצות, לא "הגרמנים" בלבד, אלא בני־אדם המשתמשים בלשון בני־אדם ועשו מעשי בני־אדם, נשאו באחריות לפרק ההיסטורי ההוא. ואם מדובר במעשי בני־אדם – ובקטגוריית מין האדם אנו מצויים – אזי מתבקשת ענווה כדי ללמוד מה הביא אז בני־אדם לאותה אמונה ולאותם מעשים שהרי יודעים אנו כי אין שום חברה שתוכל לומר: "לנו זה לא

יקרה". ושוב עולה השאלה: כיצד מגיעים למצב שבו אידיאולוגיה מעין זו של הנאצים סוחפת להתלהבות כה גדולה? חובה לבחון היטב את הנקודות שבהן אידיאולוגיה נהפכת למורה־דרך בפועל. מסתבר שהשכלה ותרבות אינן עדיין ערבות למניעת היסחפות כזאת. בל נשכח: ד"ר מנגלה נימנה עם קהיליית "אנשי המדע", והוא נתמך על־ידי גדולי החוקרים בתחום הרפואה והאנתרופולוגיה בארצו שמרוב התלהבות ל"מדע" שלהם לא התקשו להתיישר עם קו האידיאולוגיה הנאצית.

המשטר הנאצי הוא דגם של שטיפת מוח – קובע בכרך בספרו – שתעמולה מחליפה בו את החינוך, כלומר את התהליך של למידה המקנה למתחנך את הזכות של גישה ביקורתית. ויש להדגיש: דגם אינו מקרה חד־פעמי ואין צורך להרחיק לכת: יסוד הצלחתו של הנאציזם, כמו של כל פאשיזם, כמו של הקומוניזם הדוקטרינרי וכמו של הפונדמנטליזם בן־זמננו, הוא בביטול המחשבה והבקרה האישית מפני העקרונות המוכתבים, מפני הדוקטרינה המכילה את הכלל "כזה ראה וקדש".

יותר מ־50 שנה מאז תום מלחמת העולם השנייה אנו ממשיכים לעסוק בסוגיות הקשורות בזכרון השואה וכלי־התקשורת מדווחים: מכון ואן־ליר בירושלים מזמין את הציבור לערב בנושא "הבנאליות של האדישות" – והכוונה היא לבעיית הרגישות לסבל בעולם (למשל רצח העם הארמני).

בפולין התעוררה מחלוקת נוכח הכוונה להקים מרכז קניות ליד אושוויץ ונשיא פולין הבטיח למנוע את הקמת המרכז; בפסטיבל הקולנוע בברלין הוצגו השבוע שני סרטים חדשים: "האומץ של אמא" מאת מיכאל פרהובן הגרמני והוא פראפרזה על "אמא קוראז'" של ברטולד ברכט, ו"שבוע קדוש" של אנדז'יי ויידה הפולני. שניהם עוסקים בנקודה הנשית־היהודית בשואה.

הבימאי הפולני ויידה מעיד: בזמן הכיבוש הגרמני היה קשה להיות פולני טוב, משום שפולין היתה המדינה היחידה בה הנאצים הטילו עונש־מוות על מי שהסתיר יהודים. את הסרט עשה לדבריו לא כדי לעורר ויכוח על שיתוף הפעולה של הפולנים עם הנאצים, אלא כדי להנציח את זכר השואה.

פרהובן, הבימאי הגרמני, הצליח בסרטו לעצב דמויות של נאצים מפלצתיים אף־על־פי – ואולי דווקא משום – שלא הציג אלימות. לדעתו "לא ניתן לתאר את ממדי הזוועות בשואה ולכן החלטתי לא לנסות כלל". במקום זאת ביים

סצנות על־פי ציורים של ג׳ורג׳ גרוש וקארל הובוך שהציגו, בשנות ה־20, את דמות הגרמני המכוער: בורגני קטן, לאומני ופרוורטי.

המפגש של הישראלי עם זכרון השואה מעורר חוויה אנושית קשה לעיכול, חווייה מרגשת ומעיקה. מפגש כזה יש בו כדי להשפיע על עיצוב הזהות הישראלית ולעורר הערכה רבה לאלו שהיו שם שבהיותם נטולי חירות אנוש, נגזר עליהם לעמוד במבחן החיים. ואנו, שחזרנו זה עתה מסיור בגיא־ההריגה, בוודאי עוד נמשיך "לעכל" תמונות וזכרונות משם, עוד זמן רב ...

צביה פרידמן
בת לפלה טרופר (צפורה מנגל) מהעיר סקארז׳יסקו קאמיינה
כ"ז ניסן תשנ"ו

צביה פרידמן, בשערי טרבלינקה

נ ד ר

עַל דַּעַת עֵינַי שֶׁרָאוּ אֶת הַשְּׁכוֹל
וְעָמְסוּ זְעָקוֹת עַל לִבִּי הַשָּׁחוּחַ,
עַל דַּעַת רַחֲמַי שֶׁהוֹרוּנִי לִמְחֹל.
עַד בָּאוּ יָמִים שֶׁאָיְמוּ מִלִּסְלֹחַ, —
נָדַרְתִּי הַנֶּדֶר: לִזְכֹּר אֶת הַכֹּל,
לִזְכֹּר — וְדָבָר לֹא לִשְׁכֹּחַ

דָּבָר לֹא לִשְׁכֹּחַ — עַד דּוֹר עֲשִׂירִי,
עַד שֹׁךְ עֶלְבּוֹנִי, עַד כֻּלָּם, עַד כֻּלָּהֶם,
עֲדֵי יִכְלוּ כָּל שִׁבְטֵי מוּסָרִי.
קוֹנָם אִם לָרִיק יַעֲבֹר לֵיל הַזַּעַם,
קוֹנָם אִם לַבֹּקֶר אֶחְזֹר לְסוּרִי
וּמְאוּם לֹא אֶלְמַד גַּם הַפַּעַם.

אברהם שלונסקי

אחרית־דבר

ספר "זכור", אסופת עדויות מפיהם של ניצולים מן התופת הנאצי, הוא במידה מסוימת ספר ניצחון. שכן, למרות הזוועות שחוו על בשרם הצליחו אלה, שסיפוריהם נכללים בספר זה, לצאת מתחתית הבור האפל ולהמשיך לחיות; ולמרות ההשמדה השיטתית של שליש מן העם היהודי, הנה אנחנו כאן, קיימים בגאון, חזקים ולמודי לקח.

וכדברי שלמה המלך (משלי ג: כ"ה): "אל תירא מפחד פתאם ומשואת רשעים כי תבוא". ומפרש פרופ' הרטום: אם הצטיידת בחוכמה, לא יפחידך מקרה מטיל אימה שיבוא, כי תדע מה לעשות ולא תפחד מן האסון שהרשעים יכינו לך.

למעלה מחמישים שנה חלפו מאז תום מלחמת העולם השנייה, אותה מלחמה ששינתה את פני ההיסטוריה. עדויותיהם של הניצולים מלוות אותנו מאז־ולתמיד, ועל דור ההמשך מוטלת המשימה לא לשכוח ולא לתת לשכוח!

ירחמיאל שיאר

מזכיר הארגון